

ЖУРНАЛ «ВЕСТНИК КЫРГЫЗСТАНА»
ИЗДАЕТСЯ С 2016 ГОДА

ВЕСТНИК КЫРГЫЗСТАНА

№ 2 (1), 2022

БИШКЕК 2022

Главный редактор

д.э.н. **К.К. Шакирова**

Ответственный редактор

Бектурова Р. О., Асанова К.Б.

Редколлегия:

Аюпов А.Н. – д.э.н., профессор

Бейшембиев Э. Ж. - - д. ю. н., профессор

Бекбалаев А.А. – д. фил. н., профессор

Биримкулова К.Д. – д.э.н., профессор

Жумалиева Г. Э. – кан. фил. н., доцент

Деркенбаев С.М. – д.с/х. н., профессор

Иманалиев Т.М. - д. ф. м. н., профессор

Ишенов Б.Ч. – д.э.н., профессор

Карабаев Н.А. - д. с/х. н., профессор

Кучербаев А.А. – д. мед. н.,

Найманова Ч.К. - д. фил. н., профессор

Розахунова Н.Р. – д. ю. н., доцент

Самыкбаев А. К. - д. с/х. н., профессор

Сартбекова Н.К. – д. пед. н., профессор

Сияев Т.М. - д. пед. н., профессор

Токтосунова Б.Б. - д. хим. н., профессор, изобретатель

Тулеева Ч. С. – д. фил. н., доцент

Чернов С.С. – к.э.н., доцент, декан факультета Энергетики Новосибирского государственного технического университета

Чолбаева С.Ж.- д.э.н., профессор

Чубурова Ж.Т. – д.э.н., профессор

Шалпыков К. Т. - д. биол. н.

В соответствии с Постановлением президиума ВАК КР от 29 декабря 2020 года № 142 журналу присовено 17 баллов.

<http://vestnik.kg/>

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК: 347.781.5:82-4

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2022-2(1)-3-10

Акматалиева Нурзат Замирбековна

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы, аспирант

Акматалиева Нурзат Замирбековна

Национальная академия наук Кыргызской Республики, аспирантка

Akmatalieva Nurzat Zamirbekovna

National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, graduate student

**ЭССЕ ЖАНРЫНЫН ПОЛУФУНКЦИОНАЛДУУЛУГУ
ПОЛИФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ ЖАНРА ЭССЕ
POLYFUNCTIONALITY OF THE GENRE ESSAY**

Аннотация: Бул макалада эссенин жанрдык өзгөчөлүктөрүн сүрөттөө маселелери талкууланат. Эссе жанрынын ар тарапта аткарган функциясы окумуштуулар тарабынан ой толгоолору аныкталып берилет. Көркөм, философиялык жана документалдык адабияттын чегинде турган бул жанрдын оригиналдуулугу ачылат. Эссе – адабият, публицистика жана илимдин кесилишинде жайгашкан жанр. Жазуучунун басымдуу жеке позициясын жайбаракат, кээде парадоксалдуу баяндоо менен айкалыштырган, оозеки кепке багытталган философиялык, эстетикалык адабий-сын публицистикасынын жанры катары каралат. Эссе илимий адабиятка өзүнүн предмети боюнча байланыштуу, ал ойдун бардык объектилерин, негизинен гуманитардык илимдерди бириктирет: философия, адабият теориясы жана сыны, эстетика, саясат таануу, социология жана башка философиялык ойду, башкача айтканда, дүйнөнүн жана адамдын эң жалпы жактары жөнүндө билимди билдирүү болуп саналат.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы описания жанровых особенностей эссе. Исследователи широко определяют функцию жанра эссе. Выявлено своеобразие этого жанра, находящегося на границе художественной, философской и документальной литературы. Эссе – жанр на стыке литературы, журналистики и науки. Он рассматривается как жанр философско-эстетического литературоведения, ориентированный на устную речь, сочетающую сильную личную позицию писателя со спокойным, порой парадоксальным повествованием. Эссе по своей тематике родственно научной литературе, оно объединяет все объекты мысли, преимущественно гуманитарные: философия, литературоведение и критика, эстетика, политология, социология и другая философская мысль, то есть выражение знаний о самых общих сторонах мира и человека.

Annotation: This article discusses the issues of describing the genre features of the essay. The function of the essay genre is widely defined by scholars. The originality of this genre, which is on the border of artistic, philosophical and documentary literature, is revealed. Essay is a genre at the intersection of literature, journalism and science. It is considered as a genre of philosophical, aesthetic literary-criticism, focused on oral speech, which combines the strong personal position of the writer with a calm, sometimes paradoxical narrative. The essay is related to scientific literature by its subject, it combines all objects of thought, mainly humanities: philosophy, literary theory and criticism, aesthetics, political science, sociology and other philosophical thought, that is, the expression of knowledge about the most general aspects of the world and man.

Негизги сөздөр: эссе, эссеизм, жанр, публицистика, философия, өзгөчөлүк, адабият, ой жүгүртүү, автор, категория

Ключевые слова: эссе, эссеизм, жанр, публицистика, философия, очерк, литература, мысль, автор, категория

Keywords: essay, essayism, genre, journalism, philosophy, feature, literature, thought, author, category

Эссе жанрынын пайда болгонуна бир топ убакыт өттү. Көптөгөн авторлор ар кайсы доордо Францияда эссе жанрына кайрыла башташкан: XVII кылымда классицизмдин теоретиктери жана драматургдар П.Корнель, Ф.де Ларушфуко, Ж.-Б. Боссюэ, мадам де Севинье; XVIII кылымда жазуучу-педагогдор жана диний ойчулдар Вольтер, Д.Дидро, Б.Паскаль, Ж.-Ж. Руссо; XIX кылымда бардык романтиктер - Стендаль, Ж.Мишле, Ф.Рене де Шатобриан жана сынчы реалист жазуучулар О.де Бальзак, Г.Флобер, Э.Зола. XX кылымда да ушундай болуп жатат, азыр: дээрлик ар бир экинчи жазуучу, акын же романист, кундун темасы боюнча эссенин, жада калса публицистиканын, искусствонун жана чыгармачылыктын табияты тууралуу ой толгоолордун автору. Бирок, эссе жанрынын теориясын аз гана адам изилдеп келген жана изилдеп жатат.

Жанр көбүнчө турмуштук кырдаал менен аныкталат, ошондуктан бул маанилүү аудиторияга багытталган. Адабий жанр дүйнөгө болгон дүйнө таанымды жана көз карашты чагылдырат - же салттуу түрдө жалпы, же жеке автордук. Чындыкты кайра карап чыгуу зарылчылыгы келип чыкканда жана бизди курчап турган дүйнө өзгөргөндө, жаңы жанрлар пайда болот. Көнгөн түзүлүштөгү жана жашоо образындагы олуттуу өзгөрүүлөр «адам көйгөйүнө» кайрылып, коомдо болуп жаткан окуяларды талдоо, аны мурда болуп өткөндөр менен салыштырууга түрткү берет.

Жаңы жанрдын пайда болушу материалды берүүнүн жаңы түрүнүн өзгөчөлүктөрүн чагылдырган, кийинчерээк башка авторлор тарабынан кайра чыгарыла турган белгилүү бир туруктуу форманын пайда болушу менен шартталган. Көбүнчө авторлор өздөрү чыгармаларын тигил же бул жанрга ыйгарышат, ошентип, автордун өзү чыгармасында кандайдыр бир жанрдык мүнөздөмөлөрдүн бар экендигин моюнга алуу менен адабий нормалар менен байланыштырат. Чыгарманы аныктоо менен автор окурманга багыт берип, текстти кабыл алуу үчүн өзүнүн шартын түзөт. Жанр - автор менен окурмандын диалогунун бир түрү. Окурман жаңы чыгармага жанрдын мыйзамдарына таянып, мурунку тажрыйбаны талдоо менен баа берет. Парадоксалдуу нерсе, баянды автордун өзү эмес, жанр аныктайт.

И.В.Силантьев жазгандай, «Жанрды түзүү автоматтык түрдө жана убакыт боюнча бир калыпта өтүүчү процесс эмес. Жаңы жанрлардын калыптанышы, эски жанрлардын олуттуу модификацияланышы дайыма адабиятта интенсивдүү изденүү жана жаңы көркөм маанилерди туюнтуу учурлары менен байланыштуу. Жанр өсүп келе жаткан агымда - муундун агымында жана жаңы көркөм маанилерди билдирүүдө калыптанат» [1, 117-б.].

Жаңы жанрдын пайда болушуна Европада коомдук мамилелердин жаңы формаларынын өнүгүшүнө байланыштуу пайда болгон адабиятта, искусстводо жана коомдо болуп жаткан процесстер шартталган. Искусстводогу көркөм образдын түшүнүгү өзгөрүп, баатыр өткөн менен эмес, азыркы учур менен байланыштырылган. Өткөн менен азыркынын ортосундагы эбегейсиз аралык талкаланып, автор өз окурманына бир топ жакын болуп, алардын ортосунда диалог болушу мүмкүн болду. Мурда автор өзүнүн каармандарынын

артына катылып келсе, азыр окурмандын жан дүйнөсүндө жооп жаратуу үчүн анын инсандыгы алдыңкы планга чыкты.

Кадимки жашоо нугунун бузулушу ой жүгүртүүгө жана өз инсандыгын издөөгө түрткү берет. А.Л.Дмитровский жазгандай, адам идеясынын кризиси (адам концепциясы) маданияттын бир парадигмадан экинчисине «өтүшүн» пайда кылат [2, 37-51-б.].

ММ. Бахтин ар кандай жанрдык форма, анын ичинде эссе да жаралган чыгарманын темасы, автордун дүйнө таанымы жана дүйнөгө болгон көз караш менен аныкталат деп эсептейт: «Жанрларда кылымдар бою өз жашоосунун, көз карашынын жана түшүнүү формаларынын белгилүү бир дүйнөнүн аспектиери топтолот. Сөздүн сүрөтчүсү чындыкты жанрдын көзү менен көрүүгө үйрөнүшү керек» [3, 332-б.]. Парадоксалдуу нерсе, Бахтиндин айтымында, эссе үчүн автордун өзү эмес, жанр чечүүчү.

С.С. Аверинцев автордун категориясына караганда жанрдын категориясы биринчи кезектеги мааниге ээ деп эсептейт. «Жанрдын өз эрки бар дегендей, автордун эрки аны менен талашууга батынбайт. Бул үчүн авторго бир жанр канонунун алкагында өзүнөн мурункулар жана шакирттери менен «конкурса» катышуу үчүн анын индивидуалдуулугу, өзгөчөлүгү берилет» [4, 104-116-б.].

Адабиятчы жана изилдөөчү М.Эпштейн эссеизмде негизги нерсе - ой жүгүртүү бирдиги, б.а., автордун өзү экенин ырастайт. «Эссеизм нөлдүк дисциплин катары» деген макаласында ал жанрдын бир нече түрдүү көз караштарынын болушун жана стратегиялык жактан туруктуу таанып-билүү ыкмасы катары эссеизмди талдайт. Изилдөөчүнүн пикири боюнча, бул ыкманын маңызы анын өзү жазуу субъектиси болгондугунда, ал «...жазуу ыкмасына, башталгыч чекитке, биринчи түшүнүккө айланат». Анан төмөнкүдөй аныктама берет: «Эссеизм - бул ар кандай деңгээлдеги жана ар кандай сапаттагы түшүнүктөрдү бириктирип, жазуунун эң чоң мазмунуна жетүүгө мүмкүндүк берген ой жүгүртүү ыкмасы» [5, 154-б.].

М.Эпштейн «Заманбап маданиятындагы эссеистика жана эссеизм» деген башка макаласында эссени философиялык, тарыхый, критикалык, биографиялык, автобиографиялык, публицистикалык, моралдык жана илимий-популярдуу чыгармаларды камтыган жанрдан жогору система деп атайт.

Ошондуктан бул жанрдын синкретизми жөнүндө сөз кылууга болот. Эссе жанры белгилүү бир алкактар жана чек аралар тыгыз болгондуктан, алардан дайыма ашып турат. Эссенин өзөгүндө инсандын белгилүү бир концепциясы жатат, ал «энциклопедияларда жана сөздүктөрдө адатта келтирилген жанрдын бардык тышкы белгилери үчүн бирдиктүү биримдикти камсыз кылат: чакан көлөм, белгилүү бир тема жана анын басымдуу субъективдүү чечмелөөсү, эркин композициясы, парадоксторго ыктоо, оозеки кепке багыт алуу».

А.Л. Дмитриевскийдин айтымында, «...чоң көлөмдүү эссе чыгармаларын окуганда эң биринчи көзгө урунчу нерсе, алардын дээрлик бардыгы «түшүнүү», «билүү», «түшүнүү» жеке муктаждыгынан жаралган, бирок кээде жөн эле «курчап турган дүйнөнү басып алуу». Эссеисттик ыкманын негизги өзгөчөлүгү автордун ички окуяларга өзгөчө мамилесинде. Сезим, аң-сезим эссеисттин «адабий» дүйнөсүн, анын экзистенциалдык мейкиндигин аныктайт. Дал ушул мейкиндик адамдын дүйнө таанымын аныктоодо система түзүүчү, келечекке багыттарды аныктайт. Ошентип, эссеизм курчап турган чындыкты таанып билүү формаларынын бирине айланат.

Эссенин тексти ой жүгүртүүнүн табигый процессин берүүгө умтулат, автор ойлорду анын ичинде пайда болгон ырааттуулук менен белгилейт. Автор аларды кармайт окшойт, оңдоп алгысы келет. Өзүнүн «Менин» түшүнүү процессинин стихиялуулугу табигый маанайды жаратат, ишенимди жаратат, окурманды ойлонууга үндөйт. А.Л. Дмитриевский мындай деп жазат: «Эссе жанрынын маңызы - ачык айтуу аракетинде, каралып жаткан сөздүн формасынын негизги касиети - табигыйлык, ички рухий кыймылдардын катаал адабий кайра иштетүүсүз түз жазылышы» [6, 37-51-б.].

Эссе башка авторлор жана маданияттар менен диалогдо өтө маанилүү болгон ой жүгүртүүнүн негизинде автор тарабынан алынган адеп-ахлактык мыйзамдардын жыйындысы.

Жазуучунун ички ою бир чыгарманын мейкиндигинде оңой айкалышкан композициянын эркиндигин, ар кандай сөз манерасын, түрлөрүн, айтылуу түрлөрүн аныктайт. Автордун өз инсанына болгон байкоолору универсалдуу катары берилген. Өзүнө мүнөздөмө берип, автор: «Мен жалгыз эмесмин» деп айткысы келет, бирок бул боюнча окурмандан өз алдынча тыянак чыгарышын күтөт.

У.Эко деп жазат, анын «...эсселери этикалык мүнөзгө ээ, б.а. эмне кылуу керек, эмне жаман жана кандай шартта эмне кылбоо керектиги жөнүндө сүйлөшүшөт». Өзүн таануу менен автор дүйнөнү тааныйт жана окурманга аны таанып-билүүгө жардам берет, андан тышкары, мындай таанып-билүү эмоционалдык кабылдоону жана фантазияны өнүктүрөт, баалуулуктардын калыптанышына жана адамдын өз жашоосуна ойчул, аң-сезимдүү мамилесине таасир этет [7, 78-б.].

Маданият үчүн эссе жанрынын мааниси чоң, бирок ошол эле учурда анын айрым түрлөрү жетиштүү изилденген эмес. Эссени изилдөөгө арналган эмгектер өтө карама-каршылыктуу, ошондуктан бизге эссе жанрынын жана анын формаларынын оригиналдуулугуна көңүл буруу керектей сезилет. Француз адабиятында эссе жанры эң жемиштүү жанрлардын бири. Эсселерге арналган эмгектерде анын заманбаптыгы, актуалдуулугу, жандуулугу белгиленип, ошол эле учурда эссе жанры эң начар изилденген жанрлардын бири бойдон калууда. Аны теориялык жактан изилдөөнүн максаты көбүнчө жанрды аныктоо жана бул жанрдын негиздөөчүсүнүн чыгармачылыгын талдоо менен гана чектелет.

Белгилей кетсек, азыркы филологияда кайсы бир жанр жөнүндө сөз болгондо дароо эле «дискурс» деген сөз пайда болот, атактуу адабий теоретик В.И. Тютун китебинин аталышындагыдай. Акыркысы, атап айтканда, нарратология (проза илими) көркөм адабиятты «образдуу дискурс» деп атаган «жаңы риториканын» орус тилиндеги версиясы катары «Бахтиндин металлингвистикасы» деп аталган нерсеге карата проблемалык издөө чөйрөсүн кеңейтип жатканын белгилейт [8, 73-б.].

XX - кылымда өтө аз жазуучулар өздөрүнүн эсселери менен гана белгилүү болушту. Алардын ичинен Р.Линда жана Э.Б. Уайт. 1930-жылдары ар кандай темадагы кызыктуу жана күлкүлүү кыска эсселердин көп томдорун жазып калтырган Ирландиялык Линд. Эсселери романдарын, философиялык чыгармаларын же ырларын толуктап турган азыркы авторлордун ичинен белгилей кетсек Т.С. Элиот, Б.Рассел, Дж.Сантаяна, Дж.Оруэлл, О.Хаксли, У.Х. Оден, Джойс Кэрл Оутс жана А.Роббе-Гриллет. Мыкты субъективдүү эсселерди Вирджиния Вулф, Г.К. Честертон жана Р. Лоуэлл.

XX - кылымда чоң форматтагы адабий жанрлардын эсселешүүсү, чакан көлөм, конкреттүү тема жана аны субъективдүү чечмелөө, эркин композиция, оозеки кепке багыт алуу сыяктуу жанрдык мүнөздөмөлөргө ээ болуу процесси жүрүп жатат.

XX - кылымда эссе жанры азыркы кездегидей структурага ээ болду: чакан көлөм, конкреттүү тема жана анын басымдуу субъективдүү чечмелөөсү, эркин композициясы, оозеки кепке багыт алуу, биринчи жактын баяндоосу.

Эссе узак убакыт бою автордун өзүн-өзү көрсөтүүсүнүн татаал, терең жекелештирилген формасы катары кабыл алынып, чыгармачылык жактан жетилгендиктин туу чокусу катары кызмат кылып келген. Кээ бир илимпоздордун жанрдык негиздемесинде – «эссе - бул кээ бир маселелерди системалуу илимий формада эмес, эркин формада чечмелеген жанр» [9, 853-б.]; башка изилдөөчүлөрдүн түшүнүгү боюнча, - «эссе - бул белгилүү бир окуя же маселе боюнча жеке таасирлерди жана ойлорду билдирген чакан көлөмдөгү жана эркин композициядагы прозалык чыгарма жана албетте, предметти аныктоочу же толук чечмелөө болуп саналбайт».

Мындай аныктамалардан биз эссенин жанрдык абалы канчалык мобилдүү жана туруксуз экенин көрөбүз. Ар кандай энциклопедияларда, сөздүктөрдө, бири-бирин жокко чыгарган аныктамалар мүнөздүү. Азыркы жанрлар теориясында чыгарманын формасынын көлөмү, автордун жеке мотиви тексттеги форма жана композиция канчалык эркин экени толук түшүнүлбөйт. Бул суроолорго бир аныктамадан жооп табуу кыйын. Мындан тышкары, эссенин «кичинекей көлөмдөгү прозалык эссе» же «айрым маселелерди чечмелеген эссе» катары эмес, адабияттын жана публицистиканын жанры катары жасалышы ырааттуу өнүгүү тарыхына ээ жана жогорудагы аныктамалар жана мүнөздөмөлөр норма деп эсептелген [10, 1246-1247-б.].

Орус изилдөөчүсү А.Жолковский «Эссе» деген макаласында жанрдын хронологиясы, тагыраагы, анын белгилениши боюнча төмөнкүдөй концепцияны ортого салат, - «орусча эссе» деген сөздүн тарыхы кыска. 1940-жылы ал Ушаковдун сөздүгүндө жок, бирок 1934-жылы Улуу Совет Энциклопедиясында белгиленген, жана бир нече жыл мурда П.А. Павленко «Баррикадалар»... 1949-жылга карата эссе Чет элдик сөздөрдүн сөздүгүнө, акырында 1965-жылы 17 томдук «Азыркы орус адабий тилинин академиялык сөздүгүнө» кирген» [11, 233-234-б.].

Эссеисттик стиль катары кароого боло турган эссеизмдин алгачкы тепкичтери байыркы доорлорго таандык: автордун акылмандыгы жана сатиралык венасы менен жанданган Лукиандын декламациясы; Платондун космология, физика, биология, жердеги сезимдер жана түбөлүк баалуулуктар боюнча диалогдоруна; Марк Тулий Цицерондун жана башкалардын чечендик өнөр боюнча трактаттарына. Мунун баары автордун айкын позициясы бар, жеке интонацияда, баалоочулукта камтылган чыгармалар – эссеисттик стилдин негизги элементтери катары. Биздин оюбузча, ошол мезгилдин чыгармачылык көрүнүштөрүнүн жалпы фонунда эссени айырмалап турган аныктоочу элементи жанрдын башталышы катары стили болгон.

Ошол мезгилден баштап эссеизмдин көрүнүшү адабиятта, чечендик өнөрдө гана эмес, философияда, адегенде орто кылымдардагы, кийинчерээк - орто жана соңку Кайра жаралуу философиясында да байкалат. Дал ошол мезгилде эссе керектүү жанрдык «фундаментке» ээ болуп, Европада жанрдын «атасы» деп аталган француз жазуучусу, философ Мишель Эйкем де Монтендин чыгармачылыгында кандайдыр бир башталгыч чекит болуп калат. Жазуучулук ишмердүүлүгүн 1572-жылы 38 жашында судьялык кызматын сатып, пенсияга

чыккандан тарта баштайт. Белгилүү бир турмуштук тажрыйбага, көз караштардын жана баалуулуктардын калыптанган системасына ээ болгон М.Монтень Швейцарияда, Германияда, Австрияда, Италияда көп кыдырат; саякаттарынын бардык таасирлерин өзүнүн жеке күндөлүгүнө чагылдырат жана 1580-жылы Кайра жаралуу доорунун аягында өзүнүн биринчи «Эксперименттеринин» («Опытов») эки китебин чыгарат.

Француз тилинен которгондо «еззаб» – «аракет», «сыноо», «эссе», латын тилинен «ехадшт» – «таразалоо». Мүмкүн, ушул аныктамаларга ылайык, М.Монтень ар кандай темадагы ой жүгүртүүнү чагылдырган китептери үчүн «Эксперимент» («Опыты») деген аталышты тандап алгандыр.

М.Монтендин «Эксперименттери» ошол тарыхый мезгилде орто кылымдардагы тартип өтмүшкө өтүп, жаңысы жаңыдан пайда болуп жаткан мезгилде пайда болгон. Бул тарыхый тыныгуу абсолюттук ички эркиндик сезиминин, жанрдын «чыныгы нервинин» пайда болушуна шарт түздү, ал М.Монтендин жеңил колу менен «эссе» деп аталды [12, 165-б.].

Биздин көз карашыбыз боюнча, М.Монтендин «Эксперименттери» жалпы эле адамдын рухунун табияты жөнүндө ой жүгүртүү менен бирге, негизинен, өзүнө болгон байкоолордон келип чыккан бир катар ачылыштар. М.Монтень өзүнүн ой дүйнөсүнө сүнгүп кирип, эссени жазуу ыкмасы катары эмес, жашоо образы, ага болгон мамилеси менен салыштырып, ошону менен жанрдын салыштырмалуу эркиндигин баса белгилеген. Жазуучунун айтымында, ар бир адам өзүнө адамгерчиликти чагылдырат; ал өзүн үй-бүлөнүн өкүлдөрүнүн бири катары тандап, анын бардык акыл-эс кыймылын эң кылдаттык менен изилдеген. Китептин бир бөлүгүндө мындай түшүндүрмө берилген: «... Мен өзүмө кайрылдым жана сүрөттөмөлөрүмдүн темасы катары өзүмдү тандадым. Бул, балким, ушундай кызыктай жана адаттан тыш идея менен жазылган жалгыз китеп» [13, 202-б.].

Бүгүнкү күндө жанрдык форманы аныктоодо изилдөөчүлөр дал ушул сөздөргө таянышат. Түшүнүүдө Л.Е. Кройчиктин айтымында, «эссе – бул жөн эле баяндын персонификациясы эмес, ал тексттеги жеке принципти максималдуу ачып берүү, баяндоочунун психологиялык ишенимдүү образын түзүү». «Индивидуалдуулуктун өзүн-өзү аныктоосу», окумуштуунун айтымында, «окуянын фундаменталдуу негизи» экендиги мүнөздүү [14, 166-б.].

М.Монтендин чыгармачылыгын персонификациялоодо автордун дагы бир философиялык позициясына өзгөчө көңүл буруу керек, аны скептицизм (бир нерсеге сын көз караш менен ишенбөөчүлүк) деп айтууга болот, бирок өтө өзгөчө мүнөздөгү скептицизм. М.Монтендин скептицизми - бул турмуштук скептицизмдин ортосундагы кайчылаш, ал дүйнөдөгү ачуу тажрыйбанын натыйжасы болуп саналат, негизинен адамдардын көңүлү калуу менен чагылдырылган; жана адам билиминин ишенимсиздигине терең ишенүүгө негизделген философиялык скептицизм, чындыктын ишенимдүүлүгүнө шектенүү. Ар тараптуулук, жан дүйнө тынчтыгы жана акыл-эстүүлүк адамды эки тараптын чектен чыгышынан куткарат. Эссеисттин ишенимдеринин терендиги жана мааниси - чыгармачылык жактан жетилгендиктин, «өзүн-өзү ачуунун», «индивидуалдуулуктун өзүн өзү аныктоонун» олуттуу өлчөмү, деп жазат Л.Е. Кройчик, М.Монтень жаңы билимдерди куруу маселесин койгондуктан, ага баруучу жол биринчи кезекте байкоо, тажрыйба, адамга жана жаратылышка практикалык жакындык аркылуу турат. Философтун өзүн-өзү аң-сезим феноменине кайрылуусу да адамды тарбиялоо жөнүндөгү ой-пикирлерди өнүктүрүүдө чоң мааниге ээ болгон.

М.Монтендин адептүүлүгүнүн негизги өзгөчөлүгү - бакытка умтулуу, буга анын Эпикурдун, Сенекинин, Плутархтын чыгармаларын изилдөөсү көмөктөшсө керек. Стоиктердин окуусу жаратуучуга ошол адеп-ахлактык тең салмактуулукту, рухтун философиялык тунуктугун өнүктүрүүгө жардам берген, стоиктер муну адамдын бактылуу болушунун негизги шарты деп эсептешкен. М.Монтендин ою боюнча, адам өзүнө адеп-ахлактык идеалдарды түзүү, аларга жакындашуу үчүн эмес, бактылуу болуу үчүн.

М.Монтендин эсселеринин өзгөчөлүгү - ой жүгүртүү афоризми, эмпирикалык билимге негизделген идеялардын педагогикалык табияты. Жазуучунун ар бир эссеси жөн гана жан дүйнөсүнүн ачылышы эмес, бул турмуштук көз караштардын туруктуулугу. М.Монтендин «Эксперименттеринин» жанрдык спецификасынын өзгөчөлүгүн баса белгилеп, философ жана адабиятчы М.Эпштейн мындай деп баса белгилейт: Эссе ар дайым «жөнүндө», анткени анын чыныгы, дайыма ачылбаса да, темасы, номинациясында турат. «иш, автордун өзү, негизи, ал өзүн толук ачып бере албайт, анткени автордук маңызы боюнча ал бүтпөгөн; ошондуктан ал белгилүү бир теманы анын чегин бүдөмүктөө менен, анын артында турган, тагыраак айтканда, андан ашкан чексизди табуу үчүн тандап алат [15, 338-б.].

Ошентип, «Эксперименттердин» пайда болушу менен эссе жазуу өнүгүүнүн жаңы этабына кирет деп болжолдоого болот: эссеизмдин алгачкы штрихтери байыркы мезгилден бери өзүнчө бир чыгармада белгилүү бир жанрды, ошондой эле бир катар негизги жанрдык компоненттер. Айрыкча автор повесттин борбордук фигурасына айланат. Жазуучунун «мени» жаратуучунун өзүнүн руханий импульстарын, башынан өткөргөн окуяларын актуалдаштыруучу терең, чексиз, жагымдуу адабий категориянын милдетин аткарат. Ой жүгүртүүнүн мындай жеке табиятында өзүн-өзү көрсөтүүнүн көркөм ыкмаларын колдонуу гана эмес, ошондой эле жалпы окурманды чындыктын татаал, философиялык маңыздуу дүйнө таанымы менен тааныштыруу каалоосунда айтылган көркөм-публицистикалык принцип да алдын ала аныкталган.

Колдонулган адабияттар:

1. Силантиев И.В. Сюжет таануу [Текст]: монография / И.В. Силантьев.- М.: Славян маданиятынын тилдери, 2009.- 224 б.
2. Дмитровский А.Л. Эссе жанры: теория проблемасына [Текст] / А.Л. Дмитровский // Челябинск гуманитардык, 2013.- № 3.- С. 37-51.
3. Бахтин М.М. Сөз чыгармачылыгынын эстетикасы [Текст]: тандалган чыгармалар жыйнагы / М.М. Бахтин.- М.: Искусство, 1986.- 445 б.
4. Аверинцев С.С. Жанрдык категориянын тарыхый мобилдүүлүгү: мезгилдүүлүк тажрыйбасы [Текст] / С.С. Аверинцев // Тарыхый поэтика. Изилдөөнүн натыйжалары жана перспективалары. М.: Наука, 1986.- С. 104-116.
5. Эпштейн М.Н.Космос белгиси [Текст]: гуманитардык илимдердин келечеги жөнүндө / М.Н. Эпштейн.- М.: Жаңы адабий обзор, 2004.- 864 б.
6. Дмитровский А.Л.Очерк жанры: теория проблемасына [Текст] / А.Л. Дмитровский // Челябинск гуманитардык, 2013.- № 3.- С. 37-51.
7. Эко В. Этика боюнча беш эссе [Текст]: которм. италиядан. Е.А.Костюкович / У.Эко.- Санкт-Петербург: Симпозиум, 2003.- 158 б.
8. Түп V.I. Дискурс [Текст]: жанр / В.И. Түп.- М.: Интрада, 2013.- 211 б.

9. Крысин Л.П. Чет элдик сөздөрдүн иллюстрациялуу түшүндүрмө сөздүгү [Текст]: түшүндүрмө сөздүк / Л.П. Крысин, Н.Еремина.- М.: Эксмо, 2008.- 864 б.
10. Муравьев Б.С. Очерк [Текст]: Термин жана түшүнүктөрдүн адабий энциклопедиясы / Б. Муравьев, ред. А.И. Николюкина.- М.: НПК «Интелвак», 2001.- 1596 б.
11. Жолковский А. Очерк [Текст] / А.Жолковский // Чет элдик адабият.- 2008.- № 12.- С. 233-234.
12. Любинский, А. Жолдун кесилишинде [Текст]: очерк / А.Любинский.- Санкт-Петербург: Алетейя, 2007.- 170 б.
13. Монтень, М. Тандалган бөлүмдөр [Текст]: француз тилинен котормосу Г.Косиков / М.Монтень.- М.: Правда, 1991.- 656 б.
14. Кроичик, Л.Е. Журналисттик жанрлардын системасы. Журналисттин чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн негиздери [Текст]: окуу куралы. университет студенттери үчүн / Л.Е. Кроичик, ред. С.Г. Корконосенко.- Санкт-Петербург: Билим, 2000.- 272 б.
15. Эпштейн, М.Н. Жаңылыктын парадоктору [Текст]: XIX-XX кылымдардагы адабий өнүгүү жөнүндө / М.Н. Эпштейн.- М.: Советтик жазуучу, 1988.- 417 б.

References:

1. Silantiev I.V. Plot studies [Text]: monograph / I.V. Silantiev.- M.: Languages of Slavic culture, 2009.- 224 p.
2. Dmitrovsky A.L. Essay genre: to the problem of theory [Text] / A.L. Dmitrovsky // Chelyabinsk humanitarian, 2013.- No. 3.- P. 37-51.
3. Bakhtin M.M. Aesthetics of verbal creativity [Text]: a collection of selected works / M.M. Bakhtin.- M.: Art, 1986.- 445 p.
4. Averintsev S.S. Historical mobility of genre category: experience of periodization [Text] / S.S. Averintsev // Historical poetics. Results and prospects of the study. M.: Nauka, 1986.- S. 104-116.
5. Epshtein M.N. Space sign [Text]: about the future of the humanities / M.N. Epshtein.- M.: New Literary Review, 2004.- 864 p.
6. Dmitrovsky A.L. Essay genre: to the problem of theory [Text] / A.L. Dmitrovsky // Chelyabinsk humanitarian, 2013.- No. 3.- P. 37-51.
7. Eco W. Five essays on ethics [Text]: trans. from Italian. E.A. Kostyukovich / U. Eco.- St. Petersburg: Symposium, 2003.- 158 p.
8. Tyupa V.I. Discourse [Text]: genre / V.I. Tyupa.- M.: Intrada, 2013.- 211 p.
9. Krysin L.P. Illustrated explanatory dictionary of foreign words [Text]: explanatory dictionary / L.P. Krysin, N. Eremina.- M.: Eksmo, 2008.- 864 p.
10. Muraviev B.C. Essay [Text]: Literary encyclopedia of terms and concepts / B.C. Muravyov, ed. A.I. Nikolyukina.- M.: NPK "Intelvak", 2001.- 1596 p.
11. Zholkovsky A. Essay [Text] / A. Zholkovsky // Foreign Literature.- 2008.- No. 12.- P. 233-234.
12. Lyubinsky, A. At the crossroads [Text]: essay / A. Lyubinsky.- St. Petersburg: Aleteyya, 2007.- 170 p.
13. Montaigne, M. Selected chapters [Text]: translation from French by G. Kosikov / M. Montaigne.- M.: Pravda, 1991.- 656 p.
14. Kroichik, L.E. System of journalistic genres. Fundamentals of the creative activity of a journalist [Text]: textbook. for university students / L.E. Kroychik, ed. S.G. Korkonosenko.- St. Petersburg: Knowledge, 2000.- 272 p.
15. Epstein, M.N. Paradoxes of novelty [Text]: on the literary development of the XIX-XX centuries / M.N. Epstein.- M.: Soviet writer, 1988.- 417 p.

УДК: 379.8

DOI 10.33514/ ВК-1694-7711-2022-2(1)-11-18

Баитова Фарида, Асем Идаева

Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясы, социалдык-гуманитардык илимдер кафедрасы, педагогика илимдеринин кандидаты, доценттин м.а., Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, Кыргыз филологиясы факультети, Түркология жана котормо таануу бөлүмү, PhD доктор

Баитова Фарида, Асем Идаева

Кыргызская государственная академия физической культуры и спорта, кафедра социально-гуманитарных наук, кандидат педагогических наук, и.о. доцента, Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына, факультет кыргызской филологии, отделение тюркологии и переводоведения, PhD доктор

Baitova Farida, Asem Idayeva

Kyrgyz State Academy of Physical Culture and Sports, Department of Social Humanitarian Sciences, Candidate of Pedagogical Sciences, Acting associate professor Kyrgyz National University J. Balasagyna, Faculty of Kyrgyz Philology, Department of Turkology and Translation Studies, PhD Doctor

**«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ «ЭР ЖИГИТ» ИДЕАЛДАРЫ
ИДЕАЛЫ «ДЖИГИТА» В ЭПОСЕ «МАНАС»
IDEALS OF «DJIGIT» IN THE EPIC «MANAS»**

Аннотация: Суверендүү Кыргыз Республикасынын келечеги биздин тарбияланып жаткан жаш муундарыбыздан көз каранды. Жаш муундарды туура багытта тарбиялоо жана билим берүү, ыйман-адебин, жүрүм-турумун, эс тутумун калыптандыруу маселелери заманбап педагогика илиминде дүйнөлүк алкакта коюлуп келе жаткан эң актуалдуу маселелердин бири болуп саналат. Кыргыз элинин тарыхын, каада-салтын, үрп-адатын, ырым-жөрөлгөлөрүн, адеп-ахлактык жүрүм-турумун, эстетикалык табитин, жалпы эле рухий жана социалдык турмуштун ар кыл жактарын чагылдыруудагы эң баалуу энциклопедиялык булак «Манас» эпосу. Биз тандап алган илимий макалабыздын максаты жаш муундардын рухий жан дүйнөсүн канткенде, кандай жолдор менен байытып калыптандырса болот деген маселенин алкагында тандалып алынды. Изилденген материалдардын өзөгүн «Манас» эпосундагы оң каармандардын инсандык баалуулуктарынын «эр жигит» идеалдарынын эң башкысы деп аталган сапаттар түздү. Эпикалык чыгармадагы башкы оң каарман Манас баатыр жана анын жанындагы жакын чоролору кантип калыптанышты же алардагы асылбаа сапаттар кудайдын кудуретинен жаралганбы деген суроонун алкагында эле изилдөөнүн натыйжасында бүтүндөй кыргыз элинин, айрыкча эр азаматтарды жоокердик ишке калыптандырууда жана Ата мекенин коргоого даярдоодогу элдик мектеп менен кеңири таанышып чыгабыз.

Аннотация: Будущее Суверенной Кыргызской Республики зависит от воспитания молодого поколения. Воспитание и обучение в правильном направлении, проблемы формирования нравственных поведений, памяти молодого поколения являются актуальными проблемами современной педагогики. Действительно, «Манас» – уникальный энциклопедический феномен, выполняющий функцию влиятельного средства, подтвержденной в практике программы социализации своих потомков в качестве живого

свидетеля вековой истории кыргызов, неиссякаемого сокровища педагогической мудрости. Целью нашей исследовательской статьи выбрано, какими путями можно сформировать и обогащать духовный мир молодого поколения. Основную канву исследуемого материала составляли личностные ценностные качества положительных героев, идеалов «эр жигита» в эпосе «Манас». Каким образом сформировались личностные качества основного героя в эпическом произведении Манаса и его близких сорока витязей или это дар посланный богом. Вокруг этих проблем мы сможем ознакомились с целой народной школой кыргызского народа в формировании и подготовке «эр жигитов» военному делу и защиты Отчества.

Annotation: The Future of the Kyrgyz Republic depends on the upbringing in the right direction, the problems of the formation of moral behaviors, the memory of the young generation are actual problems of modern pedagogy. Truly, “Manas” – is a unique encyclopedic phenomenon, acting as an influential means, confirmed in practice, the program of co-realization of their descendants as a living witness of the great history of the Kyrgyz, unexhaustible treasures of pedagogical wisdom. The aim of the research article was chosen in what ways it is possible to form and enrich the spiritual world of young generation. The main canvas of the material under study was the personal value qualities of good herbes, the ideals of the “er jigit” in the epic “Manas” How personal qualities of the main character were formed in the epic work of Manas and his close forty knights of gift sent by God. Around these problems we can become familiar with the whole national school of the Kyrgyz people in the formation and preparation “er jigit” in military affairs and ‘defense of the Fatherland.

Негизги сөздөр: «Манас» эпосу, идеал инсан, эр жигит, калыптандыруу, коомдук адеп, образ.

Ключевые слова: эпос «Манас», идеал личности, эр жигит, формирование, общественная этика, образ.

Keywords: Epic “Manas”, ideal of personality, er jigit, formation, public ethics, image.

«Манас» – кыргыздардын кылымдаган тарыхынын жандуу күбөсү, педагогикалык даанышмандыгынын соолбос кенчи катары өз урпактарын социалдаштыруунун тажрыйбада тастыкталган программасы, таасирдүү каражаты функциясын аткарып келген уникалдуу педагогикалык феномен. Ошондуктан эпостогу түптүү тарбия баалуулуктарынын бүгүнкү жаш муундарыбызды тарбиялоодо орун алышы күдүк туудурбас, мыйзам ченемдүү көрүнүш.

Кыргыз элинин «Аганы көрүп ини өсөт, эжени көрүп сиңди өсөт», «Ата даңкы, эне баркы – балага дем», «Аталардын иши – балдарга үлгү», «Эне адаты – кызга үлгү» деген макалдарында таасын белгиленгендей, элдик тарбияда көптөгөн акылман идеялардын эн негизгилеринин ичинен – адам баласынын идеалдуу инсан катары калыптануусу өзгөчө мааниге ээ. Бул тууралуу этнопедагогика илиминин негиздөөчүсү Г.Н. Волков: «Толук жетилген адамдын калыптанышы – элдик тарбиянын лейтмотиви болуп эсептелет. Адам баласынын тынымсыз түрдө жана тоскоолдуктарга моюн бербестен мыктылыкка умтулуусу адамдын «эң жогорку, эң мыкты жана эң сонун болумуш» экенин тастыктаган жана ачык айкын далил катары кызмат кылат» деп белгиленген [2, 32-б]. Демек, идеалдуу инсан катары жетилүү үчүн адамдын аң сезиминде коом тарабынан жогору бааланган өрнөккө жана мыктылыктын үлгүсүнө карай умтулуу сезими жашаш керек.

Алсак, «Манас» эпосунда Алмамбет баатырдын өзү эң биринчи идеал инсан.

Өз элинен алыстап, бир туугандарсыз жашоонун азабы жөнүндө эпостогу идеал эр жигит Алмамбет «канчалык эрдик, адалдык менен казакка, андан кийин кыргызга кызмат кылса да, «Манастап» ураан чакыргандарга канчалык сиңишип кетсе да, ар түрдүү себеп менен өз элинен кетиши Алмамбеттин жүрөгүнө бүткөн өчпөс так, айыкпас оору бойдон кала берет». Ошондуктан ал Чоң казатта Чубак менен чатакташып турганда:

«Каңгыраган эрдин шору экен,
Калкынан азган кор экен!
Элинен азган жигитке

Эртелеп өлүм эп экен!» [3, кириш сөз 30-б.] – деп арман кылат.

Алмамбеттин көөнүн өйүткөн нерсе – өз элине жан дили менен кызмат өтөй албай калганында. «Жалгыз аттын чаңы чыкпайт, жалгыз эрдин даңкы чыкпайт», «Эли журтун болбосо, ай-күнүңдөн не пайда» дегендей, жигиттик сапаттарды бек тутканына карабастан, даңкынын өз элине жетпегенине өкүнөт.

Алмамбет Манастын эмчектеш жана акыреттик досу. Анын улуту – кытай (кээде калмак), Алмамбет – жолго кирсе жолдошу, жоголор жерде колдошу, жоо качырса жолборсу. «Борбордук Азияда жашаган түрк, монгол элдеринин тилинде «албан» деген сөз бар. Ал кубулуп жетүүчү сыйкырчы, аяр, жадыгөй, айлакер жигит, шамдагай, эптүү деген маанилерге эгедер. Укмуштуу өнөргө ээ кытайдан сыйкырчылыкты, аярлыкты, жайчылыкты үйрөнүп келген адам катары чоролор ичинде орошон айырмаланып турган. Алмамбеттин атынын төркүнү ушул сөз менен байланыштуу болушу толук ыктымал». Анын портрети эпосто:

«Сары жаргак шым кийген,
Сарала тулпар ат минген,
Түпөгү жок найза алган,

Жанына жалаң кылыч байлаган» [6, 254-б.], – деп сүрөттөлөт.

Манас кыргыз баатырларынын ичинен досу Алмамбеттин кайраттуулук, адамгерчилик жана башка жакшы сапаттарына чын дилинен ыраазы болуп аны менен ар дайым сыймыктанат:

«Кызыл найза желегин,
Кырааным баатыр Алмамбет.
Каңгайдан келген белегим!
Кысталыштын күнүндө.

Чымын жанга тийчү керегим» [3, 342-б.].

Анын жогорудагыдай эң жакшы сапаттарынын аркасында гана Манас башында турган кыргыз кошууну саны жагынан алда канча көп, күчтүү душмандарынын үстүнөн жеңишке жетишет. Эпосто өзгөчө орун ээлеп, өзгөчө маани берилген, каарман – Алмамбет. Көтөргөн идеялык жүгү, психологиялык жактан иштелиши, көркөмдүк таасири боюнча Алмамбеттин бейнеси белгилүү бир өлчөмдө, а түгүл Манастын образынан да ашып жаралып келген, анысын өзү да билген, бирок ошол орошон мүмкүнчүлүгүн ашырууга заманы жол бербеген өзгөчө инсандын өзөктү өрттөп, жүлүндү сыздаткан арман күүсү жаңырат. Бул – келберсиген кең ааламга башы батпай, жалгыздык азабын тарткан, өмүрүн саяр иш издеп, жан шерик болоор киши издеп заргаткан адамдын арманы жана эң негизгиси – бул өз мекенинен аргасыз айрылып, «каңгыган эрдин шору экен, калкынан азган кор экен» деп кан какшаган азгындын айтып бүткүс арманы.

Чубак чапчаң, курч жана алабарман. Бирөөнүн тилине кирген бат ишенчээктиги бардык варианттарда айтылуучу Чубактын Алмамбеттен чалгындын жолун талашкандыгынан көрүнөт. Өзүнүн алп күчүнө ишенген, жоого биринчи ат коюп көнгөн Чубакты Кыргызчалдын куйтку сөзү көкүтүп, чалгынга Алмамбет менен бирге барбай калышы ага катуу тийип, шагын сындырат. Эпосто анын чатагы психологиялык жактан жөндүү кылык катары бааланат. Кой-айга болбой күүлөнүп алган Чубак: «Элге кызмат кылдым деп, эрегишиң кай үчүн», – деген Алмамбеттин жүйөлүү сөзүнө жыгылып, күнөөсүн мойнуна алат. Анын бул сапатына башкалар эмес, Алмамбет да өзү ыраазы болот.

Чубак – өлүм эмне экенин билбеген жалтанбас, кара-көк. Жалгыз көздүү Макел Малгундун чоңдугунан, сүрүнөн чочуп бир чети шашып калган Алмамбет Чубакты сынамакка, Манаска барып айталы, өзү беттешсин дегенде, Чубак:

«Катыгун Алмам не дейсиң?

Качуунун камын не жейсиң?

Атасынын көрү каапырды,

Токтолуп уруш салалы.

Тобокел кылып алалы,

Качпай өлгөн эрлерди,

Жакшы аттысы саа болсун,

Жолдошу Чубак экен деп,

Сооп чети маа болсун» [3, 243-б.] – дейт.

Ушундай кайрат кылуу аркылуу анын ажалды көзүнө илбеген тобокелчилиги, кажыбас кайраттуулугу, эр жүрөктүүлүгү ага таандык баатырдык деңгээли, күчү, эрдиги, коркунуч деген эмне экенин билбегендиги көрсөтүлөт. «Алышса адамдын алы жетпеген, арстандын тиши өтпөгөн, көк ырапыс тон кийген, көгала сындуу ат минген, кан Балтанын Чубагы – арстандын бири бу дагы» өзүнүн артык сапаттары аркылуу Манас баатырдын образын толуктап, аны тереңдетип турат.

Эл ичиндеги «Элдин эки тиреги бар, биринчиси – акылман, экинчиси – баатыр», «Эстүү эр кыйшайбай, эл-журтуна тең болот» деген асыл наркта нускалагандай, **Манас** эч качан элин паанасыз, калкасыз, тамаксыз ачка таштабайт. Эчендеген күрөштөрдө жеңип алган байгелерин Манас жалпы элге, өзгөчө колунда жок үй-бүлөлөргө бөлүп берет.

Эр жигиттин мыкты сапатынын дагы бир көрсөткүчү катары анын меймандостугун белгилесек болот. «Конокко колунда барынды бергин», «Мейман кирсе эшиктен, ырыскы тешиктен кирет», «Конок бар жерде береке бар», «Конокко жатып жаздык, ийилип төшөк боло көр» деген макалдарда коноктун канчалык ардактуу экени белгиленет. Ушундай мыкты тарбияны көргөн Манас кең Таласка келгенде күндөрдүн биринде оёң жигитти жолуктурат. Манас аны сый-урмат менен өзгөчө берешендик менен тосуп алат. Кыргыздардын кечиримдүүлүгүн, берешендигин, ак көңүлдүгүн даңазалаган «Таш менен урганды аш менен ур» деген макалы да кыргыздын салттуу адептик категорияларынын бири болуп эсептелет. Көкөтөйдүн ашынан кийин кыргыздын он төрт беги көрө албастык менен Манастын мүлкүнө кол салып, өч алууга камынганын уккан Манас «конокторду» сый менен тосууну чечет:

«Кандардан келген элчидир,

Кастыкка жүргөн ченчидир.

Андай болсо, Жоорунчу

Сырттандыгың билгизгин,

Сыяпат менен киргизгин,
Улуктугун билгизгин,
Урбай, сокпой киргизгин» [6, 23-б.].

Күткөн коноктору келгенде аларды Манас жакшы сыйлап жөнөтөт. Демек, Манас «ичтен чыккан жаттарды» кичипейилдик менен тосуп алып, акылмандык менен өзүнүн сырттандыгын билдирет. Манастын мындай адептик сапаттарынын анын мүнөзүнө гана эмес, ысымында да камтылганын божомолдогон «Манас» изилдөөчүсү Э. Абдылдаев баатырга берилген бул мүнөздөмөнүн башка эпикалык каармандарга берилбегендигин белгилеп, анын «Айдың кол» деген сөздүн кыскартып айтылган формасы болуп, турмушта адамдардын кең пейилдүү, кечиримдүү мүнөздөрүн туюндурууга колдонулуп келгендигин айтат [7, 22-б.]. Эр Манастын жогоруда айтылган үлгү тутулуусу керек болгон асыл сапаттары эр жигиттин коомдук адебинин өрнөктүү моделин жаратат.

Манас – төгөрөгү төп, телегейи тегиз, эч кандай кемчилиги жок дегенибиз албетте туура эмес. Манас адам баласына таандык терс көрүнүштөрдөн да куру эмес. Ал жөнү жок ишенчээк, алабарман, энөө, аркы- беркини элес албаган кенебес, ала көөдөн, таарынчаак, ачуусу чукул, тил албас айрым учурда туура эмес болсо да, опсуз иштерди жасап жиберет, кубанганда же ачууланганда шашмалыгы да бар. Манаска таандык жогоркудай терс сапаттар, анын айкөлдүгү баатырдык, кеменгерлик, адамгерчилик сыяктуу жакшы сапаттарын кемитпестен, кайра толуктап турат.

Адептик идеал көбүнчө акыл, билим жана тарбиянын деңгээлинде таразада өлчөнөөрү баарыбызга маалым. «Акыл конбогон жигитке, бакыт да конбойт» деген элдик макалда жигиттин бакыты анын акылынан көз каранды экени белгиленгендей, «эр жигит» түшүнүгүн «акыл эстен» бөлүп кароо мүмкүн эмес. Эпосто Манас Кошойдун насаатын угуп, Таласка карай көч менен бет алат. Жолдо баратып түбү толо алтын жерди таап алып, куру дүнүйө ар дайым уруш менен талашка алып келерин билип, ал жерди кыргыз элине ылайыктуу жер эмес экенин айтып жолун улантып кетет. Бул албетте эр жигиттин эң асыл жана нарктуу касиети – анын мансапка, бийликке, байлыкка жулунбаганы – акыл көрөңгөсүнүн тереңдигинен кабар берет.

Эпосто, мындан сырткары, эмгектин бир гана эр жигит үчүн эмес, жалпы адам заты үчүн адептик негиз, элдик осуят болуп эсептелээри, анын адамды өнүктүрүүсү, айкөлдүккө, боорукердикке, адептүүлүккө тарбиялагандыгы түшүндүрүлүп, ар бир эмгектенген адамдын өзүнүн ар намысын сезүүсүн, эмгектин натыйжасында жакшы жөрөлгөлөр айтылат. Мындай көз караш «Эмгексиз рахат жок», «Эмгеги аздын өнмөгү аз» деген макалдарда илгертен жашап келет. Кыргыз эли эмгекти материалдык камсыздоонун булагы катары баалоо менен бирге, аны моралдык фактор катары да аныктап, жаштарды адеп-ахлактык тарбиялоодо күчтүү каражат болорун «Адам эмгеги менен таанылат», «Эмгек аркылуу адам максатына жетет», «Адамдын ким экенин эмгек гана көрсөтөт», «Эмгекти барктасан – эмгек сени даңазалайт» деген макалдарда далилдешкен. Демек, эмгек адам баласынын мүнөзүнүн көптөгөн мыкты касиеттерине, өзгөчөлүктөрүнө, инсандык сапатына тийгизген таасири натыйжалуу болоору практикада далилденген.

Ал эми эр жигиттин мээнетти жөнүндө кыргызда «Эр жигит эмгекти сүйөт, эмгектин үзүрүндө жүрөт», «Эр күзгүсү – эмгеги», «Эр эгиз, эмгексиз жалгыз», «Эрдин атын эмгек чыгарат», «Эмгек кылбай эр оңбос, бириндеген эл болбос» ж.б.у.с. макалдар арбын. Алардын негизги идеясы, албетте, эр жигиттин эмгек аркылуу белгилүү жетишкендиктерге ээ болуп, жигиттин мээнет аркылуу далилдөөсү изги деген ойду камтыйт. «Манаста» атасына

таарынып кетип калган жаш Манас жолдон бир абышкага жолугуп калганда, ал абышка Манаска кол куушуруп жата бербей, ай талаа бетин айдап эгин эгүүнү сунуш кылат. Манас абышканын тилин алып, ал экөө кош колдоп эмгекке киришет да убактысы келгенде адал эмгектин үзүрүн көрүшөт. Эпосто ал төмөндөгүчө:

«Кызарып кырман толуптур,
Берен калган ак буудай,
Кызылы кырдай болуптур» [3, 178-б.].

Бул саптардан айкын көрүнүп тургандай, кыргыздар илгертен эле ырыскы, таалай, байлык ак эмгектен жараларын түшүнүшкөн. Ак эмгек менен жашоого чоң маани беришкен. Ал эми бирөөнүн оокатын тартып алып, уурулук жасоо, же башканын эсебинен күн көрүүгө умтулуучулукту кечирилгис уят – сыйытсыздык, адепсиздик деп эсептешип жек көрүшкөн. Ошондой эле Манас да талап-тоноону жекирген. Мисалы, Манасты талкалайм деп келген Нескара Манастан сокку жеп, тапкан дүнүйөсүн таштап качып кеткенде, кыргыздар менен чогуу Нескара менен согушкан мангулдар кыргыздардан ошол мал-мүлктү аласыңарбы деп сураганда Манас төмөндөгүчө акыл айтып ынтымакка чакырат:

«Мангулдар сага не болду?
Акылың кайда жоголду?
Айрып алган дүнүйө
Айрып алдык жоодон – деп,
Аксакалдар муну алса,
Анан кайдан оңолду?!
Чабылдыңда чачылдың
Чабуулдан этиң ачындың.
Жазайын мылтык түздөп ал,
Керектүүң болсо бизден ал» [4, 63-б.].

«Арстан алганына эмес, чалганына кубанат» демекчи, Манасты адеби анын бир гана жогоруда белгиленген эр азаматка тийиштүү сапаттарында гана эмес, ошондой эле анын ички сыры, рухий жан дүйнөсү, руханий кудурет күчү жана ишеними менен түшүндүрүлөт. Ал эми бирөөнүн элин кырып, малын талап, элдин колунан чыркыратып тартып алуу жолу менен мүлк жыйнаган баатырлардын адеп турмак, уятынын жоктугу билинип, кара ниеттигинин аркасынан «адам» катары жашоодон алыстаганы байкалат. Мисалы, кылымдардан бери мал багып, дыйканчылык менен күн көргөн кыргыз элинин тапкан оокатына көз артып келген кытай, калмак, кангай, элдеринин алптарынын көздөгөнү кыргыз элинин баш көтөрүп көз карандысыз эл болуусуна жолтоо болуп, жада калса тукум курут кылуу аракеттери болгон. «Арам санаа, ач көз болбогун, алганда алтоо болбойсун» деп кыргыз эли нускалагандай ушундай адепсиздиктин чегинен өтүп, арамзаада жашоо образын алып жүрүп «баатыр» атангандарга карама каршы Манас кыргыз элин Алтайдан Ала-Тоого көчүрүп келе жатканда да Текес хан менен болгон салгылашта Манас аны жеңип чыгат. Жеңишке кубанып Текес хандын дүйнө-мүлкүнө мас болуп, эсин жоготкон кээ бир ач көздөрдү Манас кайрымдуулукка, адилеттүүлүккө, боорукерликке үндөп, ак эмгек менен гана жан багууга чакырат:

«Албаңар жырык ийнесин,
Не кыласың калмактын,
Эзелтен жыйган дүйнөсүн,
Кош-кошко союш алыңар,

Баарын коюп салыңар,
Кары-жашы чалыңар,
Дүйнөдөн куру калгандай,
Кантесиңер барыңар» [5, 44-б.].

Бул эпизоддон Манас баатырдын өзү жеңген уруунун мал-мүлкүн тонобостон, балабакырасына жамандык жасабай, ал уруунун колуна союш тартып урмат көрсөткөндүгү чыныгы эр жигиттин ички дүйнөсүнүн аруулугунан, ниетинин актыгынан жана адамгерчиликтүү жүзүнөн кабар берип, анын адептик этикалык түшүнүгүнүн, сезиминин жана тарбиясынын жогору экенин айгинелеп турат.

Элдик тарбиялоо системасында улууга урмат – бул адамдын ички абийири, намысы катарында бааланат. Ал дайыма улуу муун менен жаштардын ортосундагы мамилелерде байкалат жана ал аркылуу өнүгөт. Алсак Манас дайыма өзүнөн улуу Кошой, Бакай, Акбалта абаларын жана улууларды сыйлай жүргөн. Чындыгында, «Жаш кезде сыйлай жүр аксакал-карыны, картайганда өзүңө тиет сыйдын жарыгы», «Алты күнү ачка калсаң да атаңды сыйла» дегендей, кыргыздар улууларды сыйлоого өтө терең мамиле жасайт. Мисалы, Манас Алтайдан Ала-Тоого Кошойду издеп барганда, баатырдын жанындагы кырк чоросу Кошойду көргөндө аны менен учурашуу үчүн аттан түшүшөт:

«Кошойду көрүп кырк бала,
Темир таман үзөңгү,
Теппей ыргып түштү, дейт,
Колун алып бооруна
Абасын көздөй басты, дейт» [3, 77-б.].

Кыргызда улуу кишилер менен ат үстүнөн сүйлөшүү аны теңине албагандыкка барабар болуп, барктабагандыкка жаткан. Мына ошондуктан, улуу кишини көрөөр замат чоролор зиректик менен аттан түшүп, колдорун бооруна алып, Кошойдун ал акыбалын сурашып, саламдашат. Улууга кадырлуу, сыйлуу мамиле, көзү өткөндөн кийин да сакталып келген. Бул көзү өткөн кишинин керээзин, осуятын аткаруу, арбагына сыйынуу аркылуу билдирет. Алсак, Алмамбеттин амандыгы үчүн өз бөйрөгүн найзага тосуп берген энеси Алтынай көз жумганда кытайлар анын сөөгүн атка артып жөнөп калганда Алмамбет аны кайтарып алат. Энесинин сөөгүнүн жат жерде калышын ыраа көрбөгөн Алмамбет жоого жалгыз баш кирип болсо да, кытайлар менен сайышып жатып тартып алат. Бул анын жөн гана көктүгү эмес, энесини арбагы тиги дүйнөдө да бейпил болсун деген ишеними, арбагына жасаган эрдик мамилеси болуп эсептелет. Демек, жалпылап айтканда, жаш муундун ата-энесине болгон сүйүүсүнөн жана сый мамилесинен улам алардын башка адамдарга да болгон урмат түптөлүп отуруп, акырындык менен бул сезим улам кеңейип барып өз жерине, элине берилгендикке алып келет.

Жалпылап айтканда **жигиттик** – жетик акыл, ак дил, тунук сезим, тең караган калыстык, сылыктык, кичи пейилдик, кайраттуулук, шайырдык, шайдооттук. Аны дайыма эл мүдөөсү жетектейт. Ал өмүрүн, эмгегин, эрдигин, эл-журт тагдырына анын келечек бактысына багыштайт [1, 62-б.].

Эр жигиттин идеалдуулугу албетте жалгыз гана анын мекенге болгон сүйүүсү, баатырдык эрдиги менен чектелип калбайт. Патриоттук сезимдерден сырткары тарбия, ыйман, акыл эс, зээн, мээнеткечтик деген башка сапаттар да бар.

Колдонулган адабияттар:

1. Алимбеков А. Кыргыз элинин билим берүү салттары. Респуб. мугалим. адис. берүүчү жогорку, орто окуу жайларынын студенттери үчүн окуу куралы. Б.:«Педагогика». 2001.-62 б.
2. Волков Г.Н. Этнопедагогика: Учеб.для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений. – М.: «Академия», 1999. – 32 б.
3. Манас. Биринчи бөлүк. I китеп. – Ф.: Кыргызмамбас. – 1958. – 343 б.
4. «Манас» эпосу Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. I-к. Ф.: «Кыргызстан», 1978, – 63 б.
5. «Манас» эпосу Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. II-к. Ф.: «Кыргызстан», 1980, – 44 б.
6. «Манас» эпосу Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. III-к. Ф.: «Кыргызстан», 1981, – 231 б.
7. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. Ред. Э.Абдылдаев, Д.Исаев. Кыргыз ССР Илимдер Академиясы, Тил жана адабият институту. – Ф.: «Мектеп», 1969. – 22 б.

References:

1. Alimbekov A. Educational traditions of the Kyrgyz people. Republic. a teacher. specialist. educational tool for students of high and secondary schools. B.: "Pedagogy". 2001. - 62 p.
2. Volkov G.N. Ethnopedagogy: Textbook for middle and high school students. ped. study center. - M.: "Akademiya", 1999. - 32 p.
3. Manas. First part. Book I. - F.: Kyrgyzmambas. - 1958. - 343 p.
4. "Manas" epic according to the version of Sagymbai Orozbek uulu. I-k. F.: "Kyrgyzstan", 1978, - 63 p.
5. "Manas" epic according to the version of Sagymbai Orozbek uulu. II-c. F.: "Kyrgyzstan", 1980, - 44 p.
6. "Manas" epic according to the version of Sagymbai Orozbek uulu. III-c. F.: "Kyrgyzstan", 1981, - 231 p.
7. An explanatory dictionary of the Kyrgyz language. Ed. E. Abdyl daev, D. Isaev. Kyrgyz SSR Academy of Sciences, Institute of Language and Literature. - F.: "School", 1969. - 22 p.

УДК:82'282

DOI 10.33514/ ВК-1694-7711-2022-2(1)-18-26

Дөөлөтбекова Гүлжамал Султанбековна

К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университети, аспирант

Доолотбекова Гулжамал Султанбековна

Международный университет имени К.Ш. Токтомаматова, аспирантка

Doolotbekova Gulzhamal Sultanbekovna

International University K.Sh.Toktomamatov, graduate student

**“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРГӨ БАЙЛАНЫШКАН
ДИАЛЕКТИЗМДЕР (С.ОРОЗБАКОВДУН ВАРИАНТЫ БОЮНЧА)
ДИАЛЕКТИЗМЫ, СВЯЗАННЫЕ С ЧАСТЯМИ РЕЧИ В ЭПОСЕ «МАНАС»
(ВЕРСИЯ, РАССКАЗАННАЯ С. ОРОЗБАКОВЫМ)**

**DIALECTISMS ASSOCIATED WITH PARTS OF SPEECH
IN THE EPIC "MANAS" (ACCORDING TO S. OROZBAKOV)**

Аннотация: Улуттук көрөңгөнү муундарга өткөрүп берүүдө манасчы С.Орозбаковдун айтуусундагы вариант уникалдуу табылгалары менен айырмаланып турат. Кыргыз диалектология илиминде грамматиканын морфология бөлүмүндөгү сөздүк составдын түзүлүшүндө диалектилик сөздөр боюнча көркөм адабиятта жана фольклордо ар тараптуу изилдөөлөр жүргүзүлүп келет. Аталган вариантта тактооч, сан атооч, сын атооч жана жөндөмө категориясына тешелүү болгон говорлордо кездешүүчү диалектилик сөздөр ыр саптарынын курулуш поэтикасына карай кандай шартта колдонулуш өзгөчөлүктөрү жана себептери тууралуу иликтенет. Көркөм тексттердеги диалектилик сөздөрдүн автор тарабынан колдонулуш деңгээли, ааламдашуу заманында көөнөргөн сөздөр менен катар кыргыз лексикасында диалектилик сөздөр унутта калбай жаңы багытта каралса деген ойду белгилейбиз. Манасчы С.Орозбаков көп аймакты кыдыргандыгы менен башка айтуучулардан айырмаланып, эпостун көркөмдүгүн артырууда көбүнчө аттама же шыдыр уйкаштыкты түзүү жана муун өлчөмүн сактоо аракетин көздөгөн. Жыйынтыгында лексиконундагы түрдүү сөз байлыктары тил илиминин диалектология багытындагы изилдөө объектилеринин булагы болуп калды.

Аннотация: Уникальными находками отличаются версии, рассказанная манасчи С. Орозбаковым в передаче национальных богатств, передающего поколениям. В области грамматики морфологические диалекты в кыргызской диалектологии проводится комплексное изучение своеобразных слов в художественной литературе и в фольклоре. В этой версии рассматриваются условия, при которых диалектные слова встречаются в региональных диалектах, относящихся к категориям имени прилагательного, имени числительного, местоимение и их наклонностей, особенности и причины употребления стихов применительно к поэтике построения. Отмечаем уровень использования автором диалектных слов в художественных текстах, а также то, что диалектные слова в кыргызской лексике, наряду с устаревшими в век глобализации словами, следует рассматривать в новом направлении. Манасчи С. Орозбаков, в отличие от других сказателей, много путешествовал, и для усиления красоты эпоса часто стремился создать гармонию и поддерживал баланс в текстах песен. В результате различные словари в лексике стали источником исследований в области диалектологии языкознания.

Annotation: The version told by manaschi S. Orozbekov in the transfer of national wealth to generations is distinguished by unique finds. In the field of morphology of grammar in the Kyrgyz dialectology is a complex study of dialect words in fiction and folklore in the composition of vocabulary. This version examines the conditions under which dialect words occur in dialects belonging to the categories of adjectives, numerals, pronouns and their inclinations, features and reasons for using poetry in relation to the poetics of construction. We note the level of use by the author of dialect words in literary texts, as well as the fact that dialect words in the Kyrgyz vocabulary, along with words obsolete in the age of globalization, should be considered in a new direction. Manaschi S. Orozbekov, unlike other storytellers, traveled a lot, and to enhance the beauty of the epic, he often sought to create harmony and maintain balance in the lyrics. As a result, various dictionaries in the vocabulary have become a source of research in the field of dialectology of linguistics.

Негизги сөздөр: диалекти, говор, тактоочтор, аффикс, сын атооч, сан атооч, жөндөмө категориясы, жомокчу, регион, лексикалык амал, вариант, уйкаштык

Ключевые слова: диалект, говор, имя прилагательное, аффиксы, местоимение, рассказчик, регион, лексический путь, числительное, имя числительное, гармония, вариант.

Key words: dialect, adjective, affixes, pronoun, the narrator, region, lexical path, harmony, option.

Тактоочтор боюнча. Тактоочтор кыймыл-аракеттин бардык кырдаалын көрсөтүп, сөз түркүмдөрүнөн лексикалык, морфологиялык синтаксистик амалдар менен пайда болгон. Амал менен ар түрдүү тарыхый мезгилдерде жасалган тактоочтор боюнча кыргыз говорлорунда азын-оолак өзгөчөлүктөр байкалат.

Лексикалык амал менен пайда болгон тактоочторду карап көрсөк. Лексикалык тактоочтор боюнча говордук өзгөчөлүктөр көп эмес, кээде алардын параллелдүү формалары бар. Жалпы кыргыздын **-эң, -абдан** менен катар түштүк говорлордо кеңири тараган **-жуда-жүдэ**, анын кыска түрү **-жа-жэ**, төмөн, ылдый менен катар **-пэс-пас, жогору-жокору** менен биргеликте **-бэлэнт-** сыяктуу тажик, өзбек тилдери аркылуу кабыл алынган сөздөр аз эмес. [Б. Юнусалиев “Кыргыз диалектологиясы”, 195]

Булардын ичинен **-жуда-жүдэ** тактоочу кээде сын атоочтун күчөтмө даражасы адабий тилде жана көпчүлүк говорлордо колдонулуучу **эң, өтө, чылк, чымкый, абдан, мүлдө** сыяктуу бөлүкчөлөрдүн жардамы менен уюшулган, түштүк говорлордогу **-чым, -тым, -куп, -ого-, чондон, -бечен** сыяктуу сөздөрдүн катарында колдонулушу да мүмкүн. Оболу адабий көркөм чыгармалардан бул сөздөргө мисал келтирүүгө болот:

Таш көмүр жуда күчтүү экен, темирди тим эле суу кылып эритип кетти. Ушунчалык узактан келатып кадырдан кишиникине бурулбай өтүп кетсеңиз жуда куник болуп эле.

Чыгармалардын кээ бирлеринде кездешкен бул өзгөчөлүктөр көбүнчө туштүк диалектинин өкүлдөрүнүн речинде колдонулгандыгына байланыштуу чыгарманын авторлору каармандардын оозеки кебинде берет.

Муну менен катар **-жуда, куп, пас-пэс** сөздөрү “Манаста” да кездешет.

Алма бадам жуда бар

Алча жузум бу да бар [II т, 354]

Бир жумадан бир жума

Эмен жыйып жуп жуда [II т, 149]

Маанайым бас, айлым аз, башым таз

Өз тууганым озүмө кас [II т, 12,]

Канзаададан канча бар

Бекзаададан бешөө бар

Балаа кылды калмак деп

Пастады биздин арбак деп [IV т, 241]

Дамбылда туруп кеп айтат

-Баракелде, Байжигит

Куп жоруду деп айтат [I т, 48]

“Куп”- десең, кулдук урамын

Кудай буйруса насипти

Кубанычтын үстүндө
Куда болуп турамын [I т,62]
Кулак салып эр Манас
Көнүлүн басып куп жайлап
Өз дүнүйөм бөлүнсүн
Өлгөнүм журтка билинсин! [III т, 19]
Куп көрөм элдин келгенин
Айтууга албай тим болду
Кудайы кылып бергенин [III т, 74]
Он эки көйнөк, ак дамбал
Ак чүчтө көйнөк суп дамбал
Казатка кийсең куп дамбал[IVт, 91]

Куп- көбүнчө сын атоочтун даражасы катары ыр тизмегинде, уйкаштыкты, ыргакты сактоо менен айтуучунун өзгөчө индивидуалдуулугуна байланыштуу. “Куп”- ад.т. “макул”, “өзүндөй”, “төп келген” деген мааниде берилет.

Тактоочтор боюнча сөз болуп жатканда **-энди** (ад.т. “эми”) сөзүн алууга болот, анткени бул түрү да тактоочтун лексикалык жолу менен пайда болгон. Түштүктүн диалектисинде Ош облусунун бир катар региондорунда жана ичкилик говорлордо кездешүүчү, бирок адабий тилде такай “эми” сөзү менен гана колдонулган бул айырмачылык оозеки кепте көп колдонулуп, өтө сиңишип кеткендигинде.

Бул боюнча эпостон мындайча берилет:

Энди үйүнө кет деди
Энең кылды мазакты[I т, 38]
Энди Ошпурга кеп айтат [I т, 104]
Олтурабыз бул жерде
Жүрөлүк энди жолдо деп[I т, 97]
Жата турсун ал бойдон
Жакып байдын жумушун
Калайык карап энди ойлон[II т, 356]
Энди Манас иш кылар
Аягында апарып
Жалпы баарынарды бирден мыш кылар[IV т, 37]
Энди Манас эсеп айтат
Ээ, Кыргызчал деп айтат [IV т, 78]

Аталган айырмачылыктар эпосту айтуучулардын ичинен түндүк говордун өкүлү болгон С.Орозаковдун вариантында кездешүүсү анын жаштайынан коңшулаш тажик, уйгур, өзбек, казак элдерин, кыргызстандын бардык региондорун кыдырып айткандыгына байланыштуу. Ошол чөлкөмдүн тилдик өзгөчөлүктөрүн мыкты өздөштүрүп эле калбай, күнүмдүк оозеки кебиндеги сейрек кездешкен сөздөрдү да колдонуп айтуусу, жомокчунун оозунан Ы.Абдырахмановдун кандай айтса ошондой калыбын бузбай, кыргыз адабий тили толук тактала элек убакта жазып алгандыгы үчүн да мындай диалектилик айырмачылыктар арбын болгондугу менен шартталат. Бул демек, өз кезегинде “Манас” эпосунун көп кырдуу изилдөө объектиси, тил жаатындагы баалуу тилдик материал болуп бере алгандыгы болуп саналат.

Сан атоочтор. Кыргыз тилинде сан атооч сөз түркүмү боюнча айырмачылыктарды берүүдө диалектологияда авторлордун ар түрдүү бөлүштүрүүлөрү кездешет. Бул бир четинен сан атоочтордун формаларынын байыркы түспөлдөрүнүн сакталышына, айрым сөздөрдө кээ бир тыбыштардын түшүп калышына, башка тилдерден айрым формаларды кабыл алууга байланыштуу ж.б себептерге байланыштуу.

Байыркы сан атоочтук формалардын грамматикалык өзгөчөлүктөрү татаал санактардын уюшулушунда “миң” саны айтылбай ондуктардан кийин “жүз” келип, бирок миңдин маанисин билдирет. Азыр түштүк-батыш диалектисинин говорлорунда татаал сан атоочтордун ошол эски формасы менен катар жаңы (адабий тилдеги) формасы да бирдей, параллелдүү колдонулат.

Он бир жүз // бир миң бир жүз

Он алты жүз // бир миң алты жүз

Жыйырма жүз // эки миң ж.б

Сан атооч сөз түркүмүндөгү мындай айырмачылыктарды “Манас” эпосунан байыркы форма менен берилгенин саптык ыр уйкашындагы сөздөрдүн маанилик ширелишкенинде көрөбүз:

Чынжырга салган жол менен

Камбардын уулу Айдаркан

Кырк алты жүз кол менен [II т, 112]

Он беш жүз миң кол менен

Орто көчө жол менен [II т, 14]

Отуз жүз миң кол менен

Ошонун баары аман деп

Башка журт аман болгон соң

Так эле сенден бир киши

Жоголгону жаман деп [III т, 45]

Сын атоочтор. Сын атоочтор боюнча Б.М.Юнусалиевдин бөлүштүрүүсү боюнча төмөнкүчө көрсөтүлөт:

1. Жалпы элдик формалар менен катар ошол эле мааниде башка параллелдүү формалардын колдонулушу;

2. Кээ бир жалпы элдик формалардын же активдүүрөөк колдонулушу;

3. Башка тилдерден кабыл алынган формалардын колдонулушу

Биринчи топтогу параллелдүү формаларга мүнөздүү мааниси жагынан жакын же бирдей параллелдүү форма түзүүчү сын атоочтук мүчөлөрдөн түштүк говорлордо **-ак-аак,-как-каак-кы, агач-аган** түндүк говорлордо ошол эле мааниде **-анак-анаак,-аган-учурашын** көрсөтөт [Юнусалиев Б.М Кыргыз диалектологиясы,-184,185]

Мисалы, **Түштүк говорлордо:** Качаган, качак, качаак, качкак, качкы, качык

Түндүк говорлордо: Качанак, качаанак, качаган, качааган ж.б

Келтирилген мисалдардын ичинен “качкы” жана “качак” формасы “Манас” эпосунда жаныбарга жана адам баласына карата айтылганын көрөбүз.

Минтип мунун болбос деп

Качкы атты минсе канкорун

Кан Коңурбай койбос деп

Өткөрүп аны салыптыр

Өкүм кара ат барыптыр [III т, 242]

Качып тоого кан Шоорук

Кара жанын калкалап:

Кытайдан качкан качақ деп,

Мангулдан качкан байкуш деп

Байкабай барып кол салдым. [II т, 164]

Сын атооч уңгуларга кээде өнүмсүз мүчөнүн негизинде пайда болгон говорлорго тиешелүү өзгөчөлүк **-ымтал-**формасы бар. Бул түштүк диалектинин ичкилик говорлорунда **-сарымтал-** // адабий тилде **-саргыч-**, ичкилик говор-**кызымтал-**//ад.т **кызгылт, кызгылтым** түрүндө кездешет. Ал эми эпосто төмөнкүчө берилет:

Чырымтал жүнү чылк алтын

Текөөрү болот темир дейт

Серпкени өлгөн себил дейт . [I т, 29]

Чырымтал сөзү учурда көөнөргөн сөздөрдүн катарында көркөм адабияттарда автордун речинде кезиге калып жүргөнүн байкайбыз. Мааниси жаңы төрөлгөн жаш баланын денесиндеги же канаттуулардын балапандарынын денесиндеги сары түктү түшүндүрүп, эпосто канаттуунун жүнү экендиги ыр тизмегинде айкын көрүнүп турат.

Ал кезде мен чырымтал , сен кырчын (Жоомарт Бөкөнбаев).

Ал эми жомокчунун вариантында мындай мисалдар сейрек колдонулуп түштүк говордо да айрым гана учурларда оозеки кепте кездеше калганын байкоого болот. Айрым фактыларга таянып, **-ымтал(ымтыл)** мүчөсү адабий тилдеги **-гылтым-** мүчөсү метатезаланган тыбыштары алмашкан түрү деп божомолдоого болот. Бул боюнча башка изилдөөчүлөр да сөз жасоочу мүчөлөрдүн бир канчасы метатеза жолу менен пайда болгондугун ишенимдүү белгилешет.**-ымтал-** мүчөсүнө **-дуу-**мүчөсүнүн уланып сын атоочтук маанисин өзгөртпөй эле келген учурлары бар:

Жалгыз жолго салганым,

Кызымталдуу бир кылыч

Жолдон таап алганым. [II т, 213]

Байыркы түрк эстеликтеринин тилинде жыш учураган **-ыг(-иг)-** мүчөсү кыргыз говорлорунда ар түрдүү вариантта колдонулат. Дифтонг түрүндө же созулма үндүүгө өтүп,болбосо аягындагы үнсүз тыбыш түшүп кээде байыркы тыбыштык абалын өз калыбында сактап (г тыбышы каткалаңдашып, к тыбышына өтүп) айтылат.

Диалектилик өзгөчөлүк катары кысык-бул көзгө карата айтылып, **”жүлжүк”, “бүтүк”** деген маанини билдирет, **сарык-“сары”** деген мааниде ж.б.Аталган мүчөнүн байыркы формада сакталып айтылышы түштүк говорлорго көбүрөөк басымдуулук кылып, түндүк говорлордо туруктуу сөз айкаштарында, макал-лакаптарда (улук болсоң, кичик бол деген сыяктуу) же айрым сөздөрдө гана кезигет. (кыштак, өлүк,ысык, кайрык)ж.б.

Мындай өзгөчөлүктү Талас облусуна караштуу Покровка Буденный райондорунда жашаган калктын тилинде кездешерин ф.и.д,проф. Ахматов диалектология боюнча эмгегинде атап өткөн. **-ык** аффикси адабий тилдеги **-гак-** аффиксине туура келет да өзбек тилдеринде жана кыргыз тилинин түштүк говорунда учурайт . Мисалы, Тетиногу курук отун. Бистин жеривизде өткөн жылы курукчулук болгон. Оногу курук эттен салың.

Бир кыйла элдин кеби бар

Кеңешип билчи баарыңар

Катта-кичик, карыңар [II т, 16]

Уй деген бар улук мал

Урматтуу сөзүм угуп ал [III т, 16]

Улук-кичик алгын деп

Убара болом дегениң

Ушу бойдон калгын деп

Улактырып ыргытып

Ак теңге чачып өткөнү [III т, 59]

Сандыргасы санда жок,

Салтанаты жанда жок,

Улук бейил анда жок

Санрабийга чыгыптыр [II т, 16]

Ык-аффикси адабий тилдеги созулма **-уу**-мүчөсүнүн кыскарган формасында келишинин диалектилик өзгөчөлүктөрдө кездешиси “каттык” -катуу ад.т., “талык” – талуу ад.т., “жылык”- жылуу ад.т.(“ысык-жылык” мааракада -маареке ад.т.) ж.б

Жөндөмө категориясы

Зат атоочтун жөндөмө категориясы боюнча мүчөлөрү б.а. грамматикалык формалары бардык кыргыз говорлорунда белгилүү деңгээлде жалпылык бар.

Антсе да арасынан табыш жөндөмөдө адабий тилдеги **-н-** тыбышы же мүчөсүнүн ордуна **-ны(-ну-ни-нү)** ичкилик говорлорундагы мүчөсү бар экенин белгилей кетели.

Жаман өзүнү билвейт, жакшыны көзүгө илвейт (макал Ноокат р)

Жыргалдын көрдү күнүнү

Үйрөндү орус тилини

Уккусу келет Малике

Баласынын үнүнү(Барпы)

“Манас” эпосундагы бул өзгөчөлүк кеңири учураганын байкайбыз. Эл аралаган жомокчунун түштүк региондорундагы тилдик айырмачылыктарды кылдат өздөштүргөнүнө тан бересиң.

Култаңдын укту сөзүнү

Куп келдиң деди өзүнү [I т, 79]

Азыр берсин жообуну

Алайын арбын сообуну

Качканын айтсын жашырбай

Ачып берип жолуну [II т, 116]

Катуу салып суруну

Үзүп турсун куруну [I т, 106]

Ойлонгун деп ушуну

Аңдыган экен Эсен кан

Кыргыздын кылар ишини [V т, 256]

Атемирдин сөзүнү

Анык угуп алышты,

Алиги чаркар супага

Банар алып барышты [II т, 274]

Адабий тилдеги **-н-** мүчөсү үндүү тыбыштардан кейин келип, ритмдик саптардагы ыргактык күүсүн сактап, табыш жөндөмөсүнүн өзгөчө жөндөлүш фактылары зат атооч сөздөрдө гана кезигип, бир кыйла жыш колдонулушун шарттайт. Сагымбай Орозбаков түндүктө жок бул жөндөмөнүн колдонулушунда көркөмдүк ролун эң кылдат, чебер баамдап

өзүнүн устаттыгын көрсөтө алган. Максатына көңүл бурсак көбүнчө аттама же шыдыр уйкаштыкты түзүү жана муун өлчөмүн сактоо аракетин көздөгөн. Мисалы,

Бай Жакып айтты түшүнү

Байбиче билди ушуну

Кондурат экен кудайым

Башына дөөлөт кушуну [I т, 115]

Бир саптарынын аягында түшүнү, үшүнү, кушүнү сөздөрү уйкашты. Түш, куш сөздөрүнө 3-жактын таандык мүчөсүнө ичкиликтерге мүнөздүү табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланышы менен уйкаштык түзүлсө, ал эми -ушу- сөзүнө адабий тилдеги табыш жөндөмөсү жалганып шыдыр жана аттама уйкаштык камсыз болду.

Жогоруда Жакыптын көргөн түшү кадимки түштөрдүн бири эмес. Келечекте балалуу боло турганын, жогоруда атайын эскертилгендей, кереметтүү түш. Аны атайылап басым жасап, айырмалап көрсөтүү максатында манасчы ичкилик жөндөмөсүнө таандык өзгөчөлүктү атайылап колдонушу стилдик ыкма экендигин бөлүп көрсөтүү ылайыктуу.

Андан сырткары жактама ат атоочтун кээ бир эмгектерде (беттеме ат атооч деп берилет) барыш жөндөмөдө созулма аа менен берилиши бар. Мисалы, -маа,-саа,-аа болуп келиш

Сураганда аа бербеген, санды саа ким берди. Маа кысты издетти.[Бакинова Г.Ыссык-Көл говорунун материалдарынан-Ф, 1955, 6-7]

Бул өзгөчөлүк түндүк диалектинин Ысык-Көл говоруна тиешелүү болгондуктан С.Орозбаковдун речинде сакталып калгандыгын көрөбүз:

Мында кызмат кылайын

Жолдош кошун берсең маа [II т, 34]

Дөңгүлү калаа-Кемин шаа

Дат айтамын журтум саа [II т, 153]

Кылычым болду жолборс

Жолборс болду маа жолдош [II т, 279]

Жактама ат атоочтордун барыш жөндөмөдө туруп айтылган формасында дагы бир өзгөчөлүк бар. Бул мага, сага, ага дегендин ордуна маган, саган, аган болуп (н) тыбышынын кошулуп айтылышына байланыштуу. Өзбек тилинин кээ бир кыпчак говорлорунда да ушул форма учурайт. Мындай айтылыш азыркы казак тилине да мүнөздүү. Биздин тилибизге адабий норма катары кабыл алынбаган мындай диалектилик факт айрым көркөм чыгармалардан да орун алып калган.

Мисалы, Аскалуу зоого мен үн кошподум, аскалуу зоо маган үн кошту.[К.Жантөшев. Каныбек,125] Мен саган жаман айтып, көңүлүңдү калтыра элекмин.[ошондо,186]. Жана чечилип аган сырын берип, баштагыдай анын сырын билиштен баш тартат.[Т.Сыдыкбеков. Кең-Суу,56]

Ал эми эпосто мындайча кездешет:

Айбиче саган мал кызык

Бул кундө мага бала ысык

Олтурамын бул жерде

Ыйлап саган алышып?! [It, 25]

Карыя Кошой абаң деп

Мен да жардам саган деп

Эр Кошой сүйлөп салыптыр [III т, 75]

Азыноолак кеп кылганыбыздай тилдик кубулуштар көп кырдуу болгондуктан эпостун тилиндеги өзгөчөлүктөр окурманга табигый түрдө эч кандай кыйынчылыгы жок кабылдоого жана түшүнүүгө ылайыкталган.

Колдонулган адабияттар:

1. "Манас" эпосу 1-том Фрунзе: 1982
2. "Манас" эпосу 2-китеп Фрунзе: Кыргызстан 1980
3. "Манас" эпосу 3-китеп
4. "Манас" энциклопедиясы. Т.1-Б.: Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы,1995
5. Бекназаров К. Кыргыз жазуучуларынын чыгармаларындагы диалектизмдер,-Ф.,1987
6. Юнусалиев Б. Кыргыз диалектологиясы -Ф.,1971
7. Юнусалиев Б. Тандалган эмгектер.-Ф.,1985

References:

1. "Manas" epic volume 1. Frunze: 1982
2. "Manas" epic book 2 Frunze: Kyrgyzstan 1980
3. "Manas" epic book 3
4. "Manas" encyclopedia. Vol. 1-B.: Main editor of the Kyrgyz encyclopedia, 1995
5. Beknazarov K. Dialectisms in the works of Kyrgyz writers, F., 1987
6. Yunusaliev B. Kyrgyz dialectology - F., 1971
7. Yunusaliev B. Selected works.-F., 1985

УДК 09 00 03

DOI 10.33514/ ВК-1694-7711-2022-2(1)-26-35

Дүйшөнбаев Папан Эргешович

«Манас» жана Ч. Айтматов Улуттук академиясы, башкы адис

Дуйшенбаев Папан Эргешович

Национальная академия “Манас” и Ч. Айтматова, главный специалист

Duishenbaev Papam Ergeshovich

National Academy "Manas" and Ch. Aitmatov, chief specialist

**ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ДИНИЙ КӨЗ КАРАШТАРЫ
ВЗГЛЯДЫ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА НА РЕЛИГИИ
CHINGIZ AITMATOV'S VIEWS ON RELIGION**

Аннотация: Макалада Чынгыз Айтматовдун көркөм жана публицистикалык чыгармаларындагы диний көз караштары талданып, жазуучу негизинен саясатта космополиттик көз караштарды карманса, ал дин маселесинде да жалпы адамзаттык кызыкчылыктарга артыкчылык берип, дүйнөлүк диндердин ассамблеясы тууралуу кыялы жөнүндө айтылат. Айтматов исламды тутунган үй-бүлөдө төрөлгөн, пайгамбарды “менин Мухаммедим” деген, чыгармаларында Курандын улуулугуна арналган саптар аз эмес, бирок ал жалпы адамзаттын кызыкчылыктарына артыкчылык берген. Диндер жана ишенимдер бири-бирине каршылашып, душман болбостон биримдикте, ынтымакта болуусун, жалпы

адамдардын рухий, маданий жактан гүлдөп, өсүп өнүгүүсүнө кызмат кылуусун, ар бир аң сезимдүү адам бир диндин гана эмес, диндердин Ассамблеясынын мүчөсү болуусу жөнүндө кыялданган.

Аннотация: В этой статье анализируются религиозные взгляды Чингиза Айтматова на основе художественных и публицистических произведений, а также эпистолярных наследий, написанные в разные годы, и выступления им с разных трибун во весь период его творчества и общественной деятельности. Он в политике придерживался в основном космополитических взглядов, и это особенности его в значительной мере экстраполировались на религиозные и конфессиональные вопросы. Он с рождения был мусульманином, назвал пророка “моим Мухаммедом”, в его художественных произведениях немало от души идущие проникновенные слова о “Коране”, но он нигде и никогда не противопоставлял одну религию на другую. Он мечтал о Ассамблее мировых религий, где все религии и убеждения мирно сосуществовали бы, где бы каждый человек смог считать себя полноправным членом этой ассамблеи.

Annotation: This article analyzes the religious views of Chingiz Aitmatov on the basis of artistic and journalistic works, as well as epistolary legacies written in different years and expressed by him from different stands throughout the entire period of his work and social activities. In politics, he adhered mainly to cosmopolitan views, and these features of his were largely extrapolated to religious and confessional issues. He was a Muslim from birth, called the prophet “my Mohammed”, in his works of art there are a lot of heartfelt words about the “Koran”, but nowhere and never did he oppose one religion to another. He dreamed of an Assembly of World Religions, where all religions and beliefs would peacefully coexist, where every person could consider himself a full member of this assembly.

Негизги сөздөр: Куран, атеист, космополит, диндердин ассамблеясы, Авдий, Роберт Борк, ислам, христиан, буддизм, бахаизм, Эдигей, суфизм, “Кыямат” “Кассандра тамгасы”.

Ключевые слова: Коран, ислам, христиан, космополитизм, ассамблея религий, Эдигей, “Плаха”, “Тавро Кассандры”, Авдий, Роберт Борк, буддизм, бахаизм, суфизм.

Keywords: Quran, Islam, Christians, cosmopolitanism, assembly of religions, Edigey, “Blach”, “Cassandra's Brand”, Obadiah, Robert Bork, Buddhism, Baha'ism, Sufism.

Чыңгыз Айтматов атеистпи же бир динге ишенгенби? Эгерде ишенсе, ал кайсыл дин? Деги эле анын динге карата көз карашы кандай болгон?

Мындай маселелер улуу жазуучунун көзү барында эле көтөрүлүп жүрчү, азыр деле көтөрүлө калууда. Аны убагында бахаист кылгысы келгендер да (1), сопучулуктун (суфизм) рупоруна (2) айландыргысы келгендер да, ал бир да динге ишенбеген атеист (3:81) деген ойду кыйыткандар да болгон. Азыр деле анын диндик көз караштары жөнүндө сөз болгондо карама-каршы ойлор айтылып жүрөт.

Турмушта бир динге баш-оту, жан дүйнөсү менен берилип, өзүнүн жашоосу түгүл, жарыкчылыкты, андан кийинки мезгилди ансыз элестете албай калган адамдар аз эмес, алардын пайдасынан зыяндары көбүрөөк, анткени алар өздөрү тутунгандан башка ишенимдерди, диндерди кабыл алгылары келишпейт, диний радикалдар, экстремисттер да ошондой адамдардын арасынан чыгат, бирок жарыкчылыкта жүз пайыз атеисттер да болбойт. Өздөрүн атеист деп эсептегендер деле жаратылышта, космосто баардыгын жөнгө салып турган, адамдардын акылы жеткис бир күч бар экенине ишенишет, күндөлүк турмуштарында өздөрү жашаган коомдун диний ритуалдарын аздыр-көптүр карманышат,

сакташат. Жандарына чындап күч келгенде орус жазуучусу Даниил Граниндин акыркы романында көрсөтүлгөндөй, жан-дилдери менен кудайга сыйынышат, жалынышат. “Я молился. Я не знал ни одной молитвы. Я никогда не верил в Бога, знал... что Бога нет, и тем не менее, я молился....Господи, помилуй! Спаси меня, не дай погибнуть, прошу тебя, чтобы мимо, чтобы не попала. Господи, помилуй! Мне вдруг открылся смысл этих двух слов, издавна известных-Господи...помилуй!” (4:8).

“Ушул күнгө чейин мен бир да жолу анык атеистти жолуктура алган жокмун,-деген экен Борис Пастернак баласы Евгений Пастернакка.- Ар бир адам сөзсүз түрдө бир нерсеге ишенет.Өзүн жүз пайыз атеист деп эсептеген адам да Лениндин элесине сыйынат” (9: 461).

Бул парадоксалдуу угулушу да мүмкүн, бирок тажрыйбада ырасталган көрүнүш, адамдын динге карата мамилесине кесиби да белгилүү деңгээлде таасирин тийгизбей койбойт. Баардык элдерде аңчылар, матростор, учкучтар, айдоочулар ж.б. аябагандай ырымчылдыгы менен айрымаланышат. Ар бир ырым-жырымда дин болбосо да жаратылыштагы табийгаттан сырткары турган күчтү тааныган элемент бар. Д.Граниндин бир кейипкеринин сөзү менен айтканда: “В окопах атеисты не водятся” (4:74).

Коомдо салыштырмалуу атеисттик ишенимди тутунгандар аз эмес, бирок дүйнөгө белгилүү этнограф, адамзаттын байыркы маданиятында магиянын, диний ишенимдердин жаралуусун жана калыптануусун изилдеген Джеймс Джордж Фрезердин аныктамасы боюнча, классикалык деңгээлдеги дини болбосо да таптакыр диний салты болбогон этнос жок (15: 61). “Если предположить, что эпоха магии повсеместно предшествовала эпохе религии, то, естественно, подлежат исследованию причины, которые побудили человечество (или его часть) оставить теорию и практику магии и перейти к религии (15: 61).

“Можно предположить, что так, или примерно так, самые прозорливые из людей совершили великий переход от магии к религии”.

...“Религия начинается со слабого, частичного признания существования сверхличных существ, но с накоплением знаний человек приходит к признанию своей полной и абсолютной зависимости от божественного начала” (15: 62).

Ч. Айтматов динге байланышкан маселелерди 1990-жылдарга чейинки “Ак кеме”, “Деңиз жээгин бойлогон ала дөбөт”, “Кылымга тете күн”, “Кыямат”, “Бахиана” сыяктуу повесттеринде, роман, аңгемесинде тигил же бул деңгээлде чагылдырган менен аларды так көз карашка айландырып, императивдик мүнөздөгү категориялуу жыйынтык чыгарган эмес. Алар көркөм чыгармалардагы көп көрүнүштөрдүн, каражаттардын бири катары кейипкерлердин образдарын ишенимдүү, терең ачуу үчүн эле пайдаланылган. Бул ошол убактагы расмий идеологиянын диктатынан, цензуралык жагдайдан улам болушу да ыктымал. Анткени, автор исламдык баалуулуктарды даңазаласа же өзүнүн адаттан тышкары диний көз караштарын билдирсе, баары бир аны цензура өткөрбөйт болчу. Бирок, “богу-богово, кесарю-кесарово” дегендей, ошол убакта бир катар орус жазуучуларынын православиялык дөөлөттөрдү, насил-нарктарды өз чыгармаларында чагылдырышканы да чындык. Алар Ч.Айтматовдун “Кыямат” романында христиан дининин тарыхындагы айрым окуяларды, эпизоддорду көркөм чечмелегенин башка диндеги бирөө чиркөөгө уруксатсыз кирип, өз үгүтүн жүргүзгөндөй, өздөрүн мазактагандай кабылдашкан. Андай көрүнүш жөнүндө түшүнүк алуу үчүн “Кыямат” жарык көргөндөн кийин ал тууралуу Россиялык басылмаларга жарыяланган материалдарга үстүртөн көз чаптыруу деле жетишет.

Автордун диний маселелер боюнча көз караштарын саясый, экологиялык, моралдык жана нравалык маселелердей даана, так билдирүүсү 1980-жылдардын аягынан же ошол

убактагы саясый, экономикалык жана маданий реформалардын жалпысынан “кайра куруу” деп аталган этабынан башталат. Ошол убакта Ч.Айтматов коомдук аң сезимге “планетардык ой жүгүртүү”, “чыгармачылык аркылуу аман калуу” деген түшүнүктөр менен өзүнүн дин жана диндер боюнча көз караштарын да ачык жана так сыпаттап айтканга өткөн.

Биз мында алгач сүрөткердин көркөм чыгармаларындагы диний көз караштарга саресеп салып, тастыктап, анан макаланын чегине, мүмкүнчүлүгүнө жараша анын публицистикаларындагы, интервьюларындагы, М.Шаханов жана Д.Икэда менен бирге жазган диалог-китептериндеги диний катмарга кайрылабыз.

Адатта көркөм сөз чеберлери өздөрүнүн ойлорун, көз караштарын эки формада окурмандарга жеткиришет. Биринчи- түз түрдө сөздөрү, макалалары, интервьюлары аркылуу. Экинчи, көркөм чыгармаларындагы кейипкерлердин сөздөрү, ой жүгүртүүлөрү менен. Бирок, эмнегедир жазуучунун жыйындарда, форумдарда ж.б. сүйлөгөн сөздөрү, макала, интервьюларында айткандары гана анын өз көз карашы катары таанылат да көркөм чыгармаларында айтылгандар автордуку эмес, кейипкерлерге таандык деп эсептелет. Шилтеме жасалса да “баланча романдагы түкүнчө деген кейипкер тигинтип айткандай” деп жазылат. Ага мисал катары И.Ильф менен Е.Петровдун “12 отургуч” романындагы Остап Бендердин сөздөрүнө адабиятта, искусстводо гана эмес, саясатта, башкаруу иштеринде кеңири шилтемелер жасалганын көрсөтүүгө болот.

Улуттук адабиятыбызда андай деңгээлге “Манастагы” айрым кейипкерлер (Бокмурун, Бакай, Кошой), Т.Сыдыкбековдун Ыманбайы, Т.Касымбековдун Абил бийи жетишкен. Чындыгында жазуучу ал көркөм чыгарманын жаратуучусу болгон соң, андагы кейипкерлердин саясый, моралдык жана башка жыйынтыктарды чыгарган сөздөрү, позициялары да белгилүү деңгээлде автордуку катары эсептелиши керек. Алсак, улуу микробиолог жана иммунолог И.И.Мечников Лев Толстой өз окуусун көп жылдар бою улуу романдарындагы жана аңгемелериндеги чындык издеген кейипкерлер аркылуу жараналап келгенин көрсөткөн (16:257).

Биз мында жазуучунун көркөм чыгармаларында негизги кейипкерлер тарабынан түз жана кыйыр түрлөрдө дин жөнүндө айтылгандарды автордун өзүнүн көз караштары катары эсептесе, чечмелесе болот дегибиз келет. Бул өңүттөн алганда “Кассандра тамгасындагы” футуролог Роберт Борктун төмөндөгү ой жүгүртүүлөрүн белгилүү деңгээлде Ч.Айтматовдун дин боюнча калыптанган позициясы, көз карашы десек болот. “Эгер жер жүзүндөгү ар бир адам баардык динди күтүнүүгө эрктүү болсо, эгерде адамга баардык жерде эч нерсе менен регламенттелбеген, эгер ал, албетте, Кудайга ишенсе, баардык болгон диндерге бирдей өлчөмдө жана бирдей “статус” менен таандык болуу укугу берилген болсо, ал башка баардык динди тааныбаган кайсы бир айрым конфессиянын, же сектанын жактоочусу болбостон, дүйнөлүк диндердин ассамблеясынын мүчөсү боло алса жана ал өзүн христиан да, мусулман да, буддист да, иудаист да деп санай алса жана эч кандай шылтоосуз алардын баары тарабынан таанылган болсо, жана ушул катардагы ишенимдерге жана диндерге – анын сүйүүсү жана сый-урматы болсо, анын өзүн ошол культтардын баары тааныса, жана ал алардын идеялары менен нормаларын, бирок сектанттык эмес, обочолонбогон, а жалпы диндик идеялары менен нормаларын эркин кабылдаса эмне болмок, айрым инсандын турмушу кандай нукка түшмөк, адам тагдырлары кандай абалда болмок деген ойлор эле. Анда адамдар ортосунда диний мүнөздөгү тымызын жана ачык тоскоолдуктар болмок эмес, бул өтө ири шаарлардагы жана эл жыш жашаган өлкөлөрдөгү көп динди карманган аралаш коомдор үчүн өтө маанилүү” (6:103).

Роберт Борк Жапонияга барганда Буддага, православдардын арасында чиркөөлөрдө Иса пайгамбарга, мусулмандардын арасында жүргөндө ислам динине сыйынуу, Швецияда Лютердин тезистерин кайталоо жөнүндө кыялданат. Ал жашоо образы боюнча гана эмес, саясый, маданий жана конфессиялык көз караштары боюнча да космополит. Космополит-дүйнөнүн жараны, космостун адамы. Ал айрымдар айтышкандай, эли, мекени жок абстракттуу гуманист эмес, ал өз элин, өлкөсүн, маданиятын сүйөт, бирок ал башка элдердин маданияттарынан жогору, артык деп эсептебейт, аларга каршы койбойт. Расаларына, саясый, диний ж.б. ишенимдерине, көз караштарына, жыныстарына карабастан баардык этносторду жана адамдарды тең укуктуу деп эсептейт, алардын диний, маданий, социалдык, менталдык ж.б. өзгөчөлүктөрүн урматтайт. Космополиттер: жер жүзүндөгү баардык адамдарды бир тектен чыккан, адамзат чоң дарак болсо, элдер, этностор анын бутактары. Демек, бутактарды бири-бирине каршы койбогондой эле, элдерди, этносторду, алардын тилдерин, диндерин жана маданияттарын бири-бирине каршы койбоо керек. Адам бир этностун, өлкөнүн гана эмес, жалпы жер шарынын эркин жараны катары каралуусу зарыл,- деп эсептешет. “Космополит болуу-динди чанып, четке кагып кетмей эмес,-деген Ч.Айтматов журналист Т.Насирдиновго берген интервьюларынын биринде,-тескерисинче, диндердин баарын кадырлап барктап, чогуу алып жүрүү” (3:82).

Негизинен улуу гуманист-ойчулдардын көпчүлүгү космополитизмге жакын көз караштарда болушкан. Алсак, И.Канттын категориялуу императивинде, Толстойчулукта, М.Гандинин окуусунда космополитизмдин үлүшү абдан чоң. Ч.Айтматов жогору баалаган немис жазуучусу Томас Манн да И.В.Гётедей эле саясый жактан ачыктан ачык эле космополиттик позицияны тутунган, “Калган элдердин жыргалчылыктарына андагы баардык жакшы сапаттары ачылышы үчүн, -деген улуу Гёте,- немистерди да еврейлердей кылып дүйнө жүзүнө бириндетип таратып жиберүү керек” (7: 325). Томас Манндын да негизинен ага каршы эместиги макаланын подтекстинен байкалып турат. Азыр жаңыдан тарап жаткан бахаизмде космополиттик элементтер үстөмдүк кылат.

Эмне үчүн биз жогорудагы шилтемеге басым жасап, аны Ч.Айтматовдун биротоло калыптанган диний көз карашынын акыркы жыйынтыгы катары эсептөөдөбүз?

Ч.Айтматов “Кассандра тамгасына” чейин деле дин жөнүндө көп ой жүгүрткөн. Андай ой жүгүртүүлөр “Гүлсарат”, “Кайрылып куштар келгиче”, “Ак кеме” чыгармаларында бар. Ал эми “Кылымга тете күн” романынын башкы кейипкери Эдигей Жангелдин досу Казангапты акыркы сапарга исламдын жол-жобосу, ырым-жырымдары менен узаткысы келет. Ал кудайга чындап ишенеби же ишенбейби, ал тууралуу айтылбайт, биздин оюбузча, Эдигейдин көз карашында “Ак кемедеги” Момун чалдай, “Деңиз жээгин бойлогон ала дөбөттөгү” ачык деңизге нерпа уулоого чыккандардай эле; теңирчиликтин, шаманизмдин ж.б. конфессиялардын эпкиндери да бар. Бирок, ал ар бир адам ата-бабалары жаткан жерге, алардын салт-санаалары менен көмүлүшү керек, антпесе адамдын сөөгүн жерге бергендин айбанаттарды көмгөндөн айрымасы болбой калат деп эсептейт. Анын үстүнө Казангап да өлөрүнө жакын өзүн Эне-Бейитке коюуну суранган. Маркумдун акыркы өтүнүчүн аткаруу тирүүлөр үчүн ыйык парыз, бирок аны атасын тезирээк көмө салып, шаарга кетүүгө шашып турган Сабитжан гана түшүнгүсү келбейт. Ага адам өлгөндөн кийин анын кай жерге коюлганы баары бир.

Эдигей Жангелдиндин куран жөнүндөгү түшүнүгү, көз карашы төмөндөгүдөй: “...Эдигей унут боло баштаган куранды эсине салды, сөздөрдүн тартибин, кыраатын ичтен кайрып баратты. Кудайдын сөзү кудайга арналган. Туулуу менен жок болуу өмүр менен өлүм

ортосундагы жарашкыс карама-каршылыкты адам аң сезиминде жараштыруу үчүн көзгө көрүнбөгөн, көңүлгө илинбеген кудайдан жардам суранат. Куран ошол үчүн жаралган окшобойбу. Туулмак жалган, өлүм ак кылып эмне үчүн мындайча жаратып койгонсуң деп кыйкырсаң да кудайга жетпесиң анык. Түбү жок дүйнөнүн башынан бери адам ушуга макул болбой, бирок аргасыз моюн сунуп келатпайбы. Ошол эзелтеден бери куран да айтылып келатат, айтылгандагы мааниси – пенде куру бекер кейиш кылбасын, азап тартпасын, моюн сунсун дегени турбайбы. Жышылып тазаланган чулу алтын сыңары миң жылдап калыпка салынган бу куран сөз маңызын, ой нагызын чогултуп, өлгөндүн үстүндө тирүүнүн акыркы айтар сөзү болуп калган турбайбы. Салт ошол.

Анан Эдигей дагы ойлоду: кудай барбы-жокпу, пенде көбүнесе жанына күч келгенде гана кудайды эстейт. Мунусу натуура кыязы. Ошондон улам жаны оорубагандын кудай менен иши жок деген сөз калса керек. Эмнеси болсо да куранды биле жүрүш парз” (8:106).

Мындан Эдигейдин гана эмес, автордун да ошол мезгилдеги дин, куран жөнүндөгү түшүнүгү, көз карашы көрүнүп турат.

Ар кандай дин адамзат маданиятынын эң жогорку формасы, коомдук мамилелерди жөнгө салуучу инструмент да болуп саналат. Айтматов айрым чыгармаларында Куран жөнүндө жылуу сөздөрдү айткан, айрым публицистикалык макала-интервьюларында, диалог-китептеринде конфессиялар жөнүндө ойлорун, көз караштарын билдирген. “Кыямат” романынын үч негизги сюжеттик линиясынын биринин өзөгүн Кудай издеген, христиан динин жаңыча чечмелеп, колдонгусу келген Авдий деген дервиш түзөт. Анын адеп-ахлактык, этикалык көз караштарын биз мурдагы эмгектерибиздин биринде (Дүйшөнбаев П., Дүйшөнбаев М., “Чыңгыз Айтматовдун экологиялык этикасы”, Б. “Шам”, 2005, 336 б.) чечмелегенбиз. Романда автор конфессиялык так ченемди, көз карашты алып жүргөндү эмес, изденүү жолундагыны көрсөткүсү келген. Авдий автор үчүн христиан дини жана кудай маселеси жөнүндө ой жүгүртүүлөргө объект болуп берүүчү жаңы кудай издөөчү, христиан дининин билермандары үчүн- еретик, ал эми кара куурайдан баңгизаттарды жыйнап, саткылары келген хунтачылар үчүн өз пайдасын билбеген, көздөбөгөн- кудайчыл келесоо. Ал кудай, анын милдети, орду жөнүндө адегенде Координатор Дмитрий Ата, анан хунтачылардын анабашчысы Гришан менен талкуулайт. Авдийдин көз карашы боюнча, коомдогу баардык нерселер, көрүнүштөр өсүп-өнүгүп, өзгөрүп турган соң заманга жараша “кудай” деген түшүнүк да өнүгүп, өзгөрүп туруусу зарыл. Айтматов бул чыгармасын жазган убакта ошол убактагы саясий, экономикалык реформалардын мыкты натыйжаларды берерине бөркүндөй ишенип, ал процесстердин, же жаңыланып, өнүгүп өсүүнүн идеологдорунан болгонун эске алганда, Авдийдин жогорудагы позициясы белгилүү деңгээлде анын көз карашын да билдирет. Мында эч кандай нигилисттик, атеисттик элемент жок. Анткени, дайыма жаңыланып, мурдагылардын кийинкилерге орун бошотуп туруусу табияттын мыйзамы. Кудай деген түшүнүк адамдардын аң сезимдеринде гана, демек, кудайды толук аңдап, түшүнүү үчүн адамдардын аң сезимдери эркин болуусу керек. Бирок, конфессиялардын баардыгы өздөрүнүн постулаттарын гана акыркы инстанциядагы чындык, ал эч качан өзгөрбөйт дешет, үмөттөрүнөн ошону талап кылат. Ага динге ишенген адамдардын деле баардыгы эле макул болгусу келбейт, диний догма менен инсандын ортосундагы карама каршылык, конфликт көбүнчө ушундан келип чыгат. “Менин чиркөөм дамамат өзүм менен бирге,- деп Авдий Каллистратов да жак дегенин бербей кашайды.- Менин чиркөөм- мен өзүм. Мен храмды ыйык жер деп эсептебеймин, төтөн чиркөө кызматкерин, айрыкча азыркыларын олуя көрбөйм”(10:111) дейт. Анын мындай сөздөрүн

Координатор бутпарастык катары эсептейт. Уруп, тепкилешсе да өз ишениминен кайтпаганы үчүн хунтачылар аны Исустай кылып сөксөөлгө асып ташташат.

“Кыяматта” дин жана анын коомдогу мааниси, кудай жөнүндө ой жоруулар, карама-каршы көз караштар көп айтылат, бирок автордун так көз карашын билдирген жыйынтык жок.

Дин жана кудай жөнүндөгү “Кыяматта” баштаган ойлорун автор кийин “Иностранная литература” журналында уюштурган кереге кеңештеринде, Дайсаку Икеда экөөсү жазган диалог-китебинде, анан журналист Төлөн Насирдинов, теолог Темиралы Кунашов менен болгон маектеринде өнүктүрүп, конкреттештирген. Чыгармачылыгында жана публицистикасында дин жана кудай темасын чагылдырганы үчүн ага орус чиркөөсүнүн Александр Мень атындагы сыйлыгы да ыйгарылган. А.Мень Россиянын пайгамбарлар жөнүндө эмгектерди жазып, христиан динин жаңы реалийлердин өңүтүндө чечмелөөдө өзгөчөлөнгөн теолог болгон.

1988-жылдын июнунан 1991-жылдын башталышына чейин жазуучу “Иностранная литература” журналынын башкы редактору болуп иштеп, көптөгөн талкууларды, бир катар “кереге кеңештерди” өткөрүүгө демилгечи болгон. Анын катышуусунда А.М.Горький атындагы дүйнөлүк адабият институтунда өткөрүлгөн талкуу “Коммунизм и христианство” деп аталат (11:203). “Художник и власть” деген темада өткөрүлгөн талкууда (12:178) бийлик жана дин маселеси да көтөрүлгөн.

Биринчи талкуунун темасын Англиянын дүйнөгө белгилүү жазуучусу, диний темаларда бир катар көркөм чыгармаларды жазган Грэм Грин сунуштаган. Ал көркөм чыгармаларында гана эмес, публицистикалык макалаларында жана интервьюларында айрым идеологиялар менен христиан дининдеги жалпылыктар жөнүндө айтып келсе, “кереге кеңештеги” талкууда сүйлөгөн сөзүндө коммунисттик идеология менен Рим католикттик чиркөөсүнүн ортосундагы байланыштарга басым жасайт (11:221). Чындыгында коммунисттик идеология менен христиан дининде окшоштуктар көп: эки система тең байларды элдешкис душмандай эсептейт, дүйнөдө абсолюттук теңдик болушун каалайт, келечек жана аркы дүйнө үчүн өзгөчө сабырдуу болууга чакырат ж.б. Бул тууралуу орус жазуучусу Вл.Крупин талкууда төмөндөгүлөрдү айткан: “В СССР, при Хрущеве, был обнародован и без передышки внедрялся в общественное сознание “Моральный кодекс строителя коммунизма”. Невольно бросалось в глаза его почти близнецовое сходство с десятью евангельским заповедями... Назывались сроки прихода светлого будущего” (11:19). Эки окууну элдешкис принципалдуу бир гана маселе бөлүп турат, ал коммунисттик идеологиянын атеизмге негизделгени. К.Маркс үчүн дин-элдин башын айландырган апиим. Ал В.Ленин динди мамлекеттен бөлгөн, өзү атеист болгон менен дин ар кимдин өзүнүн жеке иши деп эсептеген (14: 536). Эгерде коммунисттик идеология кудайды тааныса, мүмкүн ал саясий окуу болбой эле жаңы конфессиялардын бирине айланмак.

Ч.Айтматов 1986-жылы Останкинодо окурмандар менен болгон жолугушуусунда ал үчүн конфессиялардын арасында Евангелиялык баалуулуктар жогору турарын айткан. “Я считаю, что евангельская система ценностей лежит сейчас в основе нравственных традиций большинства людей во всем мире. Пока что мы еще не придумали ничего нового, что могло бы превзойти эту систему. И я отношусь к этой системе как к основе моральной и нравственной основе человека как такового” (13: 257).

Жазуучунун алгач 1991-жылы Жапонияда басылып, анан орус тилине “Ода величию духа” деген аталышта которулуп, кыргызча которгондун алаңгазарлыгынан улам “Улуу

рухтун одасы” деген теңирден тескери атта чыгып кеткен жапон философу жана ойчулу Дайсаку Икеда менен болгон диалог-китебинин “Өзүн таанууга карай узак жол” (9:432) деген бөлүгү диндерге арналган. Эки ойчул: кудай ар адамдын жан дүйнөсүнүн тереңиндеги абийир, намыс, уят, мекенчилдик дегендей эле субъективдүү түшүнүк. Кудайды таанып билгиси келгендер өздөрүнүн жан дүйнөлөрүнө үңүлүшү, чөмүлүшү керек деген жыйынтык чыгарышат. “Кудай-бул сүйүү,-дейт Ч.Айтматов диалог-китепте. Бирок, сүйүүнүн эң бийик жүрөктө сакталган чагылдырылышы-бул музыка” (9:476).

Ар бир адам түбөлүктүүлүктү эңсейт, бул дүйнөдө жетпегендерине аркы дүйнөдө болсо да жеткиси, абсолюттук теңдикти, жыргалчылыкты көргүсү келет. Тиричилигин өткөргүдөй кесипке ээ болуп, иштеп, саясый, социалдык милдеттерин аткарууда башкалардын жардамдарына, тажрыйбаларына таянса, кудай алдында ар бир адам жалгыз, дебютант, кудайга канчалык деңгээлде ишенет, же таптакыр ишенбейби, анын кандай формасын тандап алат, жакшылык, жамандык, абийир, уят дегендерге кандай карайт, аларды өзү гана чечет. Бирок, коомдун туруктуулугу, биримдиги үчүн балдары аталары сыйынган динди сөзсүз сыйлоосу, урматтоосу керек.

“Кудай бирөө гана, -деген китепте Ч.Айтматов, ал эми пайгамбарлар ар түрдүү.Мага келгенде, эгер, прославдардын арасынан кимдир-бирөө “менин” Мухаммедимдин окуусу тууралуу ойлоноуну каалай турган болсо, мен өтө кубанычта болмокмун” (9:477).

Останкинодогу жолугушууда евангелиялык моралдык системаны адамзаттын негизи катары бааласа, Дайсаку Икеда менен болгон маегинде “менин Мухаммедим” деп сыймыктангандын ортосунда бири экинчисин жокко чыгарган карама каршылыктар жокпу? Биздин оюбузча, жок. Ч.Айтматов евангелиялык системаны христиан динин гана эмес, адабиятты, философияны, дүйнө таанымды өнүктүрүүгө кеңири жол ачкан,билермандары аны ар кандай өңүттөрдө чечмелегендерге өзгөчө толеранттуулугу менен айрымаланган система катары жогору бааласа, Икеда менен болгон маегинде “менин Мухаммедим” деп өзүнүн кайсыл динге таандык экенин баса көрсөткөн.

Жазуучу 1990-жылдардын аягында журналист Төлөн Насирдинов менен көп баарлашкан, алардын бир тобу интервью түрүндө убагында “Кыргыз туусу” гезитине жарыяланган.Алардын бири “Дин нурун төгүп турушу керек” деп аталат.Ал баарлашууда жазуучу өзүнө Александр Мень атындагы сыйлыктын ыйгарылуу себебине, анын диний көз караштары жөнүндө Ватикандын журналына “Чингиз Айтматов- атеист, марксист, мусульманин обратился к образу Христа” деген макалага, космополитизмдин адамдарды бириктирүүчү сапатына жана эгерде дин идеологияга айланса, ал Тажикстандагыдай адамдарды чоң кесепеттерге учуратарына токтолуп келип: “Дин нур төгүп турушу керек. Диндин касиети –бириктирүү.Адам баласынын рухий турмушун гүлдөтө турган күч.Дин адам баласын боорукерликке, илим-билим алууга үндөп, кайрымдуулукка, мээримдүүлүккө жетелешти керек”(3:83) деген жыйынтык чыгарат.Ал эми 2005-жылы 31-майда “Ислам.ру” сайтына берген интервьюсунда өз чыгармачылыгына Исламдын баалуулуктары база болгонун, анын сюжеттеринин биринин негизинде роман жазышы да мүмкүндүгүн, Курандын негизинде өз мезгилинин духун, идеяларын жана ой-санааларындагыларды көркөм чагылдыруу- азыркы жана кийинки сүрөткерлердин милдеттери экенин айтат. “На мой взгляд, суфизм, несущий открытость, гибкость, глубину и гуманистический дух,- как раз то, что должно помочь мусульманам в осознании самих себя и современного мира,- деген ал интервьюсунда.- Именно на него, я считаю, важно опираться сегодня исламскому миру” (17).

Резюмелегенде, Ч.Айтматов чыгармачыл ойчул катары космополиттик идеяларды жактаган, анда адамдарды бириктирүүчү чоң идея, күч барына ишенген, өзү да негизинен аны карманган. Андай көз карашын дин маселесине да экстраполяциялаган, аны Роберт Борктун жогоруда шилтеме жасалган диндер жөнүндө ой жүгүртүүлөрү жана Т.Насирдинов менен маегиндеги: “Космополит болуу-динди чанып, четке кагып кетмей эмес, тескерисинче, диндердин баарын кадырлап-барктап, чогуу алып жүрүү” (3:82) деген саптары ырастайт. Бирок, ал эркин ой жүгүртүп, диндерге жалпы адамзаттын кызыкчылыгынын өңүтүнөн караган менен өзүн исламдын уммасынын айныксыз бир мүчөсү катары эсептеген.

Мындай көрүнүш кыргыздардын өзүн мусулман катары эсептеген басымдуу көпчүлүгүнө мүнөздүү көрүнүш. Бизде ислам кошуна өзбектердей жашоо образыбызга айлана элек, ата бабалардан калган ритуалдардын бириндей гана эсептелет. Бул жагынан алганда улуу жазуучунун диний көз караштары, белгилүү деңгээлде, кыргыздардын диний бейнесинин типтүү үлгүсү болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Руханияттын жана турмуштун бардык жактарынын биримдигинин булактары. Бахаи менен жолугушуу (Чыңгыз Айтматовдун Фейзолла Намдар менен баарлашуусу). Б.1998. текст. 68 б.
2. Айтматов Ч., Ислам-коргоого зарылчылыгы жок улуу дин, “Islam.ru”, 2005-жыл, 31-май.
3. Айтматов Ч., Дин нурун төгүп туруу керек, китепте: Насирдинов Төлөн, Эскермелер. Чыгармалар. Б. «Шуру». 2004. 464 б.
4. Гранин Д., Менин лейтенантым, М., 2013, ЭКСМО, 288 б.
5. Tylor E.V., Primitive Culture, M. 1989., Ed. Саясий адабият, 573 б.
6. Айтматов Ч., Чыг. 8 томдук жыйнагы, 6-том, Б. 2008., «Бийиктик», 512 б.
7. Манн Т., кол. Оп. 10 томдо, 10-т., М. 1961, ИЛ, 696 б.
8. Айтматов Ч., «Кылым карытаар бир күн», «Чыгармаларынын томдук толук жыйнагы боюнча», 3-том, Б. 2018., «Улуу тоолор», 522 б.
9. Айтматов Ч., Улуу рухтун одасы., Чыгармаларынын томдук толук жыйнагы, 6-том, Б. 2018, “Улуу тоолор”, 624 б.
10. Айтматов Ч., «Кыямат», Чыгармаларынын томдук жыйнагы, 4-том, Б. 2018., «Улуу тоолор», 518 б.
11. «Коммунизм жана христианчылык» («Тегерек столдун» материалдары), «Чет элдик адабият», М. 1989., № 5, б. 203.
12. Сүрөтчү жана бийлик (Тегерек столдун материалдары), «Чет элдик адабият», М. 1990, 3 № 5, б. 178
13. Айтматов Ч., Ар бир адамга суроолор., Китепте: Останкинодогу 15 жолугушуу, М. 1989., Ред. саясий адабият. 303 б.
14. Ленин В.И., Пресненский районундагы митингде сүйлөгөн сөзү, PSS., 36-том, М. 15. Фрейзер Джеймс Джордж, Алтын бутак, М. 1986, Ред. Саясий адабият, 703 б.
15. Мечников П, Жашоонун закону. Мырзанын айрым эмгектерине токтоло кетсек. Л.Толстой. В: Пессимизм жана оптимизм. М. «Советская Россия», 1989. 640 б.
16. Islam.ru, 01:28. 31-май, 2005-жыл.

References:

1. Sources of spirituality and unity of all parts of life. Meeting with one Bahá'í (Conversation between Chingiza Aitmatova and Feyzolla Namdar). В. 1998. text. 68 p.
2. Aitmatov Ch., Islam is a great religion that does not need protection, "Islam.ru", May 31, 2005.
3. Aitmatov Ch., Religion must shed its light, in the book: Nasirdinov Tolen, Eskermeler. Works. В. "The necklace". 2004. 464 p.
4. Granin D., Moi lieutenant, М., 2013, EXMO, 288 p.
5. Taylor EB, Primitive culture, М. 1989., Izd. Political literature, 573 p.
6. Aitmatov Ch., Chyg. Collection of 8 volumes, vol. 6, В. 2008., "Height", p. 512.
7. Mann T., sobr. Soch. В, volume 10, vol. 10, М. 1961, IHL, 696 p.
8. Aitmatov Ch., "Kylym karitaar ir kun", ten-volume complete collection of his works, volume 3, В. 2018., "Great mountains", p. 522.
9. Aitmatov Ch., Ode to the Great Spirit. Ten-volume complete collection of his works, vol. 6, В. 2018, "Great Mountains", p. 624.
10. Aitmatov Ch., "Doomsday", ten-volume collection of his works, volume 4, В. 2018., "Great mountains", p. 518.
11. "Communism and Christianity" (Material "round table"), "Foreign literature", М.1989.,No.5, p. 203.
12. Artist and power (Materials for the round table), "Foreign literature", М. 1990, 3 No. 5, p. 178
13. Aitmatov Ch., Questions for all. In the book: 15 meetings in Ostankine, М. 1989., Izd. Political literature. 303 p.
14. Lenin V.I., Speech at a rally in Presnensky district, PSS., vol. 36., М. 15. Fraser James George, Golden Bough, М. 1986, Izd. Political literature, 703 p.
15. Mechnikov I.I., Law life. About some works gr. To L. Tolstoy. In: Pessimism and optimism. М. "Soviet Russia", 1989. 640 p.
16. Islam.ru., 01:28. 31. 05.2005.

УДК 82-65

DOI 10.33514/ BK-1694-7711-2022-2(1)-35-44

Молдасламова Айнура Калназаровна

Мирас университети, ага окутуучу, Казахстан

Молдасламова Айнура Калназаровна

Мирас университети, ага окутуучусу, Қазақстан

Молдасламова Айнура Калназаровна

Университет Мирас, старший преподаватель, Казахстан

Moldaslamova Ainur Kalnazarovna

University Miras, Senior Lecturer, Kazakhstan

**РАБГУЗИ "ОРМИСАС АЛЬ-АНБИЯ" ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ КИЙИМДИН
АТАЛЫШЫ (XIV кылым)
РАБГУЗИДІҢ «ҚЫСАС ӘЛ-ӘНБИЯ» (XIV ғ.) ЕҢБЕГІНДЕГІ КИИМ-КЕШЕК
АТАУЛАРЫ
НАЗВАНИЯ ОДЕЖДЫ В ПРОИЗВЕДЕНИИ РАБГУЗИ "ҚЫСАС АЛ-АНБИЯ"
(XIV век)**

NAMES OF CLOTHES IN THE WORK OF RABGUZI "KYSAS AL-ANBIYA"
(XIV century)

Аннотация: Мақалада Рабгузинин «Қысас ал-Анбия» чығармасынын орто кылымдардағы түрк жазуу эстелигин изилдөө жана басып чыгаруу маселеси каралган. Эстеликтин тилдик өзгөчөлүктөрү тууралуу окумуштуулардын пикирлери талданат. Чыгарманын тилиндеги кийимге байланыштуу лексика тематикалык топторго бөлүнүп, Хорезм-Алтын Ордо, Codex Cumanicus жана мамлюк-кыпчак жазма эстеликтеринин материалдары менен салыштырылып, мисалдар менен такталат.

Түйін: Мақалада ортағасырлык түркі жазба ескерткіші Рабгузидің «Қысас әл-Әнбийя» шығармасы, зерттелуі мен жариялануы қарастырылады. Ескерткіштің тілдік ерекшеліктері жайындағы ғалымдардың пікірлері талданған. Шығарма тіліндегі киім-кешекке қатысты лексика тақырыптық топтарға бөлініп, мысалдармен нақтыланып, Хорезм-Алтынорда, Codex Cumanicus және мәмлүк-қыпшақтары жазба ескерткіштерімен салыстырыла зерттеледі.

Аннотация: В статье рассматривается изучение и публикация памятника средневековой тюркской письменности произведения Рабгузи «Қысас ал-Анбийя». Анализированы мнения ученых о языковых особенностях памятника. Лексика, связанная с одеждой в языке произведения, разбита на тематические группы, уточнена на примерах, сопоставлена с материалами Хорезмско-Золотоордынскими, Codex Cumanicus и мамлюкско-кипчакскими письменными памятниками.

Annotation: The article deals with the study and publication of the monument of medieval Turkic writing, the work of Rabguzi "Kysas al-Anbiya". The opinions of scientists about the linguistic features of the monument are analyzed. The vocabulary related to clothing in the language of the work is divided into thematic groups, clarified by examples, compared with the materials of the Khorezm-Golden Horde, Codex Cumanicus and Mamluk-Kipchak written monuments.

Негизги сөздөр: түрк тилдери, жазма эстеликтер, орто түрк доору, Хорезм-түрк жазма адабий тили, Рабгузи, тил тарыхы, адабий тил, лексикология, лексикалык-семантикалык сөздөрдүн топтору, кийимдин аталышы, оригинал.

Кілт сөздер: түркі тілдері, жазба ескерткіштер, ортатүркі дәуірі, Хорезм-түркі жазба әдеби тілі, Рабгузи, тіл тарихы, әдеби тіл, лексикология, сөздердің лексика-семантикалық топтары, киім-кешек атаулары, түпнұсқа.

Ключевые слова: тюркские языки, письменные памятники, среднетюркская эпоха, хорезмско-тюркский письменный литературный язык, Рабгузи, история языка, литературный язык, лексикология, лексико-семантические группы слов, названия одежды, оригинал.

Keywords: Turkic languages, written monuments, Middle Turkic era, Khorezm-Turkic written literary language, Rabguzi, history of the language, literary language, lexicology, lexical-semantic groups of words, names of clothes, original.

Түркі жазба ескерткіштерінің тілдері, негізінен, үш хронологиялық кезеңге бөлініп қарастырылады. Осыған байланысты сәйкес терминдер де қолданылады: көне түркі (V-X ғғ. көне түркі дәуірі), орта түркі (X-XV ғғ. орта түркі дәуірі) және жаңа түркі (XV-XX ғғ. жаңа түркі дәуірі) [6, 35].

Осылардың ішінде XII-XIV ғғ. Орта Азия түріктерінің жазба әдеби тіл ескерткіштері түркологиялық еңбектерде Хорезм-түркі жазба әдеби тіл ескерткіштері деп те аталады. Осы

кезең мұралары туралы Э.Р. Тенишев былай деп жазады: «Хорезм-түркі әдеби тілі Сырдарияның төменгі ағысы бойындағы аумақта (Хорезммен бірге), сондай-ақ Алтын Орда территориясында да айналымда болды. Бұл тілдің жазба ескерткіштеріне Рабғузидің «Қысас әл-әнбийа», Шариф-Қожаның «Муин әл-мурид», Құтбтың «Хусрау уа Ширин», Хорезмидің «Мухаббат наме», Махмуд ибн-Алидің «Нахдж әл-фарадис» шығармалары жатады. Оларда поэзия мен прозаның діни, философиялық-дидактикалық және зайырлы сипаттағы жанрлары стильдік варианттарымен көрініс тапқан. Бұл мәтіндердің тілінде Қарахан дәуіріндегі әдеби тілдің дәстүрлі оғыз-ұйғырлық сипаты толық сақталмаған, белгілі деңгейде қыпшақ тілінің элементтері қолданылған [6, 36].

Осы дәуірден жеткен жазба мұра – Рабғузидің "Қиссас әл-әнбийа" еңбегі – бір жағынан әртүрлі әдеби жанрларды бойына сіңірген және екінші жағынан түркі әдеби тілінің тарихын зерттеуде ең бай материалды қамтыған ірі шығарма.

Шығарма авторы туралы толық мәлімет сақталмағанмен, ол өзі жайында Рибат Оғуздық Бурхан оғлы Қазы Насыр (2r19) деген ақпарат береді Рабғузи – Рабат Оғыз деген жер атауынан алынған тахаллус екендігі аңғарылады.

Туындының кіріспесінде кітапқа Насреддин Тоқбуға бектің тапсырысы болғаны, сөйтіп 1309 ит жылы шығарманы бастағаны (2v14-21) және оған «Қысас-ы Рабғузи» деп ат бергені (3r3-4), ал соңғы сөзінде кітапты 1310 жылы жазып бітіргені айтылады (249v15).

Шығарманың түпнұсқасы біздің дәуірімізге жетпеген. Ертеректе жазылған деген көшірмелерінің: Лондонда – 1, Санкт-Петербургте - 6, Швецияда – 2, Парижде – 1, Бакуде – 1, Тегеранда -1 нұсқасы белгілі. XVIII-XIX ғасырларда қолдан көшіріліп, баспадан басылып шыққан нұсқалары баршылық. Олар Қазан, Ташкент қалаларының кітапханаларында сақталған.

Шығарманы «Қысас Рабғузи» деген атпен миссионер Н.И. Ильминский 1859 жылы Қазан қаласында араб әрпімен теріп жариялады. Бұл басылым жайында П.М. Мелиоранский: «Издание, предпринятое в 1858/9 г. Н.И. Ильминским, предназначалось прежде всего для татар; вследствие этого, как можно догадываться, в основание его была положена сравнительно новая по языку и потому более понятная для нынешних татар редакция этого любопытного памятника. Текст издан без всяких примечаний и вариантов и не снабжен никаким предисловием, так что мы почти ничего не знаем ни о рукописях, которыми пользовался издатель, ни о принципах, которыми он руководствовался при установлении текста», - деген пікір білдірген. [4, 279]

П.М. Мелиоранский 1897 жылы Рабғузидің «Қысас әл-әнбийа» шығармасының Лондондағы нұсқасынан «Салих пайғамбар туралы» қиссаны ескерткіштің Санкт-Петербургтегі нұсқаларымен салыстыра отырып жариялады [4, 279-308]. Онда түпнұсқаның араб әрпімен терілген мәтіні өзге нұсқаларда берілуімен қоса көрсетіліп, орыс тіліндегі аудармасымен берілген. Ол: «Несмотря на большой лингвистический и историко-литературный интерес «Сказаний о пророках» Рубгузи мы должны сознаться, что для изучения этого памятника сделано пока очень немного» [4, 279], деп Лондон нұсқасының негізінде еңбектің толық сыни басылымын шығаруды ойлайды. Бірақ өмірден ерте озуына байланысты ол ойы орындалмай қалды.

Кезінде П.М. Мелиоранскийдің Лондон нұсқасынан көшіріп алған қолжазбаларының арасынан «Исмаил пайғамбар, Қағбаның салынуы, Ысқақтың балалары туралы» қиссаны С.Е. Малов араб әрпімен теріп, өзге нұсқаларымен салыстыра отырып «Мусульманские сказания о пророках по Рабгузи» деген мақаласында жариялады [2] Мәтінді орысшаға толық

емес, мазмундап қана аударған С.Е. Малов ескерткіштің тілі жайындағы шағын ескертпеде шығармаға «один из редких памятников XIV в. на «кашгарском» языке» деген анықтама береді [2, 521].

С.Е. Малов 1951 жылы Н.И. Ильминский баспасы бойынша (1859) «Қысса Рабғузи» шығармасынан үзінділерді жариялады. Онда Рабғузидің кіріспе сөзі мен шығарманы аяқтау сөзі, Лот пайғамбар тарихының арабша терілген мәтіні мен орысша аудармасы берілген [3]

Рабғузи шығармасының негізгі ғылыми басылымдары:

1948 жылы К. Грэнбек алғысөзімен қоса Лондон нұсқасының факсимилесін жариялады [13].

1995 жылы жарияланған «Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets: Qiṣaṣ Al-Anbiyā'» деген екі томдық басылымда сыни мәтін «Қисас әл-Әнбийаның» Лондон және Санкт-Петербургтегі екі нұсқасы арқылы жасалған. Бірінші томда хорезм-түркіше мәтіннің транскрипциясы, екінші томда ағылшын тіліне аудармасы, соңында сөздік пен түрлі көрсеткіштер берілген [9;10]

2015 жылы бұл еңбек толықтырылып 2-ші рет басылды [11] Алғашқы басылымдағы ескерткіштің үш нұсқасымен қоса Баку және Тегеран нұсқаларын салыстыра отырып жариялаған басылымның әдеби, тілдік тұрғыдан берер мәліметі өте көп.

1997 жылы Түркияда Лондон нұсқасы бойынша Айсу Атаның еңбегі жарияланды. I-ші томда кіріспе, мәтіннің транскрипциясы, К. Грэнбек (1948) баспасы бойынша факсимилесі; II-ші томда сөздердің тізімі түрік тіліне аудармасымен берілген [7; 8].

Академик К.М. Мусаев: «Халық өміріндегі барлық өзгерістер ең алдымен осы тіл лексикасында көрініс табады. Халық өмірінің жайын тіл лексикасындай тілдің фонетикасы да, грамматикасы да көрсете алмайды. Белгілі бір тілдің лексикасының тарихын зерттеудің ең сенімді жолы» деп, тілдің лексикасына баса назар аударған [5, 12].

Мақалада Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінің бірі Рабғузидің «Қисас әл-әнбия» шығармасы тілінің сөздік құрамына талдау жасап, лексика-семантикалық топтарға бөліп зерттеу, ғылыми тұрғыдан пайымдау басты мақсатымыз болды. XIV ғасырдан жеткен діни-дидактикалық еңбектің тілдік ерекшеліктері жұмыс барысында өзге де Хорезм-Алтын Орда мұралары [14] мен ортағасырлық қыпшақ ескерткіштері [12] «Codex Cumanicus» [1], мәмлүк қыпшақтары ескерткіштері тіліндегі материалдармен салыстырылып, ортақтығы мен айырмашылықтары көрсетілді.

Ескерткіш тілінде кездесетін киім-кешек атауларына қатысты лексиканы тұрмыста қолданылу ыңғайына қарай төмендегі топтарға жіктеп қарастырамыз.

1 Жалпы киім атауын білдіретін сөздер:

keđim / keyim: «киім, киім-кешек». *yumṣaq kăđim-lür beḡgil 79r3-4* «жұмсақ киімдер бергін»; *qamugī bir şurat-lig kăyüm kăyib keldilär 93v4-5* «барлығы бір өңді (суретті) киім киіп келді»; *Ton-larī kăyüm-läri çadiř-larī opradi 118v14-15* «тондары, киімдері, шатырларды тозды».

Бұл лексема Хорезм-Алтын Орда ескерткіштері тілінде *kidim* (XIII 31v11) / *keyim* (HATS, 314); мәмлүк қыпшақтары ескерткіштерінде *kiyim* (Гаркавец 572 б.); ал СС-те жалпы киім атауында *keyit* (қазақ тіліндегі *kiim* сөзімен салыстырыңыз) сөзі қолданылған: *keyit* «одежда, наряд, облачение», «киім, киіт» СС: *Oyluñ saa keyirdi türlü-türlü keyitlerni* «Твой сын одел тебя всевозможные облачения/ Сын твой на тебя надел разные одежды» (СС, 1122). «Ұлың саған түрлі-түрлі киімдерді кидірді».

ton сөзі сырт киімді ғана емес, жалпы киім мағынасын да береді: *Havva [11] ol qoylar yuñin egirdi, Adam toqıdı. İkägü ton qilib käd-di-lär* 13v10-11 «Хауа ол қойлардың жүнін ийірді. Адам тоқыды. Екеуі киім қылып киді»; *qamuğ tonlar yignä birlä tikilür* 78v8 «барлық киімдер инеменен тігілер»; *ton[n]uñ öñin artin yarmaq* 57v9-10 «киімнің өңі мен артын айыру (тілік жасау)»; *ağı tonlar käydürin* 160v7 «жібек паршадан (тігілген) киімдер кигізіңдер»; *Anda ariğ ton-larni saldılar. Žändö ton-lar yaşurub keltürmiş erdilär, anı käydilär* 178r13-15 «ол жерге (олар) таза киімдерін қалдырды. Жасырып әкелген ескі киімдері бар еді, соларды киді». Осы мағынада *ton/don* сөздері Хорезм-Алтын Орда (HATS, 167, 600), мәмлүк қыпшақтары ескерткіштерінде (KTS, 280) де қолданылғанын көреміз.

ton opraq «киім-кешек». *Şaytan yığaçdin surat qıldı, ton opraq käd-dürdi* C145r13-14 «Шайтан ағаштан (Ыдырыс пайғамбардың) суретін (бейнесін) жасады, (оған) киім-кешек кидірді». «Ескі-құсқы» деген мағынадағы парсы тілінен енген *opraq* сөзі *ton* сөзімен тіркесіп те, жеке тұрып та жалпы киім атауын білдіреді. Хорезм-Алтын Орда (HATS, 447), *opraq / apraq / yupraq* түрінде СС, мәмлүк қыпшақтары ескерткіштерінде де жалпы киім мағынасында кездеседі (KTS, 205).

2 Бас киім атауларын білдіретін сөздер

börk «бөрік» *Ol kün Yunus ... kiyiz börklig erdi* 154v6 «ол күні Жүніс киіз бөрікті (киіз бөрік киген) еді». *Hulla kězdi egnigä häm başğa urdi börkidin* (5v11) «Һулла киді иініне, басына бөрік киді». Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінде *börk* «бөрік, бас киім» HŞ 767, İML 166 (HATS, 109), СС, мәмлүк қыпшақтары тілінде *börk* «бөрік, бас киім» (KTS, 36).

çalma «Басты айналдыра орайтын еңдей мата, шалма, сәлде». *Čalmq-si-niñ ucı taşda qalmış erdi, anı körgüzdi* 168v7 «Шалмасының ұшы тыста қалған еді, соны көрсетті». Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінде (HATS, 131), СС, мәмлүк қыпшақтарында (KTS, 46) *çalma* «шалма».

tāc «ар. тәж, патшалардың басына киетін салтанатты бас киім». *altun tac başığa urdi guhar birlä muraşşā qilmış* 7r9 «басына гаухармен әшекейленген алтын тәж киді». Хорезм-Алтын Орда (HATS, 556), мәмлүк қыпшақ ескерткіштерінде (KTS, 257) *tāc*.

yaşiq «дулыға». *Yariqların kädilär yaşiq başığa urundi-lar* 29v12 «(Олар) сауыттарын (жарақтарын) киді, бастарына дулығаларын киді»; *başı yaşiqi birlä ikki parğ boldi* 226v21 «басы дулығасымен бірге екіге бөлінді»; *özi yariqi yaşiqi birlä* 44r4 «өзі қару-жарағы, (сауыт-сайман) дулығасымен». Хорезм-Алтын Орда мұраларында *yaşiq/yışiq*” NF 45/8, KE 44r/4, İML 173 (HATS, 669). СС пен мәмлүк қыпшақ ескерткіштерінен бұл сөзді кездестірмедік.

çadır «п. әйелдердің басына бүркенетін жамылғы, чадра». *Sarğ başığa kättan çadıñ örtünüb kirdi* 45v12 «Сара басына кенеп жамылғы оранып ішке кірді». Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінен NF 163/9, MN (1) 13/11 (HATS, 129), мәмлүк қыпшақ ескерткіштерінде (KTS, 45) кездеседі.

3 Адамның үстіне киетін киім атаулары:

ton «тон, сырт киім». *Ol kün Yunus palas tonluğ erdi* 154v6 «ол күні Жүсіп палас (тоқыма) тонды еді»; *Yusuğ-ğā aqlas ton keđdürdi* 74v15-16 «Жүсіпке атлас тон кидірді»; *şüf ton* «п. жүннен тоқылған сырт киім». *Andin soñ barib üç şuf ton keltürdi. Tegmä biri beş yüz altun [8] qimatliğ.* «Одан соң барып үш жүннен тоқылған тон әкелді. Әр бірі бес жүз алтындық қымбат еді». Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінің барлығында NF 26/15, KE 12r/21, ME 102/8, MM 67/2, HKT 213a/9, MN (1) 17/12, İML 167, HŞ 3110, MN (2) 7/62 (HATS, 600), СС, мәмлүк қыпшақ ескерткіштерінде GT, MG, İM, TA, KK, İN, TZ «сырт киім» мағынасында қолданылған (KTS, 280).

yariq «жарақ, сауыт». *Yariq-ni kaydirdi. Uzun keldi ersä, Davud bir silkindi: Yariq boynigga la'iq keldi* 133r11-12. «Жарақты кидірді. Ұзын келген еді, Дәуіт бір сілкінді, жарақ бойына лайық келді»; *Bir yariq yashiq bermish erdi* 33r7 «Бір жарақ (сауыт), дулыға берген еді». Хорезм-Алтын Орда мұраларында **yariq** «жарақ, сауыт» NF 33/2 (HATS, 622), мәмлүк қыпшақ ескерткіштерінде **yariq** Kİ, TA (KTS, 312).

hullq «ар. жұмақта киетін киім».

Mündi ucṡah-niñ buraqin kızıdi anıñ tegräsin [11]

Hullq kızıdi egnigä häm başğa urdı borkidin

«Мінді жұмақтың пырағына, кезді оның төңірегін,

һулла киді йығына және басына қондырды бөрігін»;

Taqi ... ucṡah-din här yilda bir hullq ton yibärür 155v8-9 «тағы ... жұмақтан әр жылда бір һулла тон жіберетін». Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінде NF 278/11, HŞ 3262 (HATS, 236) және мәмлүк қыпшақтарының жазба мұраларында (KTS, 98) осы мағынада қолданылады.

könläk «ер де, әйел де киетін жеңіл киім, көйлек». *Ğabra il ucṡah-din könläk kältürdi, nurdin yaratilmış. Yusuf-ğq keçdürdi* 74v14-15 «Жебірейіл жұмақтан көйлек келтірді, нұрдан жаратылған. Жүсіпке кидірді»; *Könläkimni közüñä sürtsä, közläri açılğay* 105r7-8 «Көйлегімді көзіне сүртсе, көздері ашылар»; *Rasul könläkin ätäkin kötrüb ägingä kemişti* 228v3-4 «Пайғамбар көйлегін, етегін көтеріп йығынан асырып тастады». Хорезм-Алтын Орда мұраларында: **köñlek** NF 132/15, ME 83/5, HKT 265b/2, HŞ 3660 (HATS, 343), СС және мәмлүк қыпшақтары ескерткіштерінде: **kövlek** СС «рубашка, сорочка», «жейде», **köñläk** «рубашка» ТА; **köñlek** GT, İM, TA, TZ, **kömlek** KK, DM, TZ.

4 Бұтқа киетін киімдердің атаулары:

iç ton «ішкіім, ыштан» *iç ton bağlarin keñ qılmaq* 57v9 «ыштанның бауларын босатып жіберу»; бұл сөз мәмлүк қыпшақтары ескерткіштерінде ғана **iç ton** 19v8 «подштаники» ТА (Гаркавец 569) бір рет кездеседі.

tiz ton «ішкіім, тізкіім, ыштан». *Yusuf anı mundağ kördi ersä, tegmä bir qaṡuğ sanıncä, tiz toni-niñ bağı-ğq tügün sala başladı. Zulaṡha anı körüb ḡayal qıldı kim tiz toni-niñ bağıñ çeşär* 80v19-21 «Жүсіп Зылиханың мұндайын көрген соң, әрбір есіктің санына сай (оның) тізкіімінің бауына түйін сала бастады. Зылиха оны көріп, ішкіімінің бауын шешіп жатыр деп үміттенді». Бұл атау тағы бір Хорезм-Алтын Орда ескерткішінде **tizton** «шалбар» мағынасында ME 233/8 (HATS, 597) қолданылып, СС пен мәмлүк қыпшақтарының жазба мұраларында кездеспейді. Ал қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктерінде **mişkiim** түрінде «ішкіім» мағынасында кездеседі (ҚТТС-2014, 610 б.)

5 Аяқкиім атаулары:

ätük / ädük / ötük / etük «аяқкиім, етік». *ätükün cıqarib suw-ğq kirdi* 150v4 «етігін шешіп, суға кірді»; *Bulut ağıdi, ton ädük yağa başladı, tegmä biri-niñ boyıgga la'iq* 118v14 «Бұлт көтеріліп, барлығына, соның ішінде кішкентай балалардың да бойына лайық киімдер мен етіктер (жаңбырша) жауа бастады»; *Bilqis ötük cıqarib aḡaqin yalañ qıldı* 150r18 «Білқыс етігін шешіп, аяғын жалаңаштады»; *etük qoncı* 222r3 «етіктің қонышы». Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінде *edük, etük, ötük* KE 118v/16, ME 30/3, MM 184/1, İML 167 (HATS, 165, 181, 464), СС пен мәмлүк қыпшақтарында *etik* СС «сапог; сапоги», «етік»: *etik başı* «носок сапога», *etik key-* «надень/обуй сапоги», *etik keydüm* «я надел/обул сапоги», *etik keyärmen* «надеваб/обуваю сапоги». *Beş başli elci keliyr* «Посол о пяти головах идет» *Ol, etikden beş*

barmaq bayar «Это пять пальцев ноги торчат из сапога – Бес басты елші келер. Ол етиктен бес бармак көрінгені». *etük* İM, TA, *etik* KK, *itik* TZ, *üdük* MS.

çaruq «шикі теріден жасалған шарық, сандал» *adaqında äylnmägän ešäk terisi-din çaruqı bar erdi* 154v6-7 «аяғында иленбеген есек терісінен (істелген) шарығы бар еді»; *Musa-niñ ägnindä gılım, adaqında çaruq ärdi* 175r3-4 «Мұсаның иығында дәруіш шапаны, аяғында шарық еді»; *Musa Fır'avn sarayıña kaldi, [ägnindä] opraq ton, adaqda çaruq birlä* 175v11-12 «(иығында) ескі тон, аяғындағы шарықпен Мұса Перғауынның сарайына келді». Мәмлүк қыпшақтары ескерткіштерінде *çaruq* «шарық, аяқ киім» KI (KTS, 47).

başmaq «жеңіл, жұмсақ аяқкиім». *Ol zaman Qurayş-din bir yigit keldi kümüş başmaqlıg* 204r13-14 «Сол уақытта Құрайыштардан күміс башмақты бір жігіт келді»; *Bu yigit ešitib başmaqın olarğa sála berdi. Män sizgä mižah qıldim, tedi* 204r15 «Бұл жігіт естіп, башмағын оларға тастай салды. «Мен сіздерді мазақ қылдым» деді»; *Yenä biri aydı: “Almañ; başmaq äрниñ izzätі bolur* 204r16 «және біреуі айтты: алмаңыз, башмақ ердің абыройы болар». Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінде *başmaq* ME 143/3 (HATS, 81), CC және мәмлүк қыпшақтары мұраларында *başmaq* CC, GT, TA, KK, TZ (KTS, 25).

6 Киімнің кейбір бөліктерінің атаулары:

yaqa «жаға». *Ol nurdin ümid-siz qalmişiña qatig küniläb İbrahim-niñ yaqasin tutdı. Äрниñ yaqasin eñ ilk Sarq tutdı* 48r2-3 «Нұрдан үмітсіз қалған ол қатты қызғанышпен Ибраһимнің жағасынан алды. Ердің жағасынан ең алғаш Сара ұстады». Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінде *yaqa* ME 91/5, HKT 338b/9, İML 166, MN (2) 28/276 (HATS, 653), CC пен мәмлүк қыпшақтарында *yaqa* GT, ĞM, TA, EM, ĞH, EZ, KĜ, *yağa* ĞM, BM, CC.

yeñ «жең». *İbrahim yip aldı, bicäq birlä yeñiñü suqdi* 50v12 «Ибраһим жіп алды, пышақпен бірге жеңіне сұқты (жасырды)». Хорезм-Алтын Орда мұраларынан NF 422/11, İML 166 (HATS, 678), CC пен мәмлүк қыпшақтарында *yeñ* «рукав», «жең» CC, *yeñ* GT, İM, TA, DM, TZ, *yij* MG, İM, İN (KTS, 318).

etek «етек, киімнің етегі». *Etük yirtilmaqi* 87r14 «Етек жыртылуы»; *Yusuf ilgäri, Zulayha soñiñcä, yettincı qarıgda Yusuf-ğa yetdi. Art etükün tutub tartdı. Etüki yirtilib bir parçäsi qolıgga keldi* 83v5-6 «Жүсіп ілгері, Зылиха соңынан жетінші есікте Жүсіпке жетті. Артықы етегінен ұстап тартты. Етегі жыртылып, бір бөлігі қолына келді». Салыстырыңыз: *etek* NF 178/10, KE 83v/6, İML 166, K VII/25 (HATS, 181), *etek* TA, EZ, *itük* MG, *itek* GT, MG, ĞM, *yetek* EM (KTS, 77).

qonč «қоныш, аяқкиімдердің балтырды жауып тұратын бөлігі». *Emdi siz bıřär argamcı yip etük qonč-na suquñ* 222r3 «Енді сіз бір өрілген жіпті етіктің қонышына сұғыңыз». Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінде *qonč* MM 185/3 (HATS, 334), CC-те, мәмлүк қыпшақ тілінде *qonç* CC, KI (KTS, 153).

qur «құр, жіптен тоқыған жұмсақ сәнді белбеу» *altun qur belinä [17] quršadi*. 74v16-17 «алтын құр беліне құрсады»; *Hazina-din bir tac birlä bir altun qur, taqi yüz miñ altun kältürgil* 46v16 «қазынадан бір тәж бен бір алтын құр, тағы жүз мың алтын келтір»; *Bir muraşşaq qur birlä belin quršadi* 76v7 «бір әшекейленген құрмен белін құрсады»; *altun qur belindä, qimat-lig tonlar ägnidä* 87r17 «алтын құр белінде, қымбат тондар иығында». Хорезм-Алтын Орда жазба мұраларында *qur* NF 82/11, KE 46v/16, ME 84/8, MM 191/1, HŞ 2091, İML 167, K VIII/6, HŞ 2016 (HATS, 353), CC пен мәмлүк қыпшақ ескерткіштері тілінде *qur* «пояс», «белбеу»; *qur vel belbay* «пояс или поясная повязка», «белдік немесе белбеу»; *altun qur* «золотой пояс», «алтын белбеу» CC, *kur* IM, TA (KTS, 163).

7 Киімге қажет материалдардың атаулары:

yüñ «жүн, кыл, мамык, қауырсын». *Ḥavva ol qoylar yuñin egirdi, Adām toqıdı. İkägü ton qilib käd-di-lär* 13v10-11 «Хауа қойлардың жүнін иірді. Адам тоқыды. Екеуі тон қылып киді»; *birin Adām yergä tikdi, yuñ boldi. Qıyamät-ğg tegi oğlanlarin-ğg käfän boldi* 12v14-15 «(інжір жапырағының) бірін Адам жерге тікті, жүн болды. Қиямет күніне дейін балаларына кебін болды». Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінде *yüñ* NF 159/9, MM 345/1, HKT 265a/9, HŞ 3481 (HATS, 702), СС-те *yün* 22r36 *yung* 46r23, 30 «шерсть, мелкие волоски, пушок, пух, мелкие перья», мәмлүк қыпшақтарында *yüñ* MG, ĞM, TA, EZ, BM, BV, IN, IM (KTS, 332).

kiyiz «киіз». *Ol kün Yunus ... kiyiz börklig erdi* 154v6 «ол күні Жүніс киіз бөрікті (киіз бөрік киген) еді». Хорезм-Алтын Орда жазба мұраларында *kiyiz* NF 31/7, KE 101v/15, HŞ 4533, İML 168 (HATS, 331), *kiyiz* TA, EM, CC, EZ, *kiz* MG, ĞM, *kövüz* CC, *küyüz* EZ (KTS, 151).

aqlaş «атлас, мата». *Yusuf-ğg aqlaş ton keđdürdi* 74v16 «Жүсіпке атлас тондар кидірді»; *Yusuf-ni aqlaş tonlar birlä altun taclar birlä muraşşā qur birlä bāzāb taht üzä oltur[t]di* 75r9. «Жүсіпті атлас тондармен, алтын тәжбен, әшекейленген құрмен безендіріп тақ үстіне отырғызды»

böz «бөз». *Yänä sordi: “Bu böz nä böz turur, yergä yazib тұrur-sän?”* 18v7 «Және сұрады: Жерге жайып қойған бұл бөз қандай бөз?». Хорезм-Алтын Орда жазба мұраларында *böz* NF 131/10 (HATS, 109), СС, мәмлүк қыпшақтары тілінде *böz* ĞM, TA, CC, EZ, *bez* EZ (KTS, 36).

küttan «ар. зығырдан жасалған кенеп мата». *Sarq başingā küttan cādiř örtünüb kirdi* 45v12 «Сара басына кенеп жамылғы оранып (ішке) кірді». Хорезм-Алтын Орда ескерткіштерінде *keten* NF 223/2, СС-те *ketan*, мәмлүк қыпшақтарда *kettān* IM, BV (KTS, 141).

torqa «торқа, жұмсақ жібек мата». *Ğabra’il qanāt birlä siqadi, torqa teg yumşaq boldi* 70v12 «Жебірейіл қанатымен сипады, ол торқадай жұмсақ болды». СС-те *torqa* «шелк» 60v11.

miñ ton ağı, aqlaş-ı Yazd [u] Yamanı, [18] sundus-ı Rumi, miñ sanliğ ħarir, 148r17-18 «зерленген жібектен тігілген мың тон, Йезди, Йемен атласы, Рум паршасы мың сан жібек мата».

qumaş «ар. мата» *ewdäki qumaş-larin bir täwägä yükläb* 228r7 «үйдегі маталарын бір түйеге жүктеп». *qumaş* HŞ 2011, *qumāş* GT, GT, İM, İN, KF, MS *qumāş al-* GT 150/7, *yeñi qumāş biç-* GT 186/11.

Жазба жәдігерліктің жазылу мақсаты, тақырыбына байланысты сол дәуірдегі киім-кешек атауларының толық қамтылуы міндетті де емес. Дегенмен осы аз деректердің өзі тіл мен мәдениет тарихынан мол сыр шертеді.

Қазіргі түркі тілдерінің үлкен бір бұтағын құрайтын қыпшақ тобындағы тілдер мен орта түркі дәуірінен жеткен жазба ескерткіштер тілін зерделеу тарих пен тіл сабақтастығы арқылы жалпы түркілерге тән мұраларды игеруге жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Гаркавец А.Н. Codex Cumanicus: Второе полное издание. I. Введение. Половецкие молитвы, гимны, проповеди и загадки. II. Факсимиле и построчная транслитерация. III. Транскрипция и пословный перевод. IV. Латинский, персидский, куманский и немецкий словари и вкрапления из других языков. – Алматы: Алматы-Болашак, 2019. – 1360 стр., в т. ч. 168 стр. факсимиле.

2. Малов С.Е. Мусульманские сказания о пророках по Рабгузи // Записки Коллегии востоковедов при Азиатском Музее АН СССР. Том V. -Ленинград: Издательство АН СССР, 1930 стр. 507-525.
3. Малов С.Е. Отрывки из «Истории пророков» Рабгузия // Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. -М.-Л.: Издательство АН СССР, 1951. - 452 с. Стр. 323-341].
4. Мелиоранский П.М. Сказание о пророке Салихе. (Из Кысасу-ль-Энбия Рубгузи) // Сборник статей учеников профессора бар. В. Р. Розена. СПб., 1897 г., стр. 279-308
5. Мусаев К. М. Лексикология тюркских языков. – М.: Наука, 1984. – 228 с.
6. Тенишев, 35 с. Тенишев Э.Р. Тюркоязычных письменных памятников языка //Языки мира. Тюркские языки. - М., 1997. - С. 35-46
7. АТА, А. Nāşirü'd-dīn bin Burhānū'd-dīn Rabğüzī: Qışaşü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları), C. I: Giriş-Metin-Tıpkıbasım, 1997. -XL+656 s.
8. АТА, А. Nāşirü'd-dīn bin Burhānū'd-dīn Rabğüzī: Qışaşü'l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları), C. II: Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1997. – 824 s.].
9. Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets: Qışaş Al-Anbiyā': an Eastern Turkic Version, Vol. II. Translated into English by H. E. Boeschoten, J. O'kane and M. van Damme, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill. 1995. –IX-832 p.].
10. Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets: Qışaş Al-Anbiyā': an Eastern Turkic Version, Vol. I. Critically Edited by H.E. Boeschoten, M. van Damme and S. Tezcan with the assistance of H. Braam, B. Radtke, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill. 1995. – XXXV+787 s.
11. H.E. Boeschoten, J. O'Kane. Al-Rabghūzī: The Stories of the Prophets, Qışaş al-Anbiyā', An Eastern Turkish Version (Second Edition), Brill, Leiden-Boston, 2015, Vol. I: Text Edition, XXXI+706 pp. Vol. II: Translation, IX+687 pp.].
12. Kıpçak Türkçesi sözlüğü / Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlı. – 2.bsk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2007. XVII, 338 s.
13. Rabghuzi, Narrationes de Prophetis, Cod. Mus. Brit. Add 7851, Reproduced in Facsimile. With an Introduction by K. Grönbech. Copenhagen (Ejnar Munksgaard), 1948. (Monumenta Linguarum Asiae Maioris, ed. K. Grönbech, IV.) Fol. 15 S.-252 Tafeln.]
14. Suat Ünlü, Harezmi-Altınordu Türkçesi sözlüğü. Eğitim Yayınevi, 2012. -720 s.

References:

1. Garkavets A.N. Codex Cumanicus: Second Complete Edition. I. Introduction. Polovtsian prayers, hymns, sermons and riddles. II. Facsimile and line-by-line transliteration. III. Transcription and word for word translation. IV. Latin, Persian, Cuman and German dictionaries and inclusions from other languages. - Almaty: Almaty-Bolashak, 2019. - 1360 pages, including 168 facsimile pages.
2. Malov S.E. Muslim legends about the prophets according to Rabguzi // Notes of the College of Orientalists at the Asian Museum of the USSR Academy of Sciences. Volume V. - Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1930 pp. 507-525.
3. Malov S.E. Excerpts from the "History of the Prophets" Rabguzia // Monuments of ancient Turkic writing. Texts and studies. -M.-L.: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1951. - 452 p. Page 323-341].
4. Melioransky P.M. The legend of the prophet Salih. (From Kysasu-l-Enbiya Rubguzi) // Collection of articles by students of professor bar. V. R. Rosen. SPb., 1897, pp. 279-308

5. Musaev K. M. Lexicology of Turkic languages. – M.: Nauka, 1984. – 228 p.
6. Tenishev, 35 p. Tenishev E.R. Turkic-speaking written monuments languages // Languages of the world. Turkic languages. - M., 1997. - S. 35-46
7. ATA, A. Nāşirü'd-dīn bin Burhānū'd-dīn Rabghūzī: Qışaşü'l-Anbiyā (Prophet Stories), Vol. I: Introduction-Text-Tipkısım, 1997. -XL+656 p.
8. ATA, A. Nāşirü'd-dīn bin Burhānū'd-dīn Rabghūzī: Qışaşü'l-Anbiyā (Stories of the Prophet), Vol. II: Index. Ankara: Turkish Language Association Publications. 1997. – 824 p.].
9. Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets: Qışaş Al-Anbiyā’: an Eastern Turkic Version, Vol. II. Translated into English by H. E. Boeschoten, J. O’kane and M. van Damme, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill. 1995. –IX-832 p.].
10. Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets: Qışaş Al-Anbiyā’: an Eastern Turkic Version, Vol. I. Critically Edited by H.E. Boeschoten, M. van Damme and S. Tezcan with the assistance of H. Braam, B. Radtke, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill. 1995. – XXXV+787 s.
11. H.E. Boeschoten, J. O’Kane. Al-Rabghūzī: The Stories of the Prophets, Qışaş al-Anbiyā’, An Eastern Turkish Version (Second Edition), Brill, Leiden-Boston, 2015, Vol. I: Text Edition, XXXI+706 pp. Vol. II: Translation, IX+687 pp.].
12. Kipchak Turkish dictionary / Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlı. – 2.bsk. – Ankara: Turkish Language Association, 2007. XVII, 338 p.
13. Rabghuzi, Narratives of the Prophets, Cod. Mouse British Add 7851, Reproduced in Facsimile. With an Introduction by K. Grönbech. Copenhagen (Ejnar Munksgaard), 1948. (Monumenta Linguarum Asiae Maioris, ed. K. Grönbech, IV.) Fol. 15 S.-252 Tafeln.
14. Suat Ünlü, dictionary of Khwarezm-Altınordu Turkish. Education Publishing House, 2012. - 720 p.

УДК 82-65

DOI 10.33514/ BK-1694-7711-2022-2(1)-44-47

Нусубалиева Гуля Бектуровна

Талас райондук билим берүү бөлүмү

Нусубалиева Гуля Бектуровна

Таласский районный отдел образования

Nusubalievа Gulyа Bekturovna

Talas District Department of Education

Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА ЖАРАТЫЛЫШ МЕНЕН АДАМДЫН БИРИМДИГИ

ЕДИНЕНИЕ ЧЕЛОВЕКА С ПРИРОДОЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч.АЙТМАТОВА THE UNITY OF MAN WITH NATURE IN THE WORKS OF CH.AITMATOV

Аннотация: Макалада Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы адам менен жаратылыштын ортосундагы карым-катнаш байланыш алакасы, жаратылышты коргоодогу адамдын милдети каралат. Ошол эле учурда адам менен жаратылыштын ортосундагы келишпестик ашкереленет, жаратылышка болгон каармандын кыянатчылыгы сүрөттөлүп, кийинки муунга сабак болот.

Аннотация: Статья рассматривает как произведения Ч.Айтматова отражается обратная связь, взаимосвязь, природы и людей. В то же время выставляется разногласие природы с человеческими обязанностями описывается категоричность и злоупотребление героя к природе и будет служить урокам для подрастающего поколения.

Annotation: The article considers as compositions of Ch.Aitmatov reflects the feedback, the relationship between nature and people. At the same time, the disagreement between nature and human responsibilities is exposed, the hero's categorical attitude and abuse of nature are described, and will serve as lessons for the younger generation.

Негизги сөздөр: адам, жаратылыш, жер, тоо, суу, жаныбарлар, чыгарма, Ч. Айтматов

Ключевые слова: Человек, природа, земля, горы, вода, животные, произведение, Ч.Айтматов.

Key words: Man, nature, land, mountains, water, animals, composition, Chingiz Aitmatov.

Ч.Айтматовдун чыгармаларында адам баласын курчап турган жаратылышка кайрылып, анын кооздугуна, ажайып көрүнүшүнө баа берип, адамга берген жаратылыштын таасирин, муну менен келечек муундарды жаратылышты көздүн карегиндей сактоого, кийинки урпактарыбызга түгөтпөй жеткирип берүү милдетин коюп, глобалдуу маселени көтөрүп чыккан.

Адам жаратылышсыз жашай албайт. Ал эми жаратылыш адамсыз эле жашай берет. Бул аныктоону талап кылбаган нерсе. Адам өзүнө керектүү нерсени жакшыртып, тазалап, сактап келсе, кийинки муундарга калтырган белеги болмок. Кээ бир адамдар тескерисинче, жаратылышка кыянаттык кылып, аны талап-тоноп, талкалап, жоготуп салууну көздөйт. Өсүмдүктөрдү сындырып, жаныбарларды кырып жок кыла баштайт. Сууну булгайт, тоону томкоруп, ар кандай курал-жарактар менен абаны бузат. Токойду өрттөп, күлгө айлантат. Мына ушул кыянаттык Айтматовдун чыгармаларында жандуу көрүнөт. Мисалы, “Кыямат” романын алалы. Кыяматты адам жаратылышка салды. Жай турган жаратылыш жабыр тартты. Айбанаттардын мекенине кирип, алардын жашоосуна бүлүк салды. Тукум улоо, өсүп, өнүгүүсүнө бөгөт болду, жаратылыштын жашоо процесси бузулду. Мында, көк жал карышкыр Акбара бөлтүрүктөрүн алып кеткен адамга нааразы. “Ак баранын көз жашында” Акбаранын улуганы мындай айтылат: “О, кудай эне- Бөрү –Ана, мени карачы бери, мына мен, Акбара, муздак тоолордун арасында шорлуу болуп, жалгыз олтурам. Өрттөнүп күйүп бүттүм. Кайда бөлтүрүктөрүм, эмне күнгө туш келди?” [1, 287-б.]. Ошол эле учурда айбанаттардын адамдан кегин алуу үчүн аракетин карама-каршы коюулуп, жаратылышты адамдын кылганына жообун көрсөтүп жатат. Эгер адам жаратылышка кыянаттык кылса, өзүнө зыян болоорун эскертет. Мисалы: чыгармада Бостондун кичинекей, жалгыз баласын көтөрө качкан бөрүдөн кейиштүү суранганы: “-Ташта баланы, Акбара! Таштап кет!- өпкөсү көөп, киркиреди ал...” аптыккан чабан бөрүнү сулатам деп, өз баласын атып алганынын философиялык данеги адамзатты эскерүү. Эртең өз тамырын өзү кыркат деген түшүнүктү бергени. [1, 335-б.]. Чыгармада табият менен адам ортосундагы, ак менен кара ниеттиктин ортосундагы күрөш сүрөттөлөт. “Табигый чөйрөнүн өз закондоруна ылайык өнүгүшүн, жаратылыш менен коомдун эриш-алкак алакасын түшүндүрөт эмеспи. Адамзат коомун кооптонгон маселелер: тоодогу кийиктерди калтырбай терип, кайберендин каргышына калган Кожожаш. Же көзүнө чалдыккан жан-жаныбарды тирүү узатпаган башка бир мергендин кийик деп, Карагул жалгыз перзентин атып алышы, Айтса-айтпаса табигый дүйнөнү керегинче талкалап,, жан-жаныбарларды аёосуз кырып – жоюп, акыры

жаратылыштын миллиарддаган жылдардан берки көнүмүш ыргагын астын-үстүн кылган, акыры минтип экологиялык кыямат туюкка камалып, өз тамырына өзү доо кетирип жатканын чагылдырат [1, 335-б.].

Ошондой эле, “Ак кеме” повести жөнүндө кеп кылсак, Ак кеме тасмасы тартылгандан кийин Ыссык –Көл кооздугу бүтүн дүйнөгө мурдагыдан да көбүрөөк дайын болду. Ыссык-Көлдүн ага туш тараптан туристер келип турганын кабарлайт. Ошол эле учурда тынч жаткан жаратылышты чочуткан көрүнүштөр пайда болот. Чыгармада, ал көрүнүш айлана-чөйрөдөгү токой, сууларга, айбанаттар дүйнөсүнө да орду толгус жоготууну алып келгенин сүрөттөйт. Мисалы, “Ак кемеде” Орозкулдун карагайларды уруксаатсыз кырктырып, ак маралдарды ченебей аттырганын көрсөтөт. Таятасынын айтып берген жомогу аркылуу, баланын жан дүйнөсүндө тынчсыздануу болгонун айтат. Жомокто Бугу эненин адам баласын куткарып, суудан бешиги менен көтөрүп алып, аны эмизип, багып чоңойтушу, адам тукумун улашы, акырында өзүнүн тукуму ошол эки аяктуу адамдар аркылуу кырылып жатканы кейиштүү сүрөттөлөт.

Жазуучу чыгармаларында жоготууну, кыяматты терс каармандар аркылуу өнүктүрүп, таамай көрсөткөн. Ошол эле убакта Мифтик окуя Бугу эненин адам баласын багып чоңойтушу - адам менен жаныбарлардын тыгыз байланышын чагылдырат. Жаратылыш менен жаны бирге экенин унутуп, убактылуу жыргалга, көр тирликке алданып, келечекти ойлобогон өзүмчүлдүгү - бул жашоодо жийиркеничтүү адамдардын коомдо зыян алып келээрин көрсөткөн. Жаман адам башкаларга да жаман, жаратылышка да зыян. Жок болуу, кыргын, адамзааты жараткан алааматтын себептеринин бири – согуш. Ал кайсы доор болбосун кыйроого, өлүм-житимге, азап-кайгыга алып келе турган нерсе. Салыштырмалуу башка элдердин эпосторунан мисал кылсак, согушта адам өмүрүнүн сандап кырылганы, табияттын өсүү процессинин бузулушу тууралуу Байыркы Индиянын айтымында «Войска перед битвой» бөлүгүндө да мындай айтылат: “Согушта Бхарата өлкөсүндө шааркыштактар ээндеп, үйлөрүндө аялдар менен балдар гана калды. Коркунучтуу көрүнүш каптап, күндүз күндүн көзү күүгүмдөп, түнкүсүн айсыз караңгылык каптады. Айылдарда уйлар эшек тууп, жаратылышта жашоо ыгы бузула баштады. Эки баштуу, беш буттуу, эки куйруктуу айбандар төрөлдү. Дарыяларда суу ордуна кан акты. Түнкүсүн асманда бир канаттуу, бир көздүү, бир буттуу куштар пайда болду. Алар коркунучтуу, ачуу үндөрүн чыгарып жатышты. Асманда жылдыздар мээримсиз үлбүлдөштү. Түнкүсүн согуштун алдында кан аралаш жаан жаады” [3, 552-б.]. Мында жалпы трагедия же (нарушения) өсүүнүн эволюциялык бузулушуна алып келген. Бул эпосто мифтик көрүнүш катары айтылганы менен, чындыкка жакын. Азыркы термоядролук согуштардын кесепетинен да кээ бир жерлерде болуп жаткан согушта жерге өсүмдүктөр чыкпай, ар кандай жарым жан адамдар төрөлүп жатканын маалымат кылып, көрсөтүп жатышат. Демек, согуш жоготууну алып келет. А жок болуу - бардык тирүү жандыктардын бузулушу, жок болушу, ааламдын козголушу, кыйрашы, жаратылыштын бузулушу. Жаратылыштын талкаланып, жоголушуна адам себепкер. Бул маселени Айтматов өзүнүн чыгармаларында глобалдуу маселеге чейин жеткирген.

Дагы бир чыгармасындагы адамдын жаратылышка кылган кыянаттыгын “Ак кеме” повестинен жолуктурууга болот. М: “Токойдогу кыркылган карагайды сүйрөтүп бараткандар керилген маралдардын тобун көрүп калышты. “Кап, мылтык болсочу азыр! – деп салды Сейдакмат. – Эки центнер эт шашпай түшөр эле, ээ? Сейдакмат көргөн билгенин

баяндап айтат: Маралдар үчөө тен токойдун четинде турган экен.... чал мени каармап калды. Болбойт, марал атсак оңбойбуз, -дейт калчылдап ...” [2, 110 -126-б.].

Чыгармада маралдарды бирин эле эмес, бир нечесин атып алып, карагайдын бир адамдын укум тукумуна чейин жетээрлик кыркышын жазып, жазуучу жартылышты эсепсиз кырып-жоюуга бараткан адамзатын мисал кылат, анын ченемсиз терс кылыктарынын бетин ачып, таамай ашкерелейт. Жаратылышка болгон кыянаттык мамилесин ачып көрсөткөн. Момун чалдын образы аркылуу эскерткен.

Ч.Айтматовдун чыгармаларында жаратылыш менен адам бирге жашайт, жаратылышсыз адам жашай албайт деген түшүнүктү берген. Бирок, кээ бир адамдар аны сезгиси келбегенин, жаратылышка кылган ченемсиз кыянаттыгын айтып, адамзатына сабак кылган.

Колдонулган адабияттар:

1. Айтматов, Чынгыз Төрөкулович, Кыямат: Роман –Ф.: “Адабият” 1988. -352 б.).
2. Айтматов Чынгыз. Үч томдон турган чыгармалар –Ф.: Кыргызстан, 1982. Т.2. 1982. 512 бет.
3. Три великих сказания Древней Индии /Литературное изложение и предисл.Э.Н.Темкина и В.Г.Эрмана. -Екатеринбург: У.Фактория, 2006. -656с. (Серия «Bibliotheca mythological»).

References:

1. Aitmatov, Chingiz Türokulovych, Kiyamat: Roman - F.: "Adabiyat" 1988. -352 p.).
2. Aitmatov Chingiz. Works in three volumes - F.: Kyrgyzstan, 1982. T.2. 1982. 512 pages.
3. Three great legends of Ancient India / Literary presentation and introduction by E.N. Temkina and V.G. Erman. - Yekaterinburg: U.Faktoria, 2006. -656 p. (Series "Bibliotheca mythological").

УДК 214.91(102)115

DOI 10.33514/ ВК-1694-7711-2022-2(1)-47-52

Турдугулов Али Турдугулович

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, филология илимдеринин доктору,
профессор

Турдугуов Али Турдугулович

Кыргызский национальный университет им. Ж.Баласагына, доктор филологических наук,
профессор,

Turdugulov Ali Turdugulovich

Kyrgyz National University J. Balasagun, Doctor of Philology, Professor

**"МАНАС" ЭПОСУ ЖАНА ТҮРК ЭЛДЕРИНИН БАШКА ЭПОСТОРУ
ЭТНОМАДАНИЙ БААЛУУЛУК КАТАРЫ
(каада-салттардын жана үрп-адаттардын призмасы аркылуу)
ЭПОС «МАНАС» И ДРУГИЕ ЭПОСЫ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ
КАК ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ ЦЕННОСТЬ (через призму традиции и обычаев)
EPOS "MANAS" AND OTHER EPOS OF THE TURKIC PEOPLES AS
ETHNOCULTURAL VALUE (through the prism of traditions and customs)**

Аннотация: Бул макалада бир катар түрк тилдүү элдердин этномаданий баалуулугунун негизги элементтери катары каада-салттар жана үрп-адаттар маселелери каралат, алар кыргыз элинин "Манас", алтайлыктардын "Жангар" жана бурятиялык "Гэсердин" эпикалык чыгармаларында чагылдырылган. Бул эпостордун маңызы элдин этномаданий бирдейлиги катары ачылган. Адамды төрөлгөндөн өлгөнгө чейин баалуулук катары коштоп келген элдик ырым-жырымдар жана каада-салттар элдин эпикалык чыгармаларында чагылдырылбай кое алган жок. Анткени эл бул элементтерди оозеки сактап, көптөгөн кылымдар бою ооздон оозго өтүп келген.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы традиции и обычаев как основные элементы этнокультурной ценности ряда тюркоязычных народов, что отражены в их эпических произведениях «Манас» кыргызского народа, «Джангар» алтайцев и бурятский «Гэсер». Раскрывается сущность данных эпосов как этнокультурная идентичность народа. Народные обряды и традиции, сопровождавшие человека от его рождения до смерти как ценность не могли не отражаться в эпических произведениях народа. Ибо народ сохранил эти элементы в устной форме и передавал из уста в уста в ротажений многих веков.

Annotation: This article discusses the issues of tradition and customs as the main elements of the ethno-cultural value of a number of Turkic-speaking peoples, which are reflected in their epic works "Manas" of the Kyrgyz people, "Dzhangar" of the Altaians and the Buryat "Geser". The essence of these epics is revealed as the ethno-cultural identity of the people. Folk rituals and traditions that accompanied a person from his birth to death as a value could not but be reflected in the epic works of the people. For the people preserved these elements in oral form and passed from mouth to mouth over the course of many centuries.

Негизги сөздөр: Түрк элдеринин эпосу, үрп-адаттар, каада-салттар, ырым-жырым ырлары, фольклор, алкыш, ырым-жырым поэзиясы, баатырдын төрөлүшү, эпикалык салт.

Ключевые слова: Эпосы тюркских народов, обычаи, традиции, ритуальные песни, фольклор, алкыш, обрядовая поэзия, рождение баатыра, эпическая традиция.

Keywords: Epics of the Turkic peoples, customs, traditions, ritual songs, folklore, alkysh, ritual poetry, the birth of a baatyr, epic tradition.

Одним из элементов традиций и обычаев являются благопожелания (алкыш), заговоры, ритуальные песни (колыбельные, родильные, свадебные, похоронные), которые сопровождают человека от рождения до смерти. Они регулируются обрядами, ритуальными действиями, совершаемыми самим человеком или иными представителями его рода. Обрядовая поэзия, сопровождавшая родильных, свадебных, похоронных обрядов, претерпели с течением времени ряд изменений, но благодаря своей традиционности и устности исполнения, сохранились в памяти людей старшего поколения и сейчас являются художественно реконструированной с помощью сказителей устно-поэтического, народного творчества.

В этом вопросе эпос «Манас» кыргызского народа, героический эпос алтайского народа «Джангар», бурятского «Гэсер» являются некими связующими звеньями народов тюркского мира в этнической интеграции, трансформации традиции и обычаев, что сохранились в устной форме.

Обрядовая поэзия, что входит в состав обычаев и традиции народа, в устной фольклорной традиции ряда тюркоязычных этносов, согласно собранному материалу и

проведенной реконструкции классифицирована на следующие виды: родильная, свадебная, похоронная, поэзия.

Все обряды жизненного цикла тюркоязычных народов сопровождались благопожеланиями (алкыштар) – будь то рождение ребенка, свадьба или же в некоторых случаях при похорон. Но похоронные обряды сопровождались песнями – плач (кошоктор). Благопожелания были соотносимы с основными жизненными вехами, и они сопутствовали человеку от самого рождения до глубокой старости.

Люди верили в силу слова, в то, что оно может благословлять, изменить судьбу, жизнь к лучшему. Одним из обрядов, где большей частью употреблялись благопожелания – был родильный обряд. Издавна турки стремились иметь много детей. Внимательно относились рождению и воспитанию ребенка. Это желание отражено во многих поговорках и пословицах “Человек с детьми – это развесистое дерево” (“балалуу адам бутак – шактуу дарак сымал”, “балалуу үй базар, баласыз үй мазар”. Человек с детьми наслаждается счастьем. Рождение ребенка в семье турка было радостным событием и сопровождалось различными обрядами и ритуалами, которые носили сакральный характер. Знаковая роль отводилась всем участникам родильного обряда. Повитуха (киндик эне) впоследствии считалась для новорожденного второй матерью. У многих народов мира повитухе назначалась важнейшая роль при родах и в послеродовых обрядах. По представлениям многих народов, это не только у тюркоязычных, ее личные качества впоследствии отражались на судьбе ребенка, поэтому она должна быть многодетной, обладать хорошим, доброжелательным характером. Эти представления были, например, присущи особенно тюркам.

Структура родильного обряда буквально всех тюркских этносов состояло из таких основных компонентов: Приглашение пожилой женщины, произнесение роженицей молитвы, омывание ребенка, запреты – табу, соблюдаемые по отношению к матери и новорожденному, одаривание повитухи, наречение имени. При рождении Манас баатыра у кыргызов, Джангар баатыра у алтайцев и Абай Гэсера у бурят все эти элементы обряда строго выполнялись и выполнялись одинаково.

Исследования по культурным традициям тюркоязычных народов позволяют воссоздать структуру родильного обряда со времен древности до наших дней. Обряды, совершаемые при рождении ребенка, отражены в речи кыргызов и казахов, алтайцев и бурят. Их женщины как обычно рожали дома. При родах присутствовало одна или несколько женщин пожилого возраста и отличившихся большим опытом в таких обрядах. Чтобы роды не были трудными, в доме открывали двери и окна, расплести косы, мужчины стреляли из ружья. Подобные действия, по общепринятому мнению тюрков, отгоняли злых духов, которые могли помешать роженице. Этот ритуал сохранился у монголов и якутов до сих пор. Иногда мужчины уезжали из дома (это четко прослеживается в эпосе “Манас”, при его рождении отец Жакып уходит далеко от дома), тогда возвращались домой, издали видели, что из дымового отверстия юрты торчит шесть – это первый знак того, что в доме появился ребенок. Ребенок мог родиться с хорошими приметами, именуемыми у многих народов как знаки (белги), к ним, в частности, относились синие пятна на ягодицах, о происхождении этих пятен говорили, что это отметина самого создателя, бога.

Пуповина, по представлению кыргызов и казахов, алтайцев и бурят, находилась в симпатической связи с ребенком, от ее сохранности зависела в дальнейшем судьба ребенка. Пуповину отрезала повитуха (киндик эне), согласно ритуалам отрезания пуповины: “киндик

эне” (буквально. мать пуповины). Кыргызы и казахи, алтайцы и буряты одинаково называли повитуху «киндик эне» - мать пуповины. После принятия родов повитуха отрезала пуповину специальным ножом, который хранился потом в доме как семейная реликвия.

В сюжетах ряда героических эпосов не только тюркоязычных народов, но во многих этносах мира, отражены обряды отрезания пуповины новорожденного ребенка. Обряд отрезания пуповины сопровождался произнесением алкыш – благопожелания. Пуповину высушивают, она хранится в семье долгое время. В дальнейшей жизни человека она выполняет роль оберега, ее носят в виде талисмана или зашивают в ворот рубашки. Обряд сохранения пуповины у многих народов выглядит по-разному. Например, у кыргызов этот обряд не сохранился, у казахов тоже, а вот нынешние алтайцы, монголы, буряты, хакасы и другие народы сохранили данный обряд. Или же, у некоторых народов подвешивали пуповину к дереву, если родился мальчик, чтобы он стал хорошим охотником, или закапывали под ступой или у очага, если родилась девочка, чтобы она была хорошей хозяйкой. Такой обряд четко прослеживается при рождении Джангара баатыр в алтайском эпосе “Джангар”. После родов повитуха (киндик эне) обмывает ребенка и очищает его дымом можжевельника, т.е. совершает обряд очищения. Появление ребенка было отторжением от водной стихии, в которой он раньше пребывал, по сути это был обряд «приобщение к миру людей». В роли очищающего средства в данном случае выступает смесь молока и воды.

Обряд первого купания – торжественный момент в жизни семьи новорожденного – основан на очистительных, животворящих, лечебных свойствах воды. Для проведения ритуала купания приглашали пожилых женщин. Участвовала в нем также повитуха. Для купания ребенка брали определенную меру воды, три литра, чтобы усилить действие воды, добавляли арчу, молоко освященное алкышами – благопожеланиями. Начинали купать ребенка с макушки. По представлениям монголов, бурятов, хакасов и калмыков, ребенок после обряда купания быстро рос, здоровье его крепло. Во время купания произносили благопожелания, краткие заклинания, в которых были отражены древние представления и верования. Желание быстрого роста ребенка отражено в эпосе “Манас” и героическом эпосе бурятского народа “Гэсер”. Скажем, в эпосе “Гэсер” говорится: «По происшествии суток мальчик стал похож на годовалого, происшествии двух суток стал похож на двухгодовалого, по происшествии трех суток стал похож на трехгодовалого». После купания ребенка заворачивали в целях предохранения от сглаза в старую поношенную пеленку, изготовленную из подола матери или рубашки отца, обладающих охранительными свойствами. Благопожелания, произносившиеся в честь первого купания, у многих тюркских народов, являются предметом женского творчества (повитух, самых старших в роду женщин, матерей). У монголов и алтайцев особой торжественностью отличался праздник дня рождения ребенка, алтайцы это называют “койу көчө”, у монгол просто пир по случаю дня рождения первенца.

Тематические названия благопожеланий в честь новорожденных зафиксировали этапы родильного обряда. “Киндик кескенде”, “алкыш айтканда”, при благопожелание, произносимое при отрезании пуповины, благопожелание при наречении имени, “каалоо – тилек” рожденному младенцу. В благопожеланиях указывается возраст новорожденного. Традиционно имя новорожденному давали после того, как у него заживет пупок. Для наречения имени обращались к пожилым лицам в роду. В отношении новорожденного и его матери на первых порах, пока не заживет пупок, накладывался ряд запретов. В их дом можно

было заходить только повитухе – киндик эне. На другие лица был наложен запрет в целях оберега от сглаза. В честь наречения имени устраивали пир, во время угощения произносили благопожелания. Все это можно проследить в текстах героических эпосах или не героических, таких, как казахский эпос “Козы Көрпеш – Баян сулу”.

Одним из основных элементов этнических обычаев и традиции – является погребальные обряды. Отражение погребального обряда в эпосе “Джангар” алтайцев, бурятского эпоса “Гэсер” и кыргызского эпоса “Манас” – это плоды тысячелетнего творения многих поколений народных сказителей, певцов – манасчы. В нем отражены, как заметил В.В. Радлов, домашний быт, картины духовной жизни народа, сватовство, скачки, военные походы, поминальные песни усобших на бою и т.д.

Одной из малоизученных проблем следует считать и отражение погребального обряда в эпосе двух народов устанавливается много общего и в то же время обнаруживаются большие различия.

В алтайском героическом эпосе “Джангар” в бою с врагами погибает богатырь Быйанты – алп несколько воинов. Такое же сюжетное сходство мы обнаруживаем в эпосе “Манас”, когда погибают славные джигиты Манаса Алмамбек, Чубак, Сыргак и кырк чоро, впоследствии великого похода – “Чоң казат”. В алтайском эпосе Быйанты – алп, принадлежал к высшему социальному рангу. После победы состоялось погребение. Вместе с телом усопшего в саркофаг положили его лук и стрелы, а рядом в могиле поместили боевого коня. При погребении вокруг богатыря расположили воинов, а воинов захоронили отдельно. Здесь же воздвигнули могильное сооружение и Ак-каану, но погребение совершалось без его тела. Он погиб несколько лет назад в сражении на другом месте, однако его тело не было найдено. Таким образом, это является классическим кенотафным (сокральным) погребением. Все могильные сооружения сделаны из местного материала леса, камня, земли, применялось и железо. Далее, на стенах каменного сооружения нарисовали свои портреты и написали о ратных подвигах богатырей и воинов. После окончания всех работ состоялись погребально - поминальные обряды.

Очень важным и интересным примером для археологической науки послужит захоронение богатыря Манаса из одноименного героического эпоса кыргызского народа. Да, эпос «Манас» имеет более шестидесяти вариантов, следовательно, в каждом из этих вариантов сказитель по своему рассматривает погребальные ритуалы, захоронение героев. Общеизвестно, что для строительства могильного сооружения, в данном случае, гумбеза-мавзолея, часть материала добывается за пределами родины усопшего богатыря. Такое прослеживается и в других героических эпосах народов тюркского мира, где описывается ритуалы захоронения эпического героя.

Каныкей, жена Манаса, отправляет людей на верблюдах на поиски глины для гумбеза. Караван разведкал Андижан, Наманган, но подходящей для этого глину нашли только на горе Кум – Бель. Когда караван прибыл, супруга умершего приказала смешать ее с шерстью коров, козлов, и шестьдесят кетменчи – силачей заставили смешать глину на сале. На растопленном сале сбивали кирпичи. Так Каныкей изготовила материал для воздвижения надмогильного сооружения, чтобы захоронить останки Манаса. Целью строительства подобного надмогильного сооружения у кыргызов и казахов, алтайцев и бурят, у хакасов и монголов почти одинаковы, и в их сказаниях одинаково описывается ритуалы увековечить имя выдающихся богатырей.

Однако, Каныкей не стала хоронить Манаса в гумбезе. Она похоронила его тайно, ночью, в тщательно выдолбленном помещении в скале, чтобы враги не осквернили тело усопшего. Мы помним, что монголы тоже поступили так же при захоронении останки Темуджина. В кыргызском эпосе «Манас» по просьбе Каныкей мудрый старец Бакай из тополевого ствола высек изваяние – деревянного двойника Манаса. Обтянул он его кожей, облачил на табыт и тут люди покрыли изваяние белотканной кошмой. Был совершен похоронный обряд. Это тоже является классическим кенотафным погребением, которое ярко отразилось не только в киргизском эпосе «Манас», но в алтайском эпосе «Джангар» и бурятском эпосе «Гэсер».

Из всего сказанного следует отметить, что археологические и этнографические данные совпадают со сведениями эпоса о погребальном обряде и все это хранится до сих пор в памяти народа. Итак, отражение погребального обряда в героических эпосах кыргызов, алтайцев и бурят говорит о том, что эти народы в глубокой древности имели одно общее и традиции и обычаи, ритуалы были схожи.

Список использованной литературы:

1. Манас. Героический эпос. Сказитель Саякбай Каралаев. –Фрунзе, 1985.
2. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен: в 10 т. Том 5. СПб., 1885.
3. Джангар. Героический эпос алтайского народа. Сказитель Н.К.Ялатов (Запись И.Б.Шинжина, инв № 316. –Горно-Алтайск, 1997, том 1 2002, том 2, 2004.
4. Гэсер. Героический эпос бурятского народа. По материалу профессора Давида Сомоновича Дугарова. – М., 1980.
5. Райхл К. Тюркский эпос: традиции, формы, поэтическая структура. – Москва, 2008.
6. Абрамзон С.М. Черты военной организации и техники у киргизов (по историко-этнографическим данным и материалам эпоса «Манас») // Труды Института языка, литературы и истории Кирг. филиала АН СССР. Вып. I. – Фрунзе, 1944.

References:

1. Manas. Heroic epic. Narrator Sayakbay Karalaev. –Frunze, 1985.
2. Radlov V.V. Samples of folk literature of the northern Turkic tribes: in 10 volumes. Volume 5. St. Petersburg, 1885.
3. Jangar. Heroic epic of the Altai people. Narrator N.K.Yalatov (Record by I.B.Shinzhin, Inv. No. 316. – Gorno-Altai, 1997, Volume 1 2002, Volume 2, 2004.
4. Geser. Heroic epic of the Buryat people. Based on the material of Professor David Somonovich Dugarov. - M., 1980.
5. Reichl K. Turkic epic: traditions, forms, poetic structure. – Moscow, 2008.
6. Abramzon S.M. Features of the military organization and equipment of the Kirghiz (based on historical and ethnographic data and materials of the Manas epic) // Proceedings of the Institute of Language, Literature and History of Kirg. branch of the Academy of Sciences of the USSR. Issue. I. - Frunze, 1944.

Эсенова Нуска Маматкуловна

Жалал-Абад мамлекеттик университети, окутуучу

Эсенова Нуска Маматкуловна

Джалал-Абадский государственный университет, преподаватель

Esenova Nuska Mamatkulovna

Jalal-Abad State University, Lecturer

**ЖАЙ КОНЦЕПТИНДЕГИ СУБСТАНТИВДИК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИ
МИКРОКОНЦЕПТЕРИ (лингвомаданий көз карашта)
МИКРОКОНЦЕПТЫ СУБСТАНТИВНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В КОНЦЕПТЕ
«ЖАЙ» (с лингвокультурологической точки зрения)
MICROCONCEPTS OF SUBSTANTIVE PHRASEOLOGISMS IN THE CONCEPT
OF "ZHAI" (from a linguocultural point of view)**

Аннотация: Бул макалада “Жай” концептин сыпаттоочу фразеологизмдерди субстантивдик топко бөлүп каралган. Ошондой эле, тандалган фразеологиялык бирдиктерди семантикасынын негизинде белгилүү микроконцепттерге бөлүштүрүлөн. Макалада 11 субстантивдик маанидеги микроконцепт талданылган. Аларды концептуалдык жактан интерпретациялоо кыргыздын дүйнө көрүмү, улуттук-маданий өзгөчөлүгү ачылган.

Аннотация: В данной статье проанализированы фразеологизмы, описывающие концепт «Жай», которые разделены на субстантивные группы. Также, разделены выделенные фразеологизмы на известные микроконцепты, исходя из их семантики. В статье были проанализированы 11 микроконцептов, имеющих субстантивное значение. Их концептуальная интерпретация раскрывает кыргызское мировоззрение и национально-культурную идентичность.

Annotation: This article analyzes phraseologies describing the concept of "Zhai," which are divided into substantive groups. Also, the highlighted phraseologies are divided into known microconcept based on their semantics. The article analyzed 11 microconcepts of substantive significance. Their conceptual interpretation reveals the Kyrgyz worldview and national-cultural identity.

Негизги сөздөр: жай концепти, субстантивдик фразеологизмдер, микроконцепт, фразеологиялык сүрөт, фразеологиялык бирдиктер, лексема, семантика.

Ключевые слова: концепт жай, субстантивные фразеологизмы, микроконцепт, фразеологическая картина, фразеологические единицы, лексема, семантика.

Key words: zhai concept, substantive phraseologies, microconcept, phraseological picture, phraseological units, lexeme, semantics.

Дүйнөнүн фразеологиялык сүрөтү – бул тилде мазмундук дагы, формалдык дагы планда өзүнүн спецификалык белгилерине ээ микродүйнө. Аны ар түрдүү деңгээлдеги тилдик каражаттар калыптандырат: лексикалык, грамматикалык жана стилистикалык. Бул улуттук дүйнө көрүмдүн бөтөнчөлүктөрүн берүүчү өзгөчө тилдик бирдиктердин универсалдык, образдык системасы. Кезектеги макалада биз “Жай” концептин сыпаттоочу фразеологизмдерди субстантивдик топко бөлүп, карап чыктык. Тил илиминде фактыларды

изилдөөнүн негизги идеясы катары саналган синтез ыкмасын колдонуп мындагы фразеологиялык бирдиктерди белгилүү топторго бириктирдик. Профессор К. Зулпукаров синтетикалык методология лингвисттерге тилдеги материалдарды системалык түрдө ирилештирип сыпаттоого жана аналитикалык ыкмада байкалбаган жалпы жоболорду жана мыйзам ченемдүүлүктөрдү ачыктоодо мааниси чоң экендигин белгилейт [1]. Бул үчүн биз тандалган фразеологиялык бирдиктерди (мындан ары ФБларды) семантикасынын негизинде белгилүү микроконцепттерге бөлүштүрдүк. Идиомалардын жалпы саны – 205. Мындагы материалды топтоодо кыргыз тилиндеги сөздүктөрдүн ролу чоң болду. Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаровдун “Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү”, “Кыргыз тилинин сөздүгү” аттуу фундаменталдык эмгектерди базалык булактар катары көрсөтөбүз.

I. Субстантивдик фразеологизмдердеги микроконцепттер. Концептти мүнөздөөчү мындагы бирдиктерге заттык маанидеги кичи топторду коштук. Алардын баары *эмне* деген суроого жооп беришет.

1. Микроконцепт “Мейкиндик”. Бул белгини туюнткан концепттерди бир нече кичи бөлүктөргө ажыратууга болот. Алар мейкиндиктин кыпыны болгон түрдүү абстракттуу түшүнүктөрдүн жайга карата корреляциясын көрсөтөт:

а) тардык/кенедейлик: *тердиктин бетиндей; арадай жерге чарадай жыйын кылуу; көчүк айланбаган; бармак басым ...* Мындагы бардык мисалдар кичинекей, тар жайды билдирет.

б) аралык: *бута атымдай; ат чабым; тай чабым жер* – болжолдоп алынган элдик өлчөм. Ар кандай аралыктагы жай, белгилүү бир чекитке чейинки аралык мүнөздөлдү.

в) ичкелик: *ач билек* – билектин ичке жери. Ушундай эле жол менен **жайгашуу, ээндик, боштук, алыстык, жакындык** түшүнүктөрү да чечмеленди. Мында анализденген ФБлардын жалпы саны – 35.

2. Микроконцепт “Орун (жай, жер)”. “Орун (жай)” микроконцептин вербалдаштыруучу ФБларда орун, жай, жердин жагдайга жараша түрдүү маанилери, алар менен ассоциациялануучу түшүнүктөр чагылдырылат. Мелдеш уюштурулганда байге, сыйлык коюлат. Алар орундар аркылуу бөлүштүрүлөт. *Баш байге* биринчи орунду ээлегендерге берилет [1]. *Акыл-эсиң ордундабы?* деп айтыш үчүн кыргыздар *дениң сообу* фразеологизмин колдонот. Айтымдын формалдык курамында “Жай” концептинин номинанты кезикпейт, бирок ал мазмундук өзөгүндө катышат. *Жаны өз ордуна келүү; каакы ордуна көрбөө* адамдын эмоциясын, башкаларга карата мамилесин билдирген бул жердеги бирдиктерде *орун* сөзү өзүнүн негизги лексикалык маанисинде колдонулбайт. Ал фразеологизмдердин курамын толуктоочу блок катары кызмат кылат. Каза болгон адамды эскерип, ага карата жакшы тилекти, ниетти билгизүү төмөнкү бирдиктерден турат: *Жаткан жери жайлуу болсун! Топурагы торко болсун!* Мында каза болгон адам жаткан жерге, топуракка карата сыпаттоо бар.

Жер лексемасы катышкан ФБлар адамдарды, нерселерди мүнөздөөдө активдүү колдонулат. Мисалы, кошоматчы адам - *күн тийген жердин күкүгү (чоросу)*; дайыма бузукулук иш кылган адам – *жүргөн жерине чөп чыкпаган*; эскилиги жетип, тытылып, колдонууга жарабай калган нерсе - *ийне саяр жери жок*. Буларда *жер* сөзү катышканы менен, локативдүүлүк маани жок.

Алмаштыруу процессинде дагы *орун* микроконцепти катышат. Кайсы бир нерсени башка бир нерсе менен алмаштыруу – бул *изин бастыруу*. Бир нерсенин өз жайында,

ойлогондой болуусу *камыр-жумур болуу* ФБсы аркылуу туюнтулат. Мында гастрономиялык түшүнүк орун алган.

Кайсы бир жайдын өзгөчөлүгүнө карата бир нече ФБлар колдонулат.

а) жайга багыт алууну, бардырбоону, жибербөөнү билдирүүдө;

б) жайды анда болгон окуяларга карата;

в) жайды толук өздөштүрүү боюнча;

г) кайсы бир жайдан бир нерсени жолуктура албоону туюнтууда;

д) кайсы бир адамга карата жайды күнөөлөгө карата;

е) адамдардын ынтымактуулугун жай аркылуу көрсөтүүдө төмөнкү ФБлар колдонулат: *көз көрсөтүү; суутуп коюптурбу; тап жылдырбоо; кан күйгөн жер; коёндун (коён) жатагына чейин; колтук ачуу; ордун сыйпалап калуу; отурган (баскан) жерин кетмендөө; өлсө бир чуңкурда, тирүү болсо бир дөбөдө болуу* ж.б.

Орун сөзү бир нерсени кое турган жайдан тышкары ээлеп турган кызматты, кызмат абалын дагы туюндурат. Кызмат абалга карата кыргыздар бир нече ФБны колдонот. Жаңы кызмат орунга турганда аны белгилеп, тамак-аш беришет. Бул жөрөлгө *орун (стол) майлоо* деп аталат. Кыйналбай жыргап жата турган, марыта турган жайлуу жер, бекер оокат берилүүчү жай, олжосу, пайдасы көп кызмат образдуу түрдө *үкүнүн (куркулдайдын) уясы, май талкан, май чуңкур* бирдиктери менен сүрөттөлөт. Айрымдарды ээлеген кызматынан бошотуу кыйын, анткени алардын жогору жакта ишенген адамы, колдоочусу бар. Мындай адамдардын *куюшканы бек* болот. Ал эми адамдын кызматынан бошоп, түшүп калгандыгын *ыргып кетүү* айкашы билдирет.

Кыргыздар көчмөн калк болгондуктан, мал багып, малдын артынан жүрүп, тиричилик кылган. Малга өстүрүүгө, жайлуу, ылайыктуу жер алар үчүн маанилүү болгон. Мындай жерди таап алышса, *мал киндиктүү* жер таптык деп айтышкан. *Мал киндиктүү* фразеологизми “Жай” концептинин жер экспонентине карата эпитеттик кызматты аткарат [2].

Жерде адамдар, жаныбарлар, курт-кумурскалар ж.б. ар түрдүү жандыктар жүрөт, жашайт. Жаны бар нерсе, жөн турбайт, кыймылдайт. Алардын кыймыл-аракетин сыпаттоого кыргыздар көңүл бурган. Мисалы, алардын өтө жай кыбыроосун, кыймылдаганын *мыдыр эткен* ФБ түшүндүрөт. Анын *кыбыр эткен* деген варианты дагы бар. Ал *жай* сөзүнүн адвербиалдык маанисин чагылдырат.

Жалпы адамзаттык аң-сезимде Аллах адамдарды топурактан жараткан деген аңыз кеп жашайт. Ал жада калса туруктуу сөз айкаштарына дагы сиңип кеткен. Кылык-жоругу, жүрүм-туруму ж.б. сапаттары боюнча өтө окшош адамдарды *топурагын бир жерден алган* дейбиз. Концепттин экспоненти чыгыш жөндөмөсүндө турат. Бир жакка карай жол жүрүп же жортуулдап баратканда дуушар болгон жер шартынын катаалдыгын *ач бел, куу жон* бирдиги туюнтат. **Жалпы – 30 бирдик.**

3. Микроконцепт “Орундуулук/орунсуздук, жайлуулук/ жайсыздык” 13 ФБны кучагына алат. Кыргыздардын дүйнө сүрөтүндө орунсуз сөздөрдү сүйлөгөн адамдар сындалат. Келжиреген, кепти орду менен айтканды билбеген, орунсуз эле бир нерселерди талаша берүүчү адамдарды *оозуна келгенди оттогон; кызыл кекиртек; бекер ооз* дешет [3]. Адамдын орундуу сүйлөө жөндөмүн туюнткан кыргызча фразеологизмдердин курамында соматизмдер катышат: *ооз, кекиртек*. Адам орундуу айтылган сөзгө кээде жеңилет, өз кемчилигин сезет, бул учурда ал *сөзгө жыгылат*.

Ар бир инсандын коомдо орду бар. Бирок кээде адамдар орунсуз иштерди жасап, мамилеси, сөзү туруктуу болбой, адепсиз кылык-жоругунун натыйжасында өз ордун жоготуп коюшат. *Суу куйду; орду жок; дайыны жок* – болбогон, орунсуз, адепсиз. *Дайыны жок сөздү оозго алба* бирдиктери дал ушундай адамдарды сыпаттайт [2]. Келтирилген 3 ФБ тең атрибутивдик мааниде. Ал эми орунсуз иш кылуу процессин *ырысын тебуу* предикаты туюнтат. Орду жок иш кылган, кылык-жоругу орунсуз адамдарды эл жемелейт жана аларга өкүнүү иретинде *жолуң болгур* айкашын колдонот [3].

4. Микроконцепт “Турак жай”. Турак жай – “Жай” концептинин башкы номинанттарынын бири. Бул түшүнүк өз кучагына адам жашап жаткан, турган үй, туруучу жай, турак алган орун сыяктуу курулушка тиешелүү түшүнүктөрдү камтыйт. Турак жайдын түрлөрүн, анда өкүм сүрүүчү жашоо процесстерин туюнтуу үчүн өзгөчө фразеологиялык бирдиктер жашайт. Алардын арасында кыргыздын лингвомаданиятына, менталитетине байланыштуулар кезигет.

Баш калкалай турган турак жайдын фразеологиялык дүйнөдө өзүнүн аталыштары бар: *баши маанек*. Ал *баши баана* деген вариантта да колдонулуп жүрөт. Бул ФБ үй жайдын жалпы аталышы катары кызмат кылып, көбүнчө оозеки кепте, адабий чыгармаларда учурайт. Бардык эле адамдардын турмушта заңгыраган чоң үй курууга, кеңири үй-жайга ээлик кылууга мүмкүнчүлүгү болбойт. Кедей-кембагалдын жайлуу эмес үйү, турган орду *тар эшик тар босого* делинет [4].

Турак жайды адам өзүнчө оокат кылуу, үй-жай күтүү үчүн курат. Мында жашоо процесси түтүн менен ассоциацияланат. *Түтүн булатуу* ФБсы турак жайда жашоону чагылдырат. Кыргызда кыз бала башка бирөөнүн бүлөсү делинет. Турмушка чыккан кыз, аял башка бирөөнүн үйгө келип жашап, туруп калууга мажбур болот. Бул учурда алар *босого атташат*. Босого – турак жайдын төмөнкү бир бөлүгү, эшиктен үйгө кире бериштеги жер. Анын кыргыздын лингвомаданиятында өзгөчө орду бар. Салтка ылайык, ата-энеге, сыйлуу конокко, эр азаматка босогого отурууга уруксат берилбейт, аларды төргө өткөрүшөт. Бул топко жалпысынан 11 бирдик кирет.

5. Микроконцепт “Төшөк”. Төшөк – төшөнчү салып ылайыкталган орун, жай. Ал “Жай” концептине түздөн-түз тиешелүү сөз. Ал кыргыздын лингвомаданиятында өзгөчө мааниге ээ. *Төшөк басар, төшөк жаңыртуу, төшөк салар, төшөк талаш* түшүнүктөрү кыргыз каада-салтында чоң роль ойнойт. “Төшөк” микроконцептин 8 бирдик вербалдаштырат. Аларда төшөктүн номинанттары активдүү катышат жана адамдын төшөккө байланыштуу кыймыл-аракети чагылдырылат. Ушундай эле жол менен “**Абал** (12 бирдик)”, “**Чоо-жай, жөн-жай (жок жерден)** (5)”, “**Каргыш** (5)”, “**Мекен** (4)”, “**Жай (мезгил)** (2)”, “**Убакыт** (2)” микроконцепттери талданып чыкты. Иштин көлөмү жол бербегендиктен, алар кыскартылды.

Бул макалада 11 субстантивдик маанидеги **микроконцепт** талданып чыкты. Аларды концептуалдык жактан интерпретациялоо кыргыздын дүйнө көрүмүн, улуттук-маданий өзгөчөлүгүн ачып берүүгө шарт түзөт. Жай концептинин фразеологизмдеринде синтез ыкмасынын негизинде түрдүүчө семантизациялоо мүмкүнчүлүгү бар.

Колдонулган адабияттар:

1. Зулпукаров, К. З. Синтез как метод описания языка (вопросы казуологии, синологии, алтаистики и ностратики) [Текст] / К. З. Зулпукаров, С. М. Амиралиев. – Бишкек: [б.и.], 2021. – 748 с.

2. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / түз. Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. – Бишкек: КТМУ, 2001. – 519 б.
3. КТС – Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] / ред. А. Акматалиев. – Бишкек: AVRASYA JAYINCILIK, 2010. – 1460 б.
4. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / түз. Ж. Осмонова. – Фрунзе: Илим, 1980. – 324 б.
5. Осмонова, Ж. Кыргыз фразеологиясынын негиздери [Текст] / Ж. Осмонова. – Бишкек: [б-сыз], 2008. – 177 б.
6. Сартбекова Н.К. //Трудности перевода специальных терминов с английского языка на русский. (статья)// Вестник 3(29) КГУСТА с.222-226. Бишкек 2010.

References:

1. Zulpukarov, K. Z. Synthesis as a method of describing language (problems of casuology, sinology, Altaic and Nostratic) [Text] / K. Z. Zulpukarov, S. M. Amiraliev. - Bishkek: [b.i.], 2021. - 748 p.
2. Phraseological dictionary of the Kyrgyz language [Text] / direct. J. Osmonova, K. Konkobaev, Sh. Japarov. - Bishkek: KTMU, 2001. - 519 p.
3. KTS - Dictionary of the Kyrgyz language [Text] / ed. A. Akmataliyev. - Bishkek: AVRASYA JAYINCILIK, 2010. - 1460 p.
4. Phraseological dictionary of the Kyrgyz language [Text] / direct. J. Osmonova. - Frunze: Ilim, 1980. - 324 p.
5. Osmonova, J. Basics of Kyrgyz phraseology [Text] / J. Osmonova. - Bishkek: [without p.], 2008. - 177 p.
6. Sartbekova N.K. //Difficulties in translating special terms from English to Russian. (article)// Vestnik 3(29) KGUSTA p. 222-226. Bishkek 2010.

УДК 81-145

DOI 10.33514/ ВК-1694-7711-2022-2(1)-57-62

Эсенова Нуска Маматкуловна

Жалал-Абад мамлекеттик университети, окутуучу

Эсенова Нуска Маматкуловна

Джалал-Абадский государственный университет, преподаватель

Esenova Nuska Mamatkulovna

Jalal-Abad State University, Lecturer

**“КӨЧМӨНДӨР КАГЫЛЫШЫ” РОМАНЫНЫН НЕГИЗИНДЕ АНЫКТАЛГАН
“ЖАЙ” КОНЦЕПТИНИН КОГНИТИВДИК БЕЛГИЛЕРИ
КОГНИТИВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОНЦЕПТА “ЖАЙ”, ОПРЕДЕЛЁННЫЕ НА
МАТЕРИАЛЕ РОМАНА “ВРАЖДА КОЧЕВНИКОВ”
COGNITIVE CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT “ZHAI” DEFINED ON THE
BASIS OF THE NOVEL “NOMADIC CONFLICT”**

Аннотация: макалада К. Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышы” романынын биринчи китебинен алынган мисалдардын негизинде концепттин антропоморфтук белгилери

чечмеленет. Бул белгини материалдаштыруучу мисалдардын жыштыгы салыштырмалуу жогору. Аталган белгилер кыргыздардын концептуалдык сүрөтүндөгү жай лексемасынын когнитивдик касиеттерин объективдештирүүдө чоң ролду ойнойт. “Жай” концепти башка концепттер сыяктуу антропоморфтук белгилер менен валенттүүлүк катышта каралат. Концепттин антропоморфтук белгилеринин алкагында биз анын соматикалык белгилерин кошо карап чыктык. Макалада биз жай сөзүнүн семантикасындагы антропоморфтук белгилерди репрезентациялоого гана токтолдук.

Аннотация: в статье интерпретируются антропоморфные черты концепта на примерах из первой книги романа К. Осмоналиева «Кочевая вражда». Частота примеров, материализующих этот признак, относительно высока. Названные признаки играют большую роль в объективации когнитивных свойств лексемы жай в концептуальной картине кыргызов. Концепт «Жай» рассматривается в валентной связи с антропоморфными признаками, как и другие концепты. В рамках антропоморфных признаков концепта мы рассмотрели и его соматические признаки. В статье мы сосредоточились только на репрезентации антропоморфных признаков в семантике слова жай.

Abstract: the article interprets the anthropomorphic features of the concept using examples from the first book of K. Osmonaliev's novel "Nomadic Enmity". The frequency of examples that materialize this feature is relatively high. These features play a big role in objectifying the cognitive properties of the lexeme zhai in the conceptual picture of the Kyrgyz. The concept "Zhai" is considered in a valence connection with anthropomorphic features, like other concepts. As part of the anthropomorphic features of the concept, we also considered its somatic features. In the article, we focused only on the representation of anthropomorphic features in the semantics of the word zhai.

Негизги сөздөр: “Жай” концепти, когнитивдик, антропоморфтук, соматикалык белгилер, дүйнө сүрөтү, вербалдашуу, номинанттар, субъект.

Ключевые слова: концепт «Жай», когнитивные, антропоморфные, соматические признаки, картина мира, вербализация, номинанты, субъект.

Keywords: concept “Zhai”, cognitive, anthropomorphis, somatic features, picture of the world, verbalization, nominees, subject.

Когнитивисттер белгилегендей, сөздөрдүн концептти атаган маанилери концепт мазмунунун айрым бөлүктөрү, фрагменттери менен дал келе алат, бирок ал маанилердин бирөөсү дагы концепттин мазмунунун ордун бүтүндөй баса албайт. Концептти толук көлөмдө чагылдыруу үчүн анын негизги маанилерин конкретизациялоого мүмкүнчүлүк берүүчү бардык каражаттарды колдонууга туура келет. Концепттер лексемалар менен гана эмес, ар кыл тартиптеги тилдик бирдиктердин кеңири чөйрөсү аркылуу вербалдаштырылышы мүмкүн [1, С. 51], андыктан тилдеги белгилүү бир концептти объекттештирүүчү көркөм адабий жана публицистикалык тексттерди анализдөө концепттин түзүүчүлөрүн ачыктоо жолдорунун бири болот. Каалаган бир көркөм текст ошол доордун дүйнө сүрөтү жөнүндөгү түшүнүктү камтыйт жана ошол эле мезгилде чындыктын субъективдүү жана аң-сезимдүү түрдө өзгөрүүсүнүн натыйжасына айланат. “Жай” концептинин номинанттарынын көркөм текстте берилиши жай түшүнүгү боюнча элдин этномаданиятында калыптанган элестөөлөрүн толуктоого жана кеңейтүүгө жол берет. Бул процесс белгилүү бир мезгилде жашаган автордун жана окурмандын жекече көз караштарынын жыйындысын чагылдырат. Чыгарманын авторунун мейкиндик алакаларды

чагылдыруучу сөз айкаштары жана метафоралык образдары кыргыз элинин менталитети, ой жүгүртүүсү жана дүйнө сүрөтү менен тыгыз байланышта.

Адабий чыгармадагы “Жай” концептинин белгилерин, вербалдашуу өзгөчөлүктөрүн аныктоо үчүн К. Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышы” романынын биринчи китебинин тексттиндеги мисалдарга кайрылдык. Изилдөөнүн жүрүшүндө тандалган концепти көркөм дискурста репрезентациялоочу лексемалардын семантикасын ачып берүүгө аракет жасадык. Чыгармадан тандалып алынган 403 мисал изилденүүчү материалдын жалпы көлөмүн түздү. Топтолгон фактылык материалды анализдөө аталган концепттин бир нече белгилерин: антропоморфтук, мейкиндик, материалдык, зооморфтук, абстракттуу, темпоралдык, квалитативдик ж.б. табууга мүмкүнчүлүк жаратты. К. Осмоналиевдин романынын биринчи китебинде “Жай” концепти жер, жай/жайноо, орун/орду, төр, журт ж.б. борбордук номинанттардын жардамында туюндурулат. Муну менен бирге бул түшүнүктөр жана аныкталган белгилер автордун кеби, субъекттин айтымдары жана каармандардын ойлору, кыймыл-аракеттери аркылуу берилет. Тарыхый чыгарма Жумгал өрөөнүндөгү Кулжа элин бийлеген Качыке баатырдын Ысык-Көлдө отурукташкан Ниязбек карыяга мал-жан үчүн убактылуу колдонуп турууга жайыт сурап барган эпизоддон башталат. Эки башкы каармандар боз үйдө олтуруп, урук-тууганды сүрүштүрүп, өткөн-кеткен доордогу баатырлардын жорук-жосуну, көчмөн элдердин тарых-таржымалы туурасында кеп кылып, кызык жана узун диалогго кирип кетишет.

Автордун концептуалдык дүйнө сүрөтүндөгү тигил же бул когнитивдик белгинин басымдуулук кылышы, ал белгинин түзүүчүлөрүнүн таркалуу деңгээлинин жогору экендигинен кабар берип, алардын ортосунда борбордук жана жакабелдик көрсөткүчтөрдү аныктоого жол ачат. Төмөндө биз жай сөзүнүн семантикасындагы **антропоморфтук белгилерди** репрезентациялоого гана токтолобуз. Тил аркылуу тышкы дүйнөнү категоризациялоо бүтүн бойдон адамга багытталган. Дүйнөнү концептуализациялоо тилде түптөлөт, андыктан “Жай” концепти башка концепттер сыяктуу антропоморфтук белгилер менен валенттүүлүк катышта дагы карала алат [2, С. 62]. Концепттин антропоморфтук белгилеринин алкагында биз анын соматикалык (дене мүчөлөрү менен байланыштуу) белгилерин кошо карап чыгабыз.

Алакан. Мунун кыймыл-аракетин жай сөзүнүн этиштик дериваты туюнтат: Жетине албаган Тагай бий тура калып **алакан жайып**: Эки тизгин, бир чылбырды, эми өз колуңа ал! - деп, батасын берген [3, 8]. Мисалда дене мүчөсү объектик кызмат аткарып турат. Фрагмент чыгарманын негизги каармандары болгон Ниязбек карыя менен Качыке жолугуп, урук-тууган сүрүштүрүп, тээ алыскы бир заманда жашап өткөн Тагай бий аталган хан жөнүндө сөз кылып жатышкан учурдан алынган. Мында Тагай бий уулу Карачоро ээрчитип келген асыранды жигит эрөөлгө чыгып, баатырдык көрсөткөндөн кийин, аны бийликти колуңа алып, элди башкар деген ниетте ага бата берилип жаткан мезгил сүрөттөлөт. Мисалга ылайык, бата үч негизги элементтен турат: алакан + жаюу этиши аркылуу берилүүчү кыймыл аракет + сүйлөм же мазмун. Бата берүү – кыргыз салтынын, маданиятынын ажырагыс бир бөлүгү. Алакан жайылбай бата берилбейт. Бул процесс адамдан эки колдун алаканын көкүрөк тушка жаза ачып, каалоо-тилектер айтылган соң бет жакка карай шилтеп коюу операциясын талап кылат. Ал эми Эки тизгин, бир чылбырды, эми өз колуңа ал айтымында колдонулган эки тизгин, бир чылбыр фразелогизми “бийлик” түшүнүгүн туюндурат.

Сакал. Бул дене мүчөсүнүн аты да текстте объект болуп калган, мурункудай эле чакчыл этишке жалгашып колдонулган. Ата **конушуна** келген кыргыздар күтүрөгөн жылкылуу, жайнаган койлуу, жар таштай төөлүү болуп, байый баштаганда карыялар **сакал жайкап**, дөбөгө отуруп, жаштары найза уруп, кылыч шилтеп, өнөр өөрчүткөндө [3,14-15]. Бул жерде жай сөзүнүн дериваты жайка- чакчылдын -п мүчөсү менен жасалган. “Жай” концептинин семантикалык чөйрөсүнө бул этиш “жайкалган – сылап-сыйпап, сеңселтип” түрүндө кирет. Келтирилген мисалда “Жай” концепти үч белги: материалдык (ата), зооморфтук (кой) жана соматикалык (сакал) менен айкалышат. Уулунун ата конушуна кайрылып келүүсү, ал жерге мал жандыгы менен жылда конууну салтка айландыруусу кыргыз менталитетинде жогору бааланат. Кыргыздар көчмөн калк болгондуктан, жылкы, кой асырап тиричилик өткөрөт. Алардын жайытта чачылып оттогон мезгилин чагылткан лексема “Жай” концептинин номинанты болот. Ал жайноо этишинин буйрук ыңгайына -ган алломорфунун жалганышы аркылуу уюшулган.

Төш. Тетиги жигитти Ысык-Көлдүн түштүк – тескей учун жердеген Алыбек дейт! **Төшү жайык**, ийиндүү, бели ичке. Кызыл баркут жээктелген ак калпакчан. Мингени күмүш жабдыктуу көк ат [3,16]. Мында концептин элементи предикаттык кызматты аткарат. Дааныш карыянын жээни Алыбек чыгармада эр жүрөк, чымыр денелүү балбан катары сүрөттөлөт. “Жай” концептинин жайык номинанты аркылуу анын дене түзүлүшү сыпатталып жатат. Аталган лексема анын көкүрөгүнүн кеңдигин жана жазык экендигин билдирип турат. Негизинен жайык сын атоочу жердин рельефин, жайылып жаткан түздүктү, мелтиреп жаткан кең талааны, өзүндү ж.б. чагылдырууда Биз айылдан чыгып кечмелиги жайык өзөн сууга туш келдик (Каимов), кууш сөзүнө карама-каршы коюлат. Келтирилген мисалда метафора (башкача атоо) стилистикалык фигурасынын жардамында баатырдын көкүрөгүнүн жайыктыгын, кеңдигин, алыстан көргөн адамга даана байкалган чымыр дене түзүлүшүн мүнөздөө үчүн колдонулган. Алынган мисалда концептин мейкиндик белгисине тиешелүү номинант дагы учурайт. Кайсы бир аймакты жердөө, демек, ошол жайга жайгашуу, ошол жайда көп убакыт бою жашап/туруп калуу, аны мекендөө дегенди билдирет. Биздин учурда Алыбектин Ысык-Көлдү мекендегенин туюнтуп жатат. Бул көрүнүш жай жана жер түшүнүктөрүнүн теги бир экендигин дагы бир ирет тастыктап, алардын семантикалык алакаларынын ажырагыс биримдигин күбөлөндүрөт.

Кол. Кол жайылып бата этилбей, кыз берилбейт; кыраатка салып, куран окулбай, адам көмүлбөйт. Ушунун баары чыгым үстүнө чыгым! [3, С.28-29]. Келтирилген фрагмент алакан сөзү катышкан контекстке семантикалык жактан үндөш. Мында кыргыздын бата берүүсүнүн ишке ашышындагы зарыл элементтердин кол + жаюу айкашы менен каада-салт, үрп-адатка байланыштуу стереотиптер камтылган. Автордун көз карашында, ырым-жырым жөрөлгөлөрү ашыкча каражатты, материалдык даярдыкты талап кылат. Дагы бир жагдайга кайрылалы. Оомийин! – деп кол **жайып**, эриндери бүлкүлдөп, бата тиледи. Шондон кийин колго суу куюлуп, эт келди [3, 68]. Келтирилген мисалдардан улам бата салтына бир аз токтололу.

Бата – көп аспектилүү, көп функциялуу элдик чыгарма. Бул түшүнүк менен бир тараптын экинчи тарапка жакшылык тилөөсү берилет. Бата паремиянын кичи жанрларынан. Мында сөзсүз адресант жана адресат болот. Адресант бата тилейт. Анын тилеги адресатка багытталат. Бата үчүн жалпысынан эки субъект керек. Биринчи субъект – бата берип сүйлөөчү, экинчи субъект – батаны кабыл алып угуучу. Күбөнүн болушу милдеттүү эмес [4,

58]. Бата салтында “Жай” концептинин репрезентативи катыша тургандыгы биз үчүн маанилүү.

Чач. Чачы жайылып, толукшуп турган сулуу келинге кол башчы назар бура токтоло калды. Ушуну күтүп тургансып, асман жарыла чагылган ургансып [3, 30]. Объектин кыймылын “Жай” концепти туюнтат. Жоо басып келип, айыл ичин дүрбөлөңгө түшүргөн жагдайда чачын жыйноого, түйүп алууга же башына жоолугун салууга чолосу болбогон Буурчактын көрүнүшү жай этишинин туюк мамилеси аркылуу берилүүдө. Адам чачын өрүп, иретке келтирип, чачбак менен бууп койбосо, жазылган чач бетин, далысын каптап, жүдөтөт. Бирок контекстке ылайык, чачын жайып алган аял жагымдуу көрүнө тургандыгы байкалат. Илгери турмушка чыкпай көпкө жүрүп калган, бой жеткен кыздар чачтарын желкесине түшүрө жайып жүрүшчү экен. Мындай көрүнүштөн улам кара далы деген түшүнүк келип чыккан дешет. Ушундай эле мазмундагы бир мисал Аркы капшытта **чачы жайылып**, ак жоолук салынган, бойтойгон кара тору келин [3, 68]

Канат. ... Ормонду орго салган жигиттер шатырап айылга келгенде Качыке **канат жайып** тосот [3, 40]. Контексттин үчүнчү сүйлөмүндө салыштыруу фигурасынын жардамында субъектин кыймыл-аракети изилденип жаткан концепттин номинанты аркылуу ишке ашырылууда. Ошол эле учурда жагымдуу көрүнүшкө карата каармандын кубанычы чоң мааниге ээ. Адам кубанганда же сагынганда гана башкаларды канат жайып тосуп алышы мүмкүн. Бирок Качыкеде куштар сыяктуу канаты жок, канат сөзү менен автор өзгөчө образдуулук жаратуу максатында кучак сөзүн алмаштырып койгон. Кучак жайып тосуу айтымы толугу менен канат жайып тосуу түшүнүгүн алмаштыра алат.

Адам (каармандар). “Буларды эптеп алып чык!” – деп, куралын жигитине тапшырып, өзү ыштан-көйнөкчөн Чоң-буурулга минип, айылдагы **жай адам** кейиптенип, короодогу койду аралайт да, шып жазгырып, жок болот (аныктоочтук функцияда). Концепттин адам баласын, анын кыймыл аракети сыпаттоочу номинанттары чыгармада өтө көп кездешпейт, алардын жалпы саны – 12. Жай сын атоочу каармандардын бири болгон Тайлак баатырдын Кокон хандыгын аскерлери басып киргенде үйүнөн качып бараткан учурдагы абалын билдирүү үчүн колдонулган. Анын мындагы маанисине сөздүккө ылайык, жайынча, жөнөкөй, өзгөчөлөнбөгөн деген лексемалар синоним боло алат. Аналогиялуу башка мисалдар да кезигет.

Экөө кайда шашмак, аттарын өздөрү тушап, отко коюп **жай** [3, 68-69]. Мында ар кимдин колунда асыранды болуп малын багып, эптеп күн өткөрүп келе жаткан Нурбай менен Жаркымбай тиричиликти кандай баштоону билбей тентип жүрүп, акыры бир айылга туш келишет. Ал жерде жесир кемпирдин үйүнө конушуп, жашап калышат. Бара турган жайы, айкын багыты жоктугунан, алар эч жакка шашпай, камырабай отурушат. Бул жагдайды автор жай түшүнүгүнүн сын атоочтук мааниси аркылуу туюнтуп жатат. Кыргыз тилинин сөздүгүндө бул маани аталган лексеманын биринчи, негизги мааниси катары берилет [5, 386].

Жогоруда биз К. Осмоналиевдин “Көчмөндөр кагылышы” романынын биринчи китебинен алынган мисалдардын негизинде концепттин антропоморфтук белгилерин чечмелеп бердик. Бул белгини материалдаштыруучу мисалдардын жыштыгы салыштырмалуу жогору. Чыгармадагы мейкиндик, материалдык, зооморфтук, абстракттуу, темпоралдык, квалитативдик, колоративдик ж.б. белгилерди анализдөө ишибиздин перспективасын түзөт. Аталган белгилер кыргыздардын концептуалдык сүрөтүндөгү жай лексемасынын когнитивдик касиеттерин объективдештирүүдө чоң ролду ойнойт.

Колдонулган адабияттар:

1. Попова, З. Д. Очерки по когнитивной лингвистике [Текст] / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – 3-е изд. – Воронеж: Истоки, 2003. – 321 с.
2. Пименова, М. В. Введение в когнитивную лингвистику [Текст] / М. В. Пименова. – Кемерово, 2004. – Вып. 4. – 311 с.
3. Осмоналиев, К. Көчмөндөр кагылышы [Текст]: роман / К. Осмоналиев; сүрөтүн тарткан Д. Алаев. – Бишкек: КЭ, Башкы ред., 1993. – 740 б.
4. Зулпукаров, К. З. Бата салтын үйрөнүүгө арзыйт. Паремнологиялык этюддардан [Текст] / К. З. Зулпукаров, А. Абдулатов, М. Малабаев // Эл агартуу. – 2002. – № 3/4. – 58-59-б.
5. Сартбекова Н.К. //Трудности перевода специальных терминов с английского языка на русский. (статья)// Вестник 3(29) КГУСТА с.222-226. Бишкек 2010.
6. КТС – Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] / ред. А. Акматалиев. – Бишкек, 2010. – 1460 б.

References:

1. Popova, Z. D. Essay on cognitive linguistics [Text] / Z. D. Popova, I. A. Stern. - 3rd search. - Voronezh: Istoki, 2003. - 321 p.
2. Pimenova, M. V. Introduction to cognitive linguistics [Text] / M. V. Pimenova. - Kemerovo, 2004. - Vyp. 4. - 311 p.
3. Osmonaliev, K. Conflict of nomads [Text]: novel / K. Osmonaliyev; Photographed by D. Alaev. - Bishkek: KE, Chief Ed., 1993. - 740 p.
4. Zulpukarov, K. Z. The blessing tradition is worth learning. From paremiological etudes [Text] / K. Z. Zulpukarov, A. Abdulatov, M. Malabaev // Public education. – 2002. – No. 3/4. - pp. 58-59.
5. Sartbekova N.K. //Difficulties in translating special terms from English to Russian. (article)// Vestnik 3(29) KGUSTA p. 222-226. Bishkek 2010.
6. KTS - Dictionary of the Kyrgyz language [Text] / ed. A. Akmataliyev. - Bishkek, 2010. - 1460 p.

ИСТОРИЯ

УДК 930.2

DOI 10.33514/ ВК-1694-7711-2022-2(1)-63-67

Токтакун кызы Гулнура

Ош мамлекеттик уиверситети, окутуучу

Токтакун кызы Гулнура

Ошский государственный университет, преподаватель

Toktakun kyzy Gulnura

Osh state university, teacher

**1916-ЖЫЛДАГЫ УЛУТТУК-БОШТОНДУК КӨТӨРҮЛҮШТҮН НЕГИЗГИ
СЕБЕПТЕРИ ЖАНА АНЫН ТАРЫХЫЙ МААНИСИ
ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ВОССТАНИЯ
1916 ГОДА И ЕГО ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ
THE MAIN CAUSES OF THE NATIONAL LIBERATION UPRISING OF 1916 AND ITS
HISTORICAL SIGNIFICANCE**

Аннотация: Бул макалада 1916- жылкы көтөрүлүштүн негизги себептери жана Кыргызстандагы ири улуттук-боштондук кыймыл болуу менен катар кыргыз элинин коомдук-саясий турмушундагы эң маанилүү окуя болгондугу чагылдырылат.

Аннотация: В данной статье описаны основные причины восстания 1916 года и то, что оно явилось важнейшим событием в общественно-политической жизни кыргызского народа, а также крупным национально-освободительным движением в Кыргызстане.

Annotation: This article describes the main causes of the 1916 uprising and the fact that it was the most important event in the socio-political life of the Kyrgyz people, as well as a major national liberation movement in Kyrgyzstan.

Негизги сөздөр: колония, көтөрүлүш, эл, жер которуу, эркиндик, колониялык саясат, тарых.

Ключевые слова: колония, восстание, народ, переселение, свобода, колониальная политика, история.

Key words: colony, uprising, people, resettlement, freedom, colonial policy, history.

Түркстанды орусташтыруу колониялык-улутчул саясаттын негизи катары XX к. башында күч алган. Буга 1911-жылдын 31-октябрындагы чөлкөмдүн генерал-губернаторунун областтык аскер губернаторлорго: «Жергиликтүү эл бизди келечектеги орус дыйкандарынын ишин жасай турган материал катары кызыктырат, ошондуктан аларга бүт орустарды сыйлоону канына сиңдирүү керек, эгерде кимде-ким баш ийгиси келбесе жеринен ажырап, жакырчылыктан өлөт же Россия алар менен кош айтышат», деген көрсөтмөсү күбө болгон [1].

Көтөрүлүштүн негизги себептеринин бири орус дыйкандарынын көп сандап көчүп келүүсү жана аларды отурукташтырууда кыргыздарга карата зомбулуктун күчөшү болгон. Орус дыйкандарын борбордук бөлүктөн көчүрүү иштерине 237 млн жумшалган. 1916-жылы Түркстандагы жалпы калктын 6 процентин түзгөн орустарга айдоо үчүн жарамдуу жердин

57,7 проценти берилген. Ал эми калктын 94 процентин түзгөн жергиликтүү эл айдоого жарамдуу жердин 42,4 процентине гана ээ болгон. Келгин дыйкандар кыргыздарды адам катары көрбөй, суунун башын ээлеп алышып, кыргыздарга суу бербей, аларды жерлерин таштап кетүүгө аргасыз кылышкан. Падышачылык бийлик жергиликтүү элдин каршылыгын алдын алып Түркстандагы куралдуу күчтөрдөн тышкары келгин дыйкандарды да куралдандыра баштаган.

1916-жылкы көтөрүлүштүн алдында Жети-Суу областындагы келгин дыйкандардын 43 проценти куралданган. Өз жери үчүн күрөшкөн кыргыздарды атып салуу адаттагы көрүнүш болуп калган.

1914-жылы башталган дүйнөлүк биринчи согуш, согушка Россиянын катышуусу кыйналып турган колониялык элдин башындагы мүшкүл иш болгон. Кыргыздар да жалпы элге түшкөн кыйынчылыктан четте калбастан согушка акча, кийим-кече, атчан аскерлер үчүн кыргыз жылкыларын жөнөтүп турган. 1916-жылдын 25-июнундагы Падышанын Түркстандын элдеринен аскердик курактагы эркектерди согуштук коргонуу жумуштарына алуу жөнүндөгү буйругу, ансыз да падышачылыктын эзүүсүнө, кемсинтүүлөрүнө чыдаган элди биротоло дүрбөткөн. Падышанын жогорудагы буйругу боюнча Түркстандын Сыр-Дарыя областы 60000, Самарканд областы 32500, Фергана областы 51300, Жети-Суу областы 43000 кишини жөнөтүүгө милдеттендирилген. Мурдатан эле колониялык эзүүнүн запкысы жанга баткан эл эми колго курал алып, ачыктан-ачык боштондук күрөшкө көтөрүлүүгө аргасыз болгон.

Көтөрүлүш 1916-жылы 4-июлда Самарканд областынын Кожент шаарында башталып, тез арада Сыр-Дарыя, Фергана областтарына тараган. Фергана областындагы июль айындагы көтөрүлүшкө кыргыздар активдүү катышкан. Анжиян уездинин калкы чечкиндүү аракеттер менен падышанын буйруктарын аткаруудан ачык эле баш тартышып, атайын түзүлгөн тизмелерди жок кылышкан. Бийлик өкүлдөрүнө, падыша чиновниктерине кол салышкан [2]. Көтөрүлүшкө Кокон, Наманган уездериндеги тоолук кыргыздар да активдүү катышышкан. Наманган уездиндеги көтөрүлүшкө Таласбай Алыбаев жетекчилик кылган. Боштондук кыймылы Кетмен-Төбөгө, Чаткалга, Тогуз-Торо өрөөндөрүнө тараган. Ошондой эле Өзгөндөгү көтөрүлүш да курч мүнөздө өткөн. Август айына карата Кыргызстандын түштүгүнүн көпчүлүк бөлүгү көтөрүлүшкө тартылган.

Кыргызстандын түндүгүндөгү көтөрүлүш Түркстандын башка чөлкөмдөрүндөгү толкундоолордон айырмаланып, өтө курч мүнөздө болгон. Бул жакта элдик кыймыл мыкты куралданган падыша аскерлери менен куралдуу кагылышуу деңгээлинде өткөн. Көтөрүлүшкө кыргыз эли менен катар бул аймакта жашаган башка элдердин көпчүлүгү казактар, уйгурлар, дунгандар ж. б. катышкан.

Жети-Суу областынын ар кыл элинин өкүлдөрү катышкан алгачкы жыйын 10-июлда Каман-Карагай деген жерде өтөт. Кеңешмеде аскерге киши бербөө, керек болсо колго курал алып падыша бийлигине каршы күрөшүү жөнүндө чечим кабыл алынган [3]. Көтөрүлүш июль айында башталып, августта күч алган. Түндүк Кыргызстанда алгачкылардан болуп куралдуу көтөрүлүшкө Кеминдик кыргыздар чыгышкан. Бул көтөрүлүштүн жетекчиси катары манап Мөкүш Шабдан уулу хан көтөрүлгөн. Жергиликтүү элдин өз жериндеги феодалдык төбөлдөрдү хан көтөрүп өздөрүнө жетекчи кылышы элдин ан-сезимине синген салты менен байланыштуу болгон. Колониялык саясаттын азабын тарткан кыргыз элинин көпчүлүк төбөлдөрү кыйын кезеңде эл менен бирге болушкан.

8-августта Токмокко жанаша жашаган айылдардын калкы көтөрүлгөн. Август айынын орто ченинде көтөрүлүш Пишпек уездинин 12 болуштугун кучагына алат. Ысык-Көлдө, Таласта да көтөрүлүшчүлөр күч алат. Көтөрүлүшкө Тенир-Тоодогу кыргыздар да активдүү катышкан. Кочкор өрөөнү бул жактагы көтөрүлүштүн чордонуна айланат. Көтөрүлүшчүлөр болуш Канат Убуке уулун (Канат Абукин) хан көтөрүп, өздөрүнүн башчысы кылып шайлашкан жана ага баш ийүүгө ант беришкен. Ал 30-40тай барданке, бинтон, кош ооз түтөтмө мылтык, негизинен шыргыйдан жасалган найза, айбалта менен куралданган, 2000 аскери менен август айынын башында Кочкордон Шамшынын бели аркылуу Чүйгө аттанган [4].

Канат хандын стратегиялык урушту так билген, саясий жетекчилик кыла турган билимдүү адамы болгон эмес. Канаттын аскерлери Чүйгө түшүп, туш келген орус кыштактарына кыргын салган. Анын аскерлери адегенде эски Токмокту каратып, чоң Токмок шаарын 13-22-августта он күндөй камоого алган. Канат хан жетекчилик кылган көтөрүлүшчүлөр Алматы менен Ташкенден келген 1,6 миң падыша аскерлери менен беттешкен. Өтө начар куралданган кыргыз көтөрүшчүлөрү замбирек, мылтык менен куралданган регулярдуу аскер бөлүктөрү менен жан аябай салгылашып эрдиктердин үлгүлөрүн көрсөтүшкөн, алардын көпчүлүгү эркиндик үчүн баатырларча курман болушкан.

Көл калаасындагы көтөрүлүш да өтө курч мүнөздө өткөндүгү менен айырмаланган. Бул жактагы көтөрүлүш 5-августта башталып, 10-августта бүткүл Ысык-Көлдү, Каркыраны кучагына алат. Каркырадагы көтөрүлүштө кыргыздар, казактар, уйгурлар жана дунгандар ал жактагы 500дөн ашуун дүкөнчөлөрдү талкалашкан [5]. 11-августта кыргыздар менен дунгандар биргелешип Караколго чабуул коюшкан. 13—14-августта көтөрүлүшкө Челпек, Бөрүбаш айылдарындагы сарт-калмактар да активдүү катышышкан.

Көтөрүлүш башталаары менен эле анын Түркстанга тарашынан корккон падыша өкмөтү согушуп жаткан армиядан генерал А. Н. Куропаткинди чакыртып, аны Түркстандын генерал-губернаторлугуна дайындаган. 1916-жылдын 17-июлунда Түркстанда согуштук абал жарыяланып, согуш министринин буйругу менен Түркстанга 11 батальон, 3,3 миң казак-орус жөнөтүлгөн. Алар 42 замбирек, 69 пулемет менен куралданган. Падыша өкмөтү Сыр-Дарыя, Самарканд, Фергана областтарындагы көтөрүлүштөрдү июль айынын аягында басып коюуга жетишкен. Жети-Суу областы жогорку областтардан келгин дыйкандардын көптүгү, ошого жараша жергиликтүү элдин келгиндер тарабынан көбүрөөк кордук көрүп, жер-суу маселеси өтө курчуп кеткендиги менен өзгөчөлөнүп турган. Жети-Сууда көтөрүлүш башка областтардагы козголоңдор басылып калганда башталгандыктан, орус төбөлдөрү Түркстандагы куралдуу күчтөрдүн баарын аталган областтагы көтөрүлүштү басууга жумшаган. Жалпысынан алганда, Жети-Суудагы көтөрүлүштү басуу үчүн Түркстан генерал-губернаторлугунан күчтүү куралданган 6530 аскер келген, алардын 1105 атчан аскерлер болгон. Кийинчерээк согуш министринин буйругу менен дүйнөлүк биринчи согушта согушуп жаткан аскерлерден 2 орус-казак полку, 240 атчан чалгынчылар, 16 замбирек жана 47 пулемет кошумча жөнөтүлгөн.

1916-жылдын 15-августунда Жети-Суу областынын аскер-губернатору М. А. Фильбаум орус дыйкандарынан көтөрүлүшчүлөрдү басуу үчүн атчан жана жөө кошуундарды түзүү жөнүндө көрсөтмө берген. Түркстандын генерал-губернатору А. Н. Куропаткин көтөрүлүшчүлөрдү жазалоону женилдетүү үчүн 1916-жылдын 12-августунда убактылуу аскер талаа сотторун түзүүгө буйрук берген. Айры, чалгы, найза, кылыч, союл, барданке, бараң, бир аз мылтык менен куралданып, чаржайыт көтөрүлгөн элди басып коюш падыша

аскерлери үчүн анчалык кыйынчылыкка турган эмес [6]. Кыргызстандын ар кайсы чөлкөмүндө чыккан көтөрүлүштөрдү мыкты куралданып, согуш тактикасына үйрөнгөн казак-орустар өтө канкордук менен жазалап, кыйратып турган.

Августтун аягында Пржевальскийден анча алыс эмес жерде көтөрүлүшчүлөр менен жазалоочулардын ортосунда акыркы ири салгылашуу болгон. Ал эми 28-августта Түптөгү салгылашууга 7000 көтөрүлүшчүлөр катышкан. Сентябрь айында падыша аскерлери менен майда кагылышуулар гана болбосо, көтөрүлүш негизинен женилген. Падыша өкмөтү көтөрүлүшчүлөрдү аёосуз басууга, жергиликтүү элди кырып-жоюп, мал-мүлкүн тоноп, айылдарын өрттөөгө көрсөтмө берген. Келгин дыйкандарга көтөрүлүштүн натыйжасындагы чыгымдарын көтөрүлүшчүлөрдүн мал-мүлкү аркылуу толуктап алууга уруксат берген. Ал эми аскер-талаа соттору көтөрүлүшкө катышкандарды атууга өкүм чыгарышып, ошо замат өкүмдү аткарып турган. Жазалоочу отряд жана аларга жардам берген келгин дыйкандар көтөрүлүшчүлөрдү гана эмес, көтөрүлүшкө катышпаган тынч элди, кары-картан, жаш балдарды, аялдарды кыргынга учураткан. Тукум курут болуп кырылып калуудан чочулаган кыргыздар сентябрдын аягынан баштап, өз жерин таштап, баш паана издеп Кытайды көздөй үркүшкөн, Алар колундагы гана буюмдарын жана талануудан калган малын айдап качышкан. Үркүн кыш мезгилине туура келип, далай адамдар ак кар, көк муз баскан белдерден өтө албай кыргынга учураган. Ушул кыйын кезенде элин кыргындан сактап калуу үчүн болгон мүмкүнчүлүктөрдү жасаган элдик азаматтар болгон. Алсак, Чүй өрөөнүнөн чыккан болуш Дүр Сооронбай уулу, Ысык-Көлдүк белгилүү инсан Кыдыр аке, Суусамыр өрөөнүнөн Түркмөн болуш падыша бийлигинин өкүлдөрү менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, өздөрүнө караштуу 400-500 түтүн элдерин Кытайга качырбай кармашып, жазалоодон, азап-тозоктон куткарып калышкан.

Бирок кыргыз элинин көпчүлүгү жазалоочу аскерлеринин кыргынынан кутула алган эмес. Өлгөндөн аман калгандар Кытай жергесине баш калкалаган. Кытайлык маалыматтар боюнча Жети-Суу областынан эле Кытайга 332 миң адам качып барган. 1916-жылкы көтөрүлүштө 200 миңге жакын кыргыздар өлүп, Түндүк Кыргызстандын калкы 41,4 процентке азайган. Ошондой эле падыша өкмөтү 1916-жылдын октябрь айында Чүй өрөөнүндө жана Ысык-Көлдө калган кыргыздарды толук бойдон Тянь-Шанга көчүрүү жөнүндө чечим кабыл алган [7].

1916-жылкы көтөрүлүш Кыргызстандагы ири улуттук-боштондук кыймыл болуу менен кыргыз элинин коомдук-саясий турмушундагы эң маанилүү окуялардан болгон. Көтөрүлүшкө кыргыздардан тышкары жергиликтүү элдердин өкүлдөрү катышкан. Көтөрүлүш жеңилип, өтө мыкаачылык жол менен басылганына карабастан Түркстан чөлкөмүндөгү колониялык бийликти кыйла бошоңдоткон. Эл эркиндик үчүн күрөштүн болуп көрбөгөндөй тажрыйбасына ээ болгон. Кыргыз элинин ата-бабадан мураска калган жерине толук ээ болууну, эркиндикти, тендикти энесен бул күрөшү Кыргызстан тарыхынын маанилүү барагы катары бааланат.

Колдонулган адабияттар:

1. Осмонов О. Ж. « Кыргызстан тарыхы» (байыркы доордон азыркы доорго чейин), Бишкек 2014
2. Айтбаев М.Т. “ Социально-экономическое отношение в киргизском аиле в 19 и начале 20 веков” , Фрунзе 1982
3. Усенбаев К.У. “Восстание 1916 года в Киргизии” ,Фрунзе 1967

4. История Кыргызстана 20 век - Учебник для ВУЗов, Бишкек 1998
5. Чороев Т.К. “ Кыргызстан-колония”, Бишкек 1994
6. Турдуюева А.С. “Кытайдагы кыргыздардын социалдык абалы”, Бишкек 2001
7. Асанканов А. А. , Осмонов О. Ж. “Кыргызстан тарыхы”, Бишкек 2003

References:

1. Osmonov O. J. "History of Kyrgyzstan" (from ancient times to modern times), Bishkek 2014
2. Aitbaev M.T. "Socio-economic relations in the Kyrgyz family in the 19th and early 20th centuries", Frunze 1982
3. Usenbaev K.U. "Uprising in 1916 in Kyrgyzstan", Frunze 1967
4. History of Kyrgyzstan in the 20th century - Textbook for universities, Bishkek 1998
5. Choroev T.K. "Kyrgyzstan-colony", Bishkek 1994
6. Turdueva A.S. "Social situation of Kyrgyz in China", Bishkek 2001
7. Asankanov A. A. , Osmonov O. J. "History of Kyrgyzstan", Bishkek 2003

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 004.512.2

DOI 10.33514/ ВК-1694-7711-2022-2(1)-68-72

Керимбаев Элчибек Аманбекович

Сапат эл аралык билим берүү мекемеси, мугалим

Керимбаев Элчибек Аманбекович

Международное образовательное учреждение Сапат, учитель

Kerimbaev Elchibek Amanbekovich

Sapat International Educational Institution, Teacher

**ДИСТАНТТЫК САБАК УЧУРУНДАГЫ ОЮНДАР
ИГРЫ НА ДИСТАНЦИОННОМ ОБУЧЕНИИ
CLASS-ROOM GAMES AT ONLINE LESSONS**

Аннотация: Онлайн окутуудагы көйгөйлөрдүн бири: окуучулардын мотивациясынын төмөндөшү, себеби, алардын мектептен жана класс курбуларынан алыс болушу алар менен мамилесинин азайышы же таптакыр жоголушу негизги фактор катары караса болот. Өзгөчө орто мектептин окуучулары узак мөөнөтгө баардык сабактарды аралыктан окуусу чоң көйгөй жаратып, алардын моралдык жактан чарчоосуна, сабактардагы темаларды начар өздөштүрүүсүнө деги эле сабакка болгон кызыгуусунун төмөндөшүнө алып келиши эч кимге жашыруун эмес. Макалада каралган сунуш: окутуучулар онлайн режиминдеги окуу процессин дистанттык форматта уюштуруу менен жалаң гана тема түшүндүрүү, балдарга аныктама же формула жаттатуу, эсеп чыгартуу, жат жазуу жаздыруу эмес, аны менен чогуу өспүрүмдөрдү белгилүү IT инженерлери тарабынан иштелип чыккан балдардын логикасын жана физикалык кыймылын камсыз кыла ала турган жаңы форматтагы атайын белгилүү өлчөмдө жана көп оорундуу класстар үчүн ылайыктуу оюндар менен ZOOM платформасы аркылуу сабактардын бир бөлүгүн кызыктырып өткөрүү сунушталган.

Аннотация: Одной из главных проблем онлайн-обучения эта демотивация учащихся причиной которой является не посещение школ учащимися и не взаимодействие учащихся со своими сверстниками. Ни кому не секрет, что для детей средних школ большой проблемой является длительный дистанционный учебный процесс по всем предметом, что приводит к их моральному утомлению, слабому усвоению предметного материала на уроках и даже снижению интереса определенным урокам. В статье конкретно предлагается: во время организации онлайн-обучения в дистанционном формате, учителя должны не только объяснять детям тему, направлять учеников выучиванию каких-то определений или формул, решать задачи, заполнять конспекты, но и проводить часть урока с помощью платформы ZOOM онлайн играми разработанными ведущими IT инженерами развивающих логику и мелкую моторику учеников предназначенных для классов с большим количеством учеников так и классам с меньшим количеством учеников

Abstract: Currently, one of the most significant problem at online learning is reducing student's' interest on school courses cause of being away from school and have no conduction lessons or communication with their classmates. At long term educational process at online version secondary school students become demotivated, get confused and even lose their interest on definite courses. Much remains to be done to keep balance among students and teachers. The proposal considered in the article: organizing the online learning system, school staff should not only explore

the topic to children, teach definitions or equations, make calculation in lesson, memorize notes, but also provide students with the logically-referenced team play online games by help with ZOOM platform rather than normative approach in lesson, developed by well-known IT engineers during lessons designed for small size classes and large scale classes as well.

Негизги сөздөр: КОВИД-19, IT, интернет-төлөм, веб сайт, дистанттык, коднеймс, скрибл, скатегориис

Ключевые слова: КОВИД-19, IT, интернет-платеж, веб сайт, онлайн, коднеймс, скрибл, скатегории.

Keywords: COVID-19, IT, internet-based payment, website, online, codenames, skribbl, scattergories

Өлкөбүздө эң баштапкы онлайн окутуу 2020-жылдын 16-мартында башталып, Кыргыз Республикасындагы эпидемиологиялык абалды курчутпоо максатын көздөп, “COVID-19” короновирус илдетинин таасирин азайтуу максатында, өкмөттүн №631/1 буйругунун негизинде кийинки 2020-2021 окуу жылы дагы өлкө боюнча дистанттык форматта башталган. Аткаруу бийлиги, тагыраак айтканда, Билим Берүү Министирлиги окутуучуларга онлайн режиминдеги билим берүү технологияларын колдонуусун уюштуруусу же усулдук жана техникалык жактан колдоосун, жүз пайызга аткарбаса дагы, мүмкүнчүлүкө жараша алгылыктуу иш-чаралар аткарылып, видео сабактар жазалып, улуттук телеканалдар аркылуу элибизге трансляцияланып, балдарыбыз окуу процессинде үзгүлтүкө учурабай окуп турушту. Коомдук активистер, мамлекеттик эмес уюмдар болсо мугалимдерге керектүү вебинарларды уюштуруп, өз салымдарын кошуп турганы көңүл жылытаарлык болду. Бирок мугалимдердин көпчүлүгү бул өңүттө тажрыйбасы жетишээрлик деңгээлде эмес экендигин кырдаал көрсөтүү жана ачык далилдеп да койду. Ошондуктан окутуучуга “COVID-19” илдети жаңы компетентүүлүктү үйрөнүүгө чакырык таштады, ал мугалимдин заманбап технологияларды үйрөнүү менен интернеттик ресурстарды пайдалануу аркылуу балдарга керектүү, кызыктуу, пайдалуу, сапаттуу жана убакытты сарамжалдуу пайдаланып, сабактагы ар бир мүнөттү пландоо менен сабак өтүүсү болду.

Салттуу эмес аралыктан окутууда сабактын узактыгы 40 мүнөттү түзүп, техникалык каражаттар мугалимге курал катары калыптанды. Ошондуктан ал каражат окуу процессине толук кандуу пайдаланылышы, билим сапатына түз пропорционалдуу экендиги шек жаратбайт. Себеби ал каражаттын мүмкүнчүлүгү өтө чоң жана ал күндөн-күнгө жаңыланып тургандыгында, эгерде мугалимдер андан кабарсыз болсо окуучуларга кызыктуу сабак уюштуруу өтө оор жүк болуп, окутуп жаткан балдарыбыз окуу технологиясы боюнча бизден алдыга карай озуп кетиши, мугалимдин кемчилиги катары сыпатталып калат. Дистанттык окутууда онлайн оюндарын максаттуу пайдалануу, окуу процессине оң таасирин тийгизип, педагогдорго зор салымын кошуп бере алат. Мисалы скрибл оюну балдардын майда моторикасын иштетип, логикасын өстүрөт, коднеймс оюну болсо балдардын өз ара лидерлерди тандоо жана ага баш ийүү сапаттарын үйрөтөт, скатегориис оюну тез ойлонууга машыктырат

Азыркы тапта өлкөбүздөгү орто жана жогорку класстагы окуучуларга эң жакын, түшүнүктүү жана эң ынгайлуу эсептелинген оюн ресурстары төмөнкүлөр:

1. Коднеймс (codenames) - оюну (1-сүрөт) аз оорундуу класстарга командалык оюн катары ылайыкташылып, 14 жаштан жогорку кыз-уландарга арналган, ойноо мөөнөтү 15 мүнөттөн туруп, ойной турган окуучулардын саны экиден жогору, төрттөн, алтыдан,

сегизден жогору болуп классификацияланган. Оюндун негизги баштапкы элементтери катары 17 эки түстөгү карточкалар, 7 орток карточкалар жана 1 кара түстөгү карточкадан турат. Мугалим башта “Codenames” аталыштагы официалдык веб сайтынан онлайн аянтча түзүү менен, окуучуларга месенджерлер аркылуу жалпы шилтеме жөнөтүп, оюнду баштатат. Оюндун жүрүшүшүндө эки атаандаш команданын капитандары (кызыл жана көк түстөгү командалар) 25 карточкалардагы жашыруун түрдүү сөздөрдү алдын ала билишет. Алардын командалаштары ал катылган сөздөрдү өзүнүн капитандарынын бир сөздөн турган ишараттары аркылуу табышат. Мугалим толук оюнду жана балдардын активдүү, дизакивдүү катмарын көзөмөлдөөсү абзел. Командалар ким биринчи болуп өзүнө тийиштүү бардык карточкаларды табуу үчүн жарышып жеңүүчү аталышат. Команданын капитандары тактадагы бир нече сөздөрдү көрсөтө турган бир сөздөн турган кеңештерди бере алышат. Алардын командалаштары туура түстөгү сөздөрдү табууга аракет кылышат, ал эми каршылаш командага таандык сөздөрдөн качууга аракет кылышынын себеби, алынган упайлар атаандаш команданын эсебине саналып калат жана эки командага тең тиешеси жок карточкалардан дагы качышат анткен, аларды ачып алышса жүрүш акысынан командасы менен куру кол калышат жана акыркы болуп кара түстөгү жалгыз карточканы тандап алуу эң кооптуу болуп, бул учурда ал карточканы капысынан алган команда автоматтык түрдө жеңүүлүчү аталат.

1-сүрөт Коднейм (codenames) - оюну

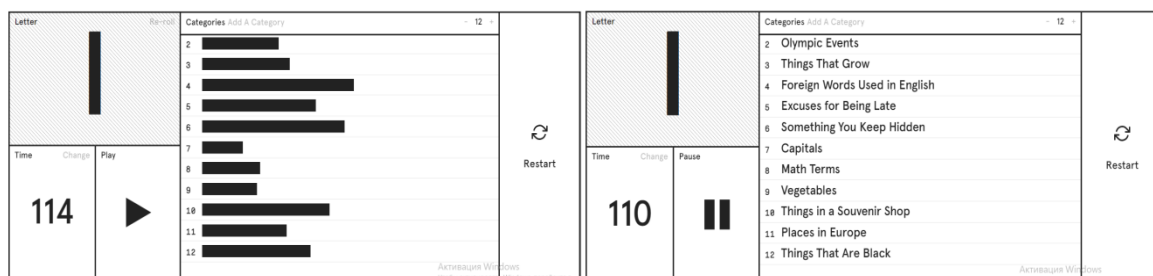
2. Скрибл (Skribbl) оюну (2-сүрөт) - аз орундуу жана ошондой эле көп орундуу класстарга колдонууга жарактуу. Бул оюнга эки окуучудан жыйырма окуучуга чейин катыша алышат. Мугалим оюндун жүрүшүн жана анын жыйынтыгын толук өзүнүн көзөмөлүндө жүргүзүүсү шарт, анткени жыйынтыгында эң алдыңкы окуучулардын упайлары рейтинг тартибинде көрсөтүлүп окуучулардын арасында талаш-тартыш маселе жаралбоосун камсыздоосу керек. Оюнда негизинен окуучулар кезек күтүү менен ар бири өзүнө берилген үч сыр сөздүн каалаган бирөөсүн тандап, ага карата мурунтандан берилген кыска убакытта 15

секундан 240 секундга чейин жалпы экранга өзүнүн телефону же компютери аркылуу сүрөт тартып берет, ал эми калган баардык окуучулар, ишарат тамгалардын жардамы жана тартылган сүрөттү колдонуу менен, сыр сөздү табууга чамданышат. Оюн алдын ала ишарат тамгалардын жайгашуусу жана өтүлүүчү раунддардын саны 2раунддан 10 раундга чейин мугалимдин орнотуусу (настройкалоосу) менен ишке ашырылат. Эң көп упай алган алдыңкы үч окуучу автоматтык түрдө сайт тарабынан жеңүүчү деп жарыяланат, жана окутуучу тарабынан бааланат.

2-сүрөт Скрибл (Skribbl) оюну

3. Категориис (scattergories) оюнун өзгөчө (3-сүрөт) англис тил предметин окутууда окуучуларга колдонуу эффективдүү. Оюндун жүрүш убактысын, балдардын жаш категорияларын жана суроо тартиптерин алдын ала окутуучу даярдап алса болот. Категориисде 214 категориядан турган сөздөр туш келди аралаштырылып 12 группага бөлүнүп коюлган. Оюн ойноо версиядан версияга бир аз айырмаланышы мүмкүн, оюндун жүрүшүндө- башында мугалимдин шилтемеси аркылуу окуучулар жалпы же жеке онлайн бөлмөгө (кабинет) кошулушат, кийин балдар категориялардын тизмесин жана баштапкы тамганы көрүшөт. Ар бир окуучу, ар бир категорияга жана убакыт чегине туура келген баштапкы тамга менен башталган сөздү ойлонуп, өз дептерлерине жазышы керек (көбүнчө эки мүнөт). Убакыт бүткөндө ар ким өз жообун окутуучу менен өз алдынча жеке бөлүшөт. Оюнду балдардын санынына карап бир же андан көп раунддан уюштурса болот, аягында эң көп жана кайталанбаган сөздөрдү кураган окуучулар жеңүүчү деп аталышат.

3-Сүрөт Скатегориис (scattergories) оюну

Жогоруда келтирилген дистанттык форматтагы оюндардын кээ бир түрлөрү гана мисал келтирилди, интернет мейкиндигинде окуучулардын жашына карап ондогон кызыктуу оюндарды мугалим өз предметинде ылайыктап, салттуу эмес сабак учурунда колдонсо болот. Негизинен оюндардын көпчүлүгү дүйнөлүк тилдерге: англис, түрк, орус, француз, кытай, корей жана башка тилдерге которулуп, окуучуларга колдонууда кыйынчылык туудурбайт. Эң негизги шарт ар бир окуучуда телефон жана эң аз: орто ылдамдыктагы интернеттин

болуусу. Жогорудагы үч оюнду колдонууда эч кандай айлык же күндүк төлөмдөр жүргүзүлбөйт, жөн гана катышуучулардын онлайн режиминде болуусу шарт.

Мугалим менен окуучулардын дистанттык сабак учурундагы байланышы салттуу сабактардан айырмаланып, төмөн экендиги баарыбызга маалым себеби, ар бир окуучу дистанттык режимде өзүн-өзү ээн-эркин сезип, кааласа активдешип, каалабаса сабак учурунда башка иштер менен алек болуусу мугалимге белгисиз бойдон калышы мүмкүн. Окутуучу онлайн режимде ар бир баланы 40 мүнөттүн ичинде 100 пайыз контролдоосу өтө кыйын иш. Ошондуктан технологиянын мүмкүнчүлүктөрүн дистанттык сабактардын бир бөлүгү катары карап, балдарды алардын жардамы менен сабакка ойготууга, маанайларын көтөрүүгө, эс алдырууга өзгөчө жаңы темаларды баштоодон мурун алар менен мугалим чогуу ойноп аларды активдештирүүгө мүмкүнчүлүк берет. Балдар оюн учурунда өз алдынча жана коллективдүү чечим чыгарганга, сабырдуулукка, курбулары менен баарлашууга, ойлоноуга, өзгөчө командалык оюндарда жоопкерчиликтүү болууга үйрөнө алышат. Бири бири менен сүйлөшпөгөн же бири бирин такыр тааныбаган окуучулар дагы оюн учурундагы активдүү баарлашуулары таң калтырбай жана мугалимди сүйүндүрбөй койбойт.

Колдонулган дабияттар:

1. <https://czechgames.com/en/codenames/components/>- Автору: Влаада Чиватил
2. <https://ky.fmuser.net/content/?7282.html>
3. <https://swellgarfo.com/scattergories/> - Автору: Милтон Брэдлей
4. <https://skribbl.io/> - Автору: Жон Резиг Германия

References:

1. <https://czechgames.com/en/codenames/components/>-Author: Vlaada Chivatil
2. <https://ky.fmuser.net/content/?7282.html>
3. <https://swellgarfo.com/scattergories/> -Author: Milton Bradley
4. <https://skribbl.io/> - Author: John Resig Germany

УДК 372.853

DOI 10.33514/ ВК-1694-7711-2022-2(1)-72-77

Керимбаев Элчибек Аманбекович

Сапат эл аралык билим берүү мекемеси, мугалим

Керимбаев Элчибек Аманбекович

Международное образовательное учреждение Сапат, учитель

Kerimbaev Elchibek Amanbekovich

Sapat International Educational Institution, Teacher

**ФИЗИКА ПРЕДМЕТИН ОРТО МЕКТЕПТЕРДЕ КОМПЬЮТЕРДИК
СИМУЛЯЦИЯЛАРДЫН НЕГИЗИНДЕ ОКУТУУ
ПРЕПОДОВАНИЕ ПРЕДМЕТА ФИЗИКИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ НА ОСНОВЕ
КОМПЬЮТЕРНОЙ СИМУЛЯЦИИ
TEACHING PHYSICS AT HIGH SCHOOLS BY COMPUTER SIMULATIONS**

Аннотация: Бул макалада орто мектептерде физика предметин окутуунун жаңы маалыматтык технологияларды колдонууда айрым моделдик ыкмаларды сунуштайт. Учурда кеңири колдонулуп жаткан мобилдик тиркемелер “PhyPhox” сымал жана “Java Lab”, “Phet Interactive” жана “oPhysics”- платформалардын иштөө функциялары менен мугалимдерди кенен тааныштыруу максатын көздөйт. Мында биз физика предметинин замандын талабына шайкеш келген симуляциялардын жардамы аркылуу окуучуларды так илимдерге болгон кызыгуусун артыруу максатын көздөйт. Окутуучуларга аталган колдонмолор тууралуу көрсөтмөлөрдү берүү дагы маанилүү болуп саналат.

Аннотация: В данной статье представлены некоторые модельные методики обучения физике в общеобразовательных школах с использованием новых информационных технологий. Широко используемые в настоящее время мобильные приложения и интернет-платформы, такие как «PhyPhox», «Java Lab», «Phet Interactive» и «oPhysics» - направлены на ознакомление учителей с рабочими функциями этих платформ. Здесь мы стремимся повысить интерес учащихся к точным наукам с помощью современных симуляций предмета физики и предоставить преподавателям физики рекомендации для применения по этим ресурсам.

Abstract: This article presents some models of physics teaching methods in high schools, applying modern top information technologies. Currently widely used mobile applications and computer simulation's websites such as "PhyPhox", "Java Lab", "Phet Interactive" and "oPhysics" - aim to familiarize teachers with the working functions of the platforms. Here, we aim to increase students' interest in science through the help of modern physics simulations. It is also to provide application guidance to the teachers about the mentioned above resources.

Негизги сөздөр: компетенция, симуляция, анимация, иллюстрация, кинематика, интерференция, дифракция, позиция, суперпозиция, дифференция, рефлексия, 1D.

Ключевые слова: компетенция, моделирование, анимация, иллюстрация, кинематика, интерференция, дифракция, позиция, суперпозиция, дифференция, рефлексия, 1D.

Key words: competence, modeling, animation, illustration, kinematics, interference, diffraction, position, superposition, differentiation, reflection, 1D.

Кыргыз мамлекетинин мыйзамдарына ылайык физика предметинин стандарты, аталган предметти үч этапга бөлүп окутуу предметтин концепциясында белгиленген.

Биринчиси пропедевдикалык аталып республиканын башталгыч мектептеринин 1-5-класстарда “Табият таануу” сабагы аркылуу окутулат, экинчи этап негизги мектеп катары саналган 7-9-класстарда физиканын системалуу курсу берилет, ал эми акыркы этапта 10-11-класста компетенттик негизде билим берүү парадигмасына ылайык, бул класстарда окуучуларды шыгына жараша профилдик багыттарда дифференцирлеп окутуу болуп саналат. Ал эми физика сабагын окутуунун максаты ошол эле стандартта: айлана чөйрөдөгү табигый, техникалык жана жашоо тиричиликтеги кубулуштардын маанисин түшүндүрүү, проблемаларды чечүү үчүн колдоно билүүгө үйрөтүү, билим алуунун андан аркы деңгээлине жетишүүсүнө, окуучулардын компетенттүү жаран катары калыптанышына өбөлгө түзүү болуп эсептелет.

Физика биздин айланабыздагы чөйрө жөнүндөгү бардык билимдердин маанилүү булагы, техникалык өнүгүүнүн негизи, маданияттын бирден бир маанилүү компоненттеринин бири. Физика сабагынын орто мектепте окутулган курсу бардык табигый

билимдерди системага салуунун негизи катары кызмат кылат. Себеби, химиялык, биологиялык, географиялык жана астрономиялык кубулуштар физиканын түшүнүктөрү менен аныкталып, түшүндүрүлөт.

Физикалык билим берүүнүн сапатын жогорулатуу азыркы тапта жаңы технологиялардын жардамы менен ишке ашырылышы замандын талабы болуп калды себеби, азыркы учурда мектеп окуучулардын колунда дүйнөнү тааный турган мобилдик телефондор аркылуу “Khan Academy” “Coursera” жана “edX” сымал социалдык электрондук видео платформалар, “PhyPhox” өңдүү физика предметин окута турган мобилдик тиркемелер турганда, аларды физика сабагына шыктандыруу окутуучу үчүн оңой-олтоң иш эмес бойдон калууда. Кыргыз мамлекетинин билим берүү мыйзамында айтылгандай, окуу процессинде эн зарыл ресурс-бул мугалимдин өзү эмес анын төрт багыттагы компетентүүлүгү жана жеке сапаты эсептелет. Алардын эң маанилүүсү кесиптик-технологиялык компетентүүлүгү: каражаттарды тандоо жана колдонуу, окуучулардын окуу иштерин мезгил талабына ылайык уюштуруу.

Физика предметин окутуу процессинде компьютердик симуляциялар

Азыркы учурда мектептерде окуучуларга физиканын татаал бөлүмдөрүн же темаларын жеңилдетип, ар бир сабакты кызыктуу элестүү кылып өтүш мугалимдин милдети. Мектепде алынган физиканын негиздери баланын, предметге байланыштуу турмушундагы көйгөйлөрдү жөнгө салып кетүүсүнө жардам берүүсү талашсыз маселе. Мектептерде физика сабагы жумасына эки жолу, 45 мүнөттөн өткөрүлөт. Кыргыз тили предмети сыяктуу, физиканы окуучуларга жеткирүү жолу өз эне тилиндегидей жеткиликтүү болушу керек. Компьютердик симуляциялар физика предметиндеги бардык бөлүмдөрүн окутуу методикасында предметтик жана интерактивдүү жардам берүүчү мүмкүнчүлүктөрү менен чоң жардам бере алат. Компьютердик симуляция механика, жылуулук кубулуштары, электрдик жана магниттик кубулуштар, оптика жана космос физикасы бөлүмдөрүн аспектилерине төмөндөгү педагогикалык максаттарга жол ачат:

1. Окутуу методикасына предметтик жардам;
2. Компьютердик симуляциялар негизинде интерактивдүү жардам.

Симуляцияларга тиешелүү анимацияланган иллюстрациялар жана интерактивдүү моделдөө системасынын үч түрүн көрсөтүүгө болот:

I. “oPhysics”- интерактивдүү физикалык симуляциялар жалпы 11 бөлүмдөн турат:

а) кинематика

- Вектордук кошуу жана кемитүү бөлүмү: үч бурчтук же параллелограмм ыкмасы менен эки векторду кошууга болот. Каалаган вектордун горизонталдык жана вертикалдык компоненттерин көрсөтүүгө да болот.

- Бир өлчөмдө бирдиктүү ылдамдануу кыймыл графиктери: бул симуляция окуучуларга бир калыпта тездетилген кыймылга катышкан ар кандай чоңдуктардын ортосундагы байланыштарды жакшыраак түшүнүүгө жардам берүү үчүн жасалган. Сыдырмаларды (же киргизүү кутучаларын) тууралоо менен окутуучу объекттин баштапкы абалын, баштапкы ылдамдыгын жана ылдамдануусун өзгөртө алат жана ар бир өзгөрүү абалдын, ылдамдыктын убакытка каршы графиктерине кандай таасир этерин баамдай алат.

- Позиция, ылдамдык жана ылдамдануунун убакытка карата графиктери: бул симуляцияда окутуучу берилген чекиттерди өйдө же ылдый жылдыруу менен ылдамдык менен убакыт графигинин формасын тууралай алат. Тиешелүү позиция менен убакыт жана ылдамдануу

убакытка карата графиктери ылдамдыкка каршы убакыт графигинде көрсөтүлгөн кыймылга дал келүү үчүн автоматтык түрдө көрсөтүп берет.

- Кинематикалык графиктер: ылдамданууну өзгөртсө болот. Бул бөлүм үчүн позиция убакытка каршы, ылдамдыктын убакытка каршы жана ылдамданууну убакытка каршы графиктерин көрсөтсө болот. Окутуучулар объекттердин баштапкы абалын жана баштапкы ылдамдыгын каалаган диапазондо коё алышат, андан кийин бардык графиктерде көрсөтүлгөн төрт убакыт аралыгы ичинде объекттин ылдамдануусун өзгөртүп көрсөтө алышат.

- 1D (dimension) кинематикасы: ылдамдыктын убакытка каршы графикасы. Бул симуляцияда түз сызык боюнча кыймылдаган объект үчүн ылдамдык менен убакыт графиги көрсөтүлөт. Берилген чекиттерди өйдө же ылдый жылдыруу менен ылдамдыктарды өзгөртө алат. Кийинки берилген чекиттерди туурасынан жылдырып, жалпы убакыт аралыгын туураласа болот.

- Бир өлчөмдө бирдиктүү ылдамдануу: бул бир калыпта ылдамданууга дуушар болгон унаанын кыймылынын симуляциясы. Унаанын баштапкы абалын, баштапкы ылдамдыгын жана ылдамдыгын жөнгө салууга болот.

- Бир өлчөмдүү кинематика: эки объект системасы. Бул бөлүм бир өлчөмдө кыймылдаган эки унаанын симуляциясы. Унаалардын ар биринин баштапкы абалын, баштапкы ылдамдыктарын көрсөтө алат. Качан чуркоо баскычы басылганда, унаалардын кыймылынын анимациясын көрүп, ошондой эле ар бир унаанын орду менен убакыттарынын графиктерин көрсөтсө болот.

- Снаряддын кыймылы: Баштапкы шарттарды өзгөртүү жана снаряддын кыймылындагы натыйжасындагы өзгөрүүлөрдү көрүү аркылуу, снаряддын кыймылын изилдесе болот.

- Снаряддын кыймылынын концепцияларын изилдөө: бул симуляцияны колдонуу менен окуучулар снаряддын кыймылынын ар кандай түрлөрүн үйрөнө алышат. Төрт снаряд тегиз жерге 20, 30, 45 жана 60 градус бурчта атылган. Алардын бардыгын бирдей горизонталдуу диапазонго, бирдей максималдуу бийиктикке же бирдей баштапкы ылдамдыкка орнотуу мүмкүнчүлүгү бар. Окуучу андан кийин абадагы убакыт, баштапкы горизонталдык жана вертикалдык ылдамдык жана баштапкы ылдамдык жөнүндө концептуалдык суроолорго жооп бергенге үйрөнөт.

-Салыштырмалуу ылдамдык: кайыктын дарыядан өтүүсү. Бул окуучуларга салыштырмалуу ылдамдык жана вектор кошуу түшүнүктөрүн түшүнүүгө жардам берүү үчүн арналган симуляция.

b) Күчтөр: горизонталдуу тегиздикте бир кутуну тартуу, жантайган тегиздиктеги статикалык жана кинетикалык сүрүлүү, Атвуддун машинасы, Атвуддун эңкейиши, конус маятниги, коникалык маятник: 3D(dimension), эллиптикалык орбиталар жана Кеплердин экинчи мыйзамы.

c) Импульстун сакталышы: механикалык энергиянын сакталышы: вертикалдык пружинадагы масса, момент жана энергия: ийкемдүү жана ийкемсиз кагылышуулар, момент жана энергия: жарылуучу кагылышуулар, баллистикалык маятник, баллистикалык маятник "викториналар", башка термелүүчү массага башка массаны түшүрүү, массанын борбордук чекити- суудагы кайыктагы адам аркылуу аныкталат.

d) Толкундар: жөнөкөй гармоникалык кыймыл, тегерек кыймыл жана туурасынан кеткен толкундар, жөнөкөй гармоникалык кыймыл: пружинадагы масса, термелүү графиктери боюнча тест, жөнөкөй гармоникалык кыймыл үйрөткүчү, толкундар үйрөткүчү, толкун

импульсунун интерференциясы жана суперпозициясы, толкун импульсунун интерференциясы жана суперпозициясы 2, толкун импульсунун суперпозициясы, туурасынан кеткен толкундардын суперпозициясы, термелүүлөр, узундук толкундар, узунунан жана туурасынан кеткен толкундардын негиздери, тик туруучу толкундар, саптарда турган толкундар, толкун импульсунун чагылдырылышы (эркин жана туруктуу учу), аба колоннасынын резонансы, узунунан кеткен толкундар менен аба мамычасынын резонансы, Доплер эффектиси, 3D (dimension) форматындагы толкун интерференциясы.

е) Оптика: жарык нурларынын кошулуусу, түстүү пигменттерди аралаштыруу, жарыктын поляризациясы, эки тешик дифракциясы жана интерференциясы, эки тешиктүү интерференция, дифракциялык тордун лазердик лабораториясы, жука фильм интерференциясы, рефлексия жана сынуу, жарыктын дисперсиясы, түз формадагы күзгүлөр, ийилген жана томпок күзгүлөр, сфералык күзгү симуляциясы, ийилген жана томпок линзалар, линзада жарыктын сынуусу жана сфералык абберация, линзалар жана хроматикалык абберация, линзалар аркылуу 2D(dimension) элести түзүү, адам көзүнүн оптикасы, асан-үсөндүн пайда болушу, 3D(dimension) форматында асан-үсөндүн пайда болушу, рефракция процесси, томпок линзалар менен элес түзүү.

ф) Электромагниттик кубулуштар: эки заряддуу объект менен Кулон мыйзамы, Миликан май тамчылары боюнча эксперименти, электрондук заряддын массага катышы боюнча лаборатория, электромагниттик толкундар, электр талаасы жана потенциалы, төрт бирдей лампочкалуу электр чынжыры, конденсатор лабораториясы, электр талаасындагы заряддалган бөлүкчө, магниттик талаада заряддалган бөлүкчө, магниттик талаадагы заряддалган бөлүкчө 3D(dimension), эквипотенциалдар жана эки заряддын электр талаасы, туруктуу электр тогунун чынжырындагы мотор, электромагниттик индукция.

г) Механика: бул бөлүмдө төмөнкүдөй аталыштагы симуляциялар бар. Айлануу кыймылынын негиздери, айлануу, жылмалоо, айлануу жана сүрүлүү, айлануу жана тегеренүү кыймылы, инерция моменти: айлануу жана ылдый жылуу, айлануучу инерция жана момент, айлануучу инерция лабораториясы (үч сценарийди тандоо), тең салмактуулук маселеси: кабель менен колдоого алынган блок, бурчтук моменттин кагылышуусу, эки жыгач блокко вертикалдуу өйдө карай ок атуу, бурчтук момент, айлануучу платформадагы адам.

h) Термодинамика: сүзүү, суюктуктун динамикасы жана Бернуллинин теңдемеси.

i) Заманбап физикасы бөлүмү : суутек энергиясынын деңгээли.

j) Тартуу куралдары: негизги электр чынжырын чийме куралдары, механика элементтери менен чийме куралдары, график жазоочу куралдар, төрт варианттуу графиктер.

k) Кошумча кызыктуу бөлүм: жөнөкөй гармоникалык кыймыл, оптикалык иллюзия, пружина менен массанын бийиктиктен жерге түшүүсү, эки өлчөмдүү маятник толкуну, сүрөт тартууга куралдар, конустарды колдонуу менен Вороной диаграммалары, 13 топ оюну, мыкты картаны аралаштыруу жолу.

II. “Phet Interactive”- интерактивдүү симуляциялар:

- a. виртуалдык семинар;
- b. видео праймерлер;
- c. окутуу үчүн ресурстар;
- d. анимациялар;
- e. моделдөө симуляциялар.

Ш. “Java Lab”- интерактивдүү физикалык симуляциялар:

- a. демонстрациялык анимациялар;
- b. моделдик симуляциялар.

Аталган компьютердик процесстерде окуучунун сабака болгон кызыгуусуна жана мугалимдин ишмердүүлүгүнө түздөн-түз түрдө жардам бере алат. Мисалы: окуучу сабактарда жалаң эле теориялык эсеп чыгаруу же формулаларды жаттоо менен чектелбестен чыныгы физикалык көрүнүштөрдү класс ичинде анимациялар аркылуу, окуялар менен тыгыз байланышын көрө алат. Себеби, “Уктум-унутуп калдым, көрдүм эсимде калды”-деген кеп бар. Башта белгилегендей окутуучунун кесиптик-технологиялык компетентүүлүгүн өркүндөтүүдө компьютердик симуляцияларды колдоно билүүсү зарыл, ошондуктан мугалимдерге аталган ресурстар боюнча маалыматтар, окутуулар үзгүлтүксүз жүргүзүлүшү шарт.

Учурда жаңы маалыматтык технологиялар күн сайын улам жаңыланууда. Улам жаңы өзгөрүүлөрдү кабыл алуу жана өздөштүрүүдө физика предметинен сабак берген мугалимдерди жер-жерлерде топтор түзүлүп тиешелүү семинарлар, мастер класстар өткөрүлүшү керек.

Ар бир мугалимдин калыптанып калган сабак өтүү методикасы бар. Өзүнүн жеке ыкмасы менен чогуу жаңы вебсайттар жана мобилдик тиркемелер аркылуу айкалыштырып сабак түшүндүрүүсү жаштардын окууга кызыгуусун артырат.

Колдонулган адабияттар:

1. “Известия Вузов” №4, 2011 Бишкек. Кыргыз Республикасы.
2. www.phet.colorado.edu -Карл Виман. Физик. Профессор. Нобель премиясынын лауриаты АКШ
3. www.javalab.org- Донг Жуун Ли. Профессор. Түштүк Корея.
4. www.ophysics.com -Том Волш.Профессор Эмеритус, Физик. Астроном.АКШ
5. www.edu.gov.kg – Кыргыз Республикасынын билим берүү министрлигинин официалдуу сайты.

References:

1. “Izvestia Vuzov”-Science journal of domestic universities №4, 2011 Bishkek
2. www.phet.colorado.edu -Carl Wieman. physics professor and Nobel Laureates USA
3. www.javalab.org-Dong Joon Lee. Associate Professor South Korea
4. www.ophysics.com -Tom Walsh. USA. Professor Emeritus, Physics and Astronomy school
5. www.edu.gov.kg -official websites ministry education of Kyrgyz Republic

УДК: 37.018.7

DOI 10.33514/ ВК-1694-7711-2022-2(1)-78-83

Өмүрзакова Гүлкайыр

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, аспирант

Омурзакова Гүлкайыр

Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева, аспирантка

Omurzakova Gulkayyr

Kyrgyz State University I. Arabaev, postgraduate student

**БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНДА УЛУТТАР АРАЛЫК
МАДАНИЯТКА ТАРБИЯЛООНУН ПЕДАГОГИКАЛЫК ШАРТТАРЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ВОСПИТАНИЯ МЕЖНАЦИОНАЛЬНОЙ
КУЛЬТУРЫ У ШКОЛЬНИКОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ
PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR EDUCATION OF INTERNATIONAL CULTURE
IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN**

Аннотация: Тарбиялоо процессинде улуттар аралык баарлашуу маданиятын тарбиялоонун педагогикалык шарттарын аныктоонун зарылдыгы биринчиден тарбиянын бул багытынын жаңы социалдык-экономикалык шарттарга ылайык келген маңызын, мазмунун аныктоо жана теренирээк түшүнүү үчүн, экинчиден, билим жана тарбия берүүчү мекемелер үчүн илимий жана методикалык сунуштарды иштеп чыгуу, үчүнчүдөн, тарбия ишинин натыйжалуулугун арттыруу менен тыгыз байланышкан.

Аннотация: Необходимость определения педагогических условий культуры межнационального общения в образовательном процессе связано во-первых, необходимостью определить и углубить понимание сущности и содержания этого направления образования в соответствии с новыми социально-экономическими условиями, во-вторых, разработать научно-методические рекомендации для образовательных и воспитательных учреждений, и в-третьих с тесной связью образования, влияющей на повышение эффективности труда.

Annotation: The need to determine the pedagogical conditions for the culture of interethnic communication in the educational process is connected, firstly, with the need to determine and deepen the understanding of the essence and content of this area of education in accordance with the new socio-economic conditions, and secondly, to develop scientific and methodological recommendations for educational and educational institutions, and thirdly, with the close connection of education, which affects the increase in labor efficiency.

Негизги сөздөр: педагогикалык шарттар, улуттар аралык баарлашуу, маданият, тарбиялоо, педагогикалык процесс, окуучулар, көп маданияттуулук, аң-сезим, ой жүгүртүү, жүрүм-турум, калыптандыруу.

Ключевые слова: педагогические условия, межнациональное общение, культура, воспитание, педагогический процесс, учащиеся, поликультурность, сознание, мышление, поведение, формирование.

Key words: pedagogical conditions, interethnic communication, culture, education, pedagogical process, students, multiculturalism, consciousness, thinking, behavior, formation.

Илимий адабияттарда педагогикалык шарттар боюнча даде болсо ар түрдүү көз караштар бар. Алгач окуучуларынын арасында улуттар аралык мамилелешүү маданиятын тарбиялоо маселесин туура чечүү үчүн “шарт” деген түшүнүтүн маңызын аныктап алалы.

«Шарт» жалпы илимий таандык түшүнүк. Педагогика илимине карата «шартты» инсандын тарбияланышынын, билим алуусунун жана өнүгүшүнүн натыйжаларына таасирин тийгизген себептердин жыйындысы катары мүнөздөсө болот. Бирок, ошондой болсо дагы бул түшүнүк боюнча бирдиктүү аныктама жок. Биз педагогикалык шарт – бул белгилүү натыйжаны алууга багыт-талган, педагогикалык процесстин жүрүшүнө олуттуу таасир тийгизген, жагдайдын, фактордун сырткы берилиши. Педагогикалык шарт (шарт тардын системасы) педагогикалык процеске таасир этүү максатында педагог тарабынан атайын негизделет – деген ойго кошулабыз [9, 12-б.].

Улуттар аралык баарлашуу маданиятын тарбиялоонун педагогикалык шарттарын педагогикалык процессте окуучулардын көп маданияттуу аң-сезимин, ой жүгүртүүсүн жана жүрүм-турумун калыптандырууга көмөктөшүүчү маданий чөйрөнү түзүү, аларды маданияттар аралык өз ара аракеттенүүгө даярдоонун негизи катары улуттук жана дүйнөлүк маданияттар мектебинин педагогикалык процессиндеги оптималдуу өз ара байланышты болжолдойт [5, 44-б.].

Республикабыздын мектептеринин практикасында топтолгон тажрыйба-ларга, теориялык булактарга, изилдөөлөрүбүздүн материалдарына таянуу менен башталгыч класстардын окуучуларынын улуттар аралык мамилелешүү маданиятын тарбиялоодо мааниге ээ болгон төмөндөгү педагогикалык шарттарды аныктап, эксперименттин жүрүшүндө колдонулду.

Биринчи педагогикалык шарт. Башталгыч класстардын мугалимдеринин окуучулардын улуттар аралык мамилелешүү маданиятын тарбиялоонун методологиясы жана теориясы боюнча түшүнүктөрүн тереңдетүү. Азыркы кезде изилдөөлөрдө улуттар аралык маданиятка тарбиялоонун теориялык аспектин аныктаган бир катар түшүнүктөрүнүн көп кырдуулугу мугалимдердин башталгыч класстын окуучуларынын улуттар аралык маданиятка тарбиялоонун деңгээлин баалоосу үчүн так критерийлердин жоктугун жаратат. Башталгыч класстын окуучуларынын жаш курагына ылайык өнүгүүсүнүн социалдык абалы алардын улуттук маданиятка тарбиялоонун милдеттерин дифференциялоого мүмкүндүк бербейт [1, 141-б.].

Башталгыч класстын окуучулардын ортосунда баарлашуу маданиятын тарбиялоо системасында мугалим изилдөөчү, тарбиялоочу, балдар тобунда баарлашуунун тең укуктуу өнөктөшү жана уюштуруучу катары борбордук орунду ээлейт. Ошондуктан мугалимдин баарлашуу маданиятын өнүктүрүү боюнча программа илимий методикалык жактан негизделген сунуштарды камтууга тийиш.

Мугалимдин жогорку социалдык статусу, уюштуруучулук жана тарбиялык ишмердүүлүгү, анын иш-аракетинин балдардын жана ата-энелердин көпчүлүгү тарабынан жактырылышы жоопкерчиликти жүктөйт [4, 34-б.].

Мугалим балдарды ар түрдүү иш-аракеттерде, баарлашуунун кырдаалдарында байкоо жүргүзүүгө, ар биринин жеке өнүгүүсүн объективдүү баалоого, убагында кемчиликтерин аныктап, ондоо үчүн уюштуруучулук жана тарбиялык ишмердүүлүгү мүмкүнчүлүктөрдү берет.

Демек, мугалим окуучулардын туулуп-өскөн жерине, көп улуттуу Мекенине болгон сүйүүсүн адамдардын улуттук кадыр-баркын, алардын тилдерин, маданиятын, тарыхый өткөнүн, каада-салттарын урматтоо тарбиялоосу зарыл; .

Мугалим көп улуттуу коомдо мектеп окуучуларынын толук кандуу жашоосун камсыз кылууга чакырылган. Окуучулар менен диалогдук баарлашуунун принциптерин сактаган, коммуникативдик маданиятынын жогорку деңгээлине ээ болгон толеранттуу мугалим гана улуттар аралык мамилелердин маданиятын өнүктүрүүнүн натыйжалуу сапаттуу процессине зарыл шарттарды түзөт. Мындай мугалим балдардын социалдык мамилелерин жана баалуулук багыттарын, алардын этникалык толеранттуулугун сыйлайт жана эске алат [3, 41-б.].

Күнүмдүк тиричиликтин чегинен чыгууга мүмкүндүк берүүчү, кесиптик маанилүү сапаттарды актуалдаштыруучу, билим берүүнүн жаңы технологияларын издөөгө каалоо берген кесипкөйлүк деңгээли анын баалуулукка болгон ишениминин кепилдиги боло алат.

Улуттар аралык маданиятка тарбиялоо методикасы мугалимдин балдардын өзгөчөлүктөрүн, алардын ортосундагы мамилени билүүсүнө негизделет. Бул багыттагы иштерди уюштурууда мугалимдер төмөнкүлөрдү эске алуулары зарыл:

- ар бир окуучунун жекече өзгөчөлүктөрүн,
- үй-бүлөдөгү тарбиянын өзгөчөлүктөрүн, үй-бүлө маданиятын;
- класстагы окуучулар тобунун улуттук курамы;
- балдардын ортосундагы мамилелердеги көйгөйлөр, алардын себептери;

– чөйрөнүн, маданияттын этнопедагогикалык жана этнопсихологиялык өзгөчөлүктөрү, алардын окуучулардын улуттар аралык мамилелер маданиятынын өнүгүшүнө таасирин [2, 54-б.].

Кырдаалды талдап, мугалимдер мектеп окуучуларынын улуттар аралык байланыш маданиятын тарбиялоонун натыйжалуу формаларын, мазмунун аныктоону.

Мугалим окуучулардын улуттар аралык маданиятка тарбиялоодо адеп-ахлакка негизделген улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарга таянышы керек. Анын негизинде адамдардын улутуна карабастан гумандуу мамилелерди, ар кандай элдердин маданиятын, каада-салтын, искусствосун, тилин урматтоо сезимин калыптандыруу турат. Бул иш окуу жана класстан тышкары иштердин, системасы аркылуу жүргүзүлүшү мүмкүн. Негизги максаты жалпы адамзаттык жана улуттук баалуулуктарды шайкеш келтирүү маанилүү. Бул өз алдынча эне тилди кайра жаратуу, элдин тарыхын, маданиятын изилдөө боюнча программаларды иштеп чыгууну талап кылат

Ар бир мектепте окуучулар арасында улуттар аралык мамилелердин маданиятын тарбиялоо үчүн жакшы шарттарды түзүшү керек. . Окуучулардын улуттар аралык мамилелердин маданияты жөнүндөгү түшүнүктөрүн калыптандыруу боюнча мугалимдин системалуу, максаттуу иш алып баруусу бул сезимдерди тарбиялоого көмөктөшөт, аларды аң-сезимдүү кылат. Мектеп предметтеринин, класстан тышкары иштердин тарбиялык маанисин баалабай коюуга болбойт. Класстан тышкары иштердин эмоционалдык таасири күчтүү. Кээде балдар курчап турган чындыкка окуган китептеринин каарманынын көзү менен карашат. Ошентип, кенже мектеп окуучуларына тарбиялык таасир көрсөтүүнүн эн маанилүү жана күчтүү каналдарынын бири болгон тарбиялык китеп көбүнчө окуу жайдын, үй-бүлөнүн көз жаздымында калат. Башталгыч класстардын окуучуларынын арасында улуттар аралык мамилелердин маданиятын билгичтик менен тарбиялоо өтө олуттуу маселе

жана мектеп жетекчилеринен, мугалимдерден жана окуучулардын ата-энелеринен өзгөчө көңүл бурууну талап кылат [6, 12-б.].

Экинчи педагогикалык шарт. Ата-энелердин «улулар аралык мамилелешүү маданияты» жөнүндөгү маалыматтарга ээ кылуу жана аларды тарбиялык иштерге тартуу. Балдар менен биргелешкен иш-аракеттердин активдүү формаларына тартуу. Кичинекей окуучулардын ортосунда баарлашуу маданиятын тарбиялоо системасында ата-эне борбордук орундардын бирин ээлейт, ошондуктан алардын баарлашуу маданиятын өнүктүрүү боюнча сунуштарды камтууга тийиш, алар уюштуруучунун позицияларын айкалыштырууга тийиш. , изилдөөчү жана балдар тобунда баарлашуунун тең укуктуу өнөктөшү/

Үчүнчү педагогикалык шарт. Класстан тышкаркы тарбиялык иштердин этнопедагогикалык багыттуулугун арттыруу. Мектепте башталгыч класстардан баштап эле улуттар аралык мамилелешүү маданиятын калыптандыруунун маанилүү шарттарынын бири этномаданий билим жана тарбия берүү болуп саналат. Ар бир улут өзүнүн тарыхында тилин, фольклорун, этностук символдорун, каада-салтын, үрп-адаттарын, руханий жана адеп-ахлактык баалуулуктарын, адамдык мыкты сапаттарын калыптандырып келген. Этномаданий билим жана тарбия берүү улуттун маданий баалуулуктарын, ал улуттун өкүлү болгон жана ал чөйрөдө жашаган окуучуга өткөрүп берүүнү комплекстүү процесс, тарбиялоо системасынын ажырагыс бөлүгү катары кароо керек. Мектеп окуучуларынын этно-маданий тарбиясын калыптандырууда каада-салттарды жана үрп-адаттарды колдонуу алардын социалдык, руханий, адеп-ахлактык, акыл-эс жана физикалык өнүгүүсүнө таасир этүүгө мүмкүндүк берет.

Башталгыч класстын окуучуларына этномаданий тарбия берүү төмөнкүлөргө багытталган:

- өз элинин тарыхы жана салттары менен тааныштыруу;
- этномаданий чөйрөнү түзгөн элдердин тарыхы жана салттары менен тааныштыруу;
- Кыргызстанда жашаган элдердин маданиятында, каада-салтында жана тарыхында жалпы, өзгөчө жана өзгөчөлүгүн талдоо жана аныктоо [7, 76-б.].

Төртүнчү педагогикалык шарт. Үйдө, мектепте, класс коллективинде жагымдуу эмоционалдык мейкиндик чөйрөсүн түзүү. өз кезегинде А.С. Макаренко чөйрө балдарды тарбиялай тургандыгын баса белгилеген. Мектеп өсүп келе жаткан жаш муундарга билим жана тарбия берүүнүн мейкиндиги катары тарбиялоонун негизги таянычы болуп саналат. Мына ушуга байланыштуу ата-энелер , мугалимдер окуучулардын жаш курак жана психологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен мамилелешүүнүн демократиялык стилин пайдалануусу зарыл .

Ар бир мектепте окуучулар арасында улуттар аралык маданиятка тарбиялоо үчүн жакшы шарттарды түзүшү керек. Окуучулардын улуттар аралык мамилелердин маданияты жөнүндөгү түшүнүктөрүн калыптандыруу боюнча мугалимдин системалуу, максаттуу иш алып баруусу бул сезимдерди тарбиялоого көмөктөшөт, аларды аң-сезимдүү кылат. Мектеп предметтеринин, класстан тышкаркы иштердин тарбиялык маанисин баалабай коюуга болбойт [8, 64-б.].

Класстан тышкаркы иштердин эмоционалдык таасири күчтүү. Кээде балдар курчап турган чындыкка окуган китептеринин каарманынын көзү менен карашат. Ошентип, кенже мектеп окуучуларына тарбиялык таасир көрсөтүүнүн эң маанилүү жана күчтүү каналдарынын бири болгон тарбиялык китеп көбүнчө окуу жайдын, үй-бүлөнүн көз

жаздымында калат. Башталгыч класстардын окуучуларынын арасында улуттар аралык мамилелердин маданиятын билгичтик менен тарбиялоо өтө олуттуу маселе жана мектеп жетекчилеринен, мугалимдерден жана окуучулардын ата-энелеринен өзгөчө көңүл бурууну талап кылат.

Бешинчи педагогикалык шарт. Класстан тышкаркы иштердин алгылыктуу форма жана методдорун колдонуу. Биз улуттар аралык маданиятка тарбиялоо инсандар аралык мамилелердин негизинде баарлашууда калыптанып, баарлашуу аркылуу көрүнөт. Илимий булактарды теориялык талдоо жүргүзүүнүн негизинде интегративдик инсандык тарбия катары жаш жеткинчектердин улуттар аралык маданиятка тарбиялоонун жолдору белгиленген. Бул башка улуттун өкүлдөрү менен биргелешкен иш-аракеттерге жана баарлашууга, алардын өзгөчөлүктөрүнө сый мамиле жасоого даяр болуу менен көрүнгөн эрежелер жана моралдык нормалар жөнүндө зарыл билимдердин жыйындысы, аларга адекваттуу көндүмдөр.

Жаш жеткинчектердин улуттар аралык мамилелеринин маданиятынын компоненттери болуп төмөнкүлөр саналат: этностор аралык мамилелердин нормаларын жана эрежелерин билүү, аларды түзө билүү; улуттар аралык мамилелердин моралдык нормаларын кабыл алуу; адамдардын башка болуу укугун таануу; конфликтсиз улуттар аралык мамилелердин принциптерин иш жүзүндө орнотуунун зарылдыгы; улутчулдуктун көрүнүштөрүнө туруштук бере билүү.

Алтынчы педагогикалык шарт. Башталгыч класстын окуучуларынын улуттар аралык баарлашуу маданиятын тарбиялоодо алардын психологиялык-педагогикалык өзгөчөлүк-төрүнө ылайык келген ар түрдүү элдер жөнүндө материалдардын мазмунун тандоо саналат. Башталгыч мектепте улуттар аралык баарлашуу маданиятын тарбиялоо боюнча класстан тышкаркы иштерди өткөрүүнүн ар кандай ыкмаларын оптималдуу айкалыштыруу; уюштуруунун ар кандай формаларын колдонуу. Бала кезинен тарта адамды көп улуттуу чөйрө курчап турат, бала бакчада бала теринин, көзүнүн, чачынын түсүндө белгилүү бир айырмачылыктарды көрө баштайт, бирок бала муну кадимки көрүнүш катары кабыл алат, анткени бардык адамдар бири-бирине окшош эмес. Анын жактырган же жактырбаганы теңтушунун терисинин өңү менен аныкталбайт, бала тигил же бул теңтушуна болгон мамилесин өзүнүн адамдык сапаттарына, достошууга, жардам берүүгө, бир нерсе менен бөлүшүүгө жөндөмдүүлүгүнө жараша курат [10, 36-б.].

Дал ушул биринчи таасир анын ар кандай улуттагы адамдар менен кийинки бардык мамилелеринин негизги мүнөзүнө айланат. Тигил же бул коммуникациядагы жаман тажрыйба мектепте, башка билим берүү уюмдарында, жумушта окуганда анын келечектеги жашоосунда кыйынчылыктарга алып келиши мүмкүн. Мугалимдин милдети мындай кырдаалда адамдын башка улуттагы адамдар менен баарлашууда кыйынчылыктарды жеңүүгө жардам берүүсүнө мүмкүн болушунча көбүрөөк көңүл буруу болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Асипова, Н.А. Межкультурные коммуникации и поликультурное образование. – Бишкек, 2015. – 233 с.
2. Ачылова, Р.А. Нация и семья. – Фрунзе: Илим, 1987. – 190 с.
3. Бабанский, Ю.К. Комплексный подход к воспитанию школьников. – М.: Педагогика, 1980. – 80 с.

4. Баграмов, Э.А. Актуальные проблемы развития национальных отношений, интернационального и патриотического воспитания: учебное пособие. – М.: Просвещение, 1988. – 352 с.
5. Базаркулов, М. Интернациональное воспитание в школах Киргизии. // Народное образование. – 1982. – №12. – С. 43-51.
6. Байгазиев, С. Азыркы мектептеги тарбия: максаты, мазмуну, жана технологиясы. – Бишкек: Гүлчынар, 2009.
7. Бекбоев, И.Б. Инсанга багытталган окуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. – Бишкек: Педагогика века. – 2004. – 384 б.
8. Карыпкулов, А.К. Интернациональное воспитание в средней школе в условиях обновления советского общества. – Бишкек: Мектеп, 1991. – 140 с.
9. Кочетова, Е.А. Воспитание культуры межнационального общения у младших школьников: автореф. дис. ... канд. пед. наук: – М., 2006. – 20 с.
10. Элебаева, А. Б. Современное состояние межнациональных отношений в Кыргызской Республике: проблемы и перспективы // Вестник Академии управления при Президенте КР. – Бишкек, 2011. – № 14. – С. 35-43.

References:

1. Asipova, N.A. Intercultural communication and multicultural education. – Bishkek, 2015. – 233 p.
2. Achylova, R.A. Nation and family. – Frunze: Ilim, 1987. – 190 p
3. Babansky, Yu.K. An integrated approach to the education of schoolchildren. – М.: Pedagogy, 1980. – 80 p
4. Bagramov, E.A. Actual problems of the development of national relations, international and patriotic education: textbook. – М.: Enlightenment, 1988. – 352 p
5. Bazarkulov, M. International education in schools of Kyrgyzstan. // Public education. - 1982. – No. 12. – pp. 43-51.
6. Baigaziev, S. Azyrky mekteptegi tarbia: maksaty, mazmunu, zhana technologiiasi. – Bishkek: Gulchynar, 2009.
7. Bekboev, I.B. Insanga bagyttalghan okuu technologiiasynin teoriyalyk zhana praktikalyk maseleleri. – Bishkek: Pedagogy of the Century. – 2004. – 384 b.
8. Karypkulov, A.K. International education in secondary school in the conditions of renewal of Soviet society. – Bishkek: Mektep, 1991. – 140 p.
9. Kochetova, E.A. Education of the culture of interethnic communication among younger schoolchildren: abstract. dis. ... Candidate of Pedagogical Sciences: – М., 2006. – 20 p.
10. Elebaeva, A. B. The current state of interethnic relations in the Kyrgyz Republic: problems and prospects // Bulletin of the Academy of Management under the President of the Kyrgyz Republic. – Bishkek, 2011. – No. 14. – pp. 35-43.

УДК: 37.017.9

DOI 10.33514/ ВК-1694-7711-2022-2(1)-84-87

Өмүрзакова Гүлкайыр

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети, аспирант

Омурзакова Гүлкайыр

Кыргызский государственный университет им. И. Арабаева, аспирантка

Omurzakova Gulkayyr

Kyrgyz State University I. Arabaev, postgraduate student

**КЛАССТАН СЫРТКАРКЫ ТАРБИЯЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮКТҮ УЮШТУРУУ
КОМПОНЕНТТЕРИ
КОМПОНЕНТЫ ОРГАНИЗАЦИИ ВНЕУЧЕБНОЙ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
COMPONENTS OF THE ORGANIZATION OF OUT OF STUDENT EDUCATIONAL
ACTIVITIES**

Аннотация: Мектеп ишмердүүлүгүнүн класстан сырткаркы чөйрөсү, эгер ал системалуулуктун милдеттүү белгилерине туура келсе: бүтүндөй уюмдун белгилүү бир максатка баш ийүүчүлүгүнө, бүтүндүүлүккө; структуралуулукка (элементтердин, бөлүктөрдүн болушу); элементтердин өз ара байланыштуулугуна жана өз ара аракетинде, аракеттенүү процессинде өзүн өзү уюштуруучулук, башкаруучулук ээ болсо, система катары бааланат.

Аннотация: Внеучебная деятельность средней школы, если она отвечает обязательным признакам системы: нацеленность всей организации на достижение определенной цели, целостность; структура (наличие элементов, частей); взаимосвязанность и взаимодействие элементов оценивается как система, обладающая самоорганизующимся, управленческим в процессе взаимодействия потенциалом.

Annotation: Extracurricular activities of school, if it meets the mandatory features of the system: the focus of the entire organization to achieve a specific goal, integrity; structure (presence of elements, parts); the interconnectedness and interaction of elements is assessed as a system that has a self-organizing, managerial potential in the process of interaction.

Негзги сөздөр: ишмердүүлүк, чөйрө, системалуулук, бүтүндүүлүк, бир максатка баш ийүүчүлүк, структуралуулук.

Ключевые слова: средняя школа, деятельность, среда, система, целостность, целеустремленность, структура.

Keywords: secondary vocational school, activity, environment, system, integrity, purposefulness, structure.

Кесиптик-педагогикалык ишмердүүлүктүн субъектиси катары мугалимдин инсандыгын карап чыгуу менен, анын мектептеги натыйжалуу, эффективдүү ишине жардам берүүчү инсандык сапаттарын бөлүп көрсөтүүгө болот жана алар колледждеги ар түрдүү класстан сырткаркы ишмердүүлүк процессинде калыптанышы жана өнүгүшү керек:

– интеллектуалдык-когнитивдик: компетенттүүлүк, профессионалдуулук, жалпы маданият, эрудиция, окуучуларды окутуу жана тарбиялоодо жаң технологияларга ээ болуу;

– коммуникативдик: мамилечилдик жана ар түрдүү курактык жана социалдык коомчулуктагы башка адамдар менен байланышуу жөндөмү;

– моралдык-баалуулук: гумандуулук, акыйкаттуулук, тактык, чыдамдуулук, өз алдынча билим алуугат умтулуу, өзүн өзү тарбиялоо жана өзүн өзү өнүктүрүү;

– эрктик: ишке жөндөмдүүлүк, тырышчаактык, өзүн өзү башкара билүү [1, 41-б.].

Класстан сырткаркы тарбиялык ишмердүүлүк келечектеги адиске аны курчап турган ал жашаган дүйнөнү, адамдарды түшүнүүгө, эстетикалык баалуулуктарды кабылдоого, илимдин жетишкендиктерин, болмуштун баалуулуктарын, табиятка мамиленин гуманисттик маңызын баалоого ж.б. жардам берет.

Окуучу класстан сырткаркы тарбиялык ишмердүүлүктүн ар кыл түрлөрүнө кирүү менен, өзүнүн кесиптик ишмердүүлүгүнө гана “кирбестен”, ал “өнүгүүнүн жаңы кырдаалына” да чыгат (Л.С. Выготский), жан дүйнөлүк өзүн жакшыртуунун жаңы тепкичине көтөрүлөт.

Кайсы гана система болбосун анын сапаты жана жашоого ийкемдүүлүгү көп учурда максаттарды аныктоодон көз каранды. Максаттын абдан кеңири тараган жана салттуу формасы – бүтүндөй коом, билим берүү мекемеси же өз алдынча педагог умтулган идеал. Бирок максаттын – натыйжанын формасын аныктоо жайылып барат, ага адекваттуу каражаттар менен методдорду колдонуу менен, зарыл каражаттарды жана күчтөрдү коротуп, белгилүү бир убакыттын аралыгында жетишүү пландалат.

– Башкысы, билим берүүдөгү максаттарга, эгер алар инсанды өнүктүрүүгө багытталган, анын күтүүлөрүнө дал келген жана ал үчүн актуалдуу болсо, жетүүгө болот. “Максат каалаган натыйжанын образы гана эмес (мында ал укмуштай кыялдар менен дал келет), натыйжанын образы, биринчиден, аны алуу үчүн убакыт менен өлчөнөт, экинчиден, талап кылынган мөөнөттө (реалдуу) аны алуунун мүмкүнчүлүктөрү менен салыштырмалуу, үчүнчүдөн ага жетишүү үчүн субъектинин аракетке мотивациялайт (максатты декларациялайт, субъект таптакыр башка натыйжаны алууга умтулушу мүмкүн, декларациялануучу максат – псевдомаксат), төртүнчүдөн, операциялык аныкталган, б.а., мындай берилет, фактылык алынган натыйжаларды күтүлүүчү менен дайыма салыштырууга болот”, – деп жазат белгилүү педагог-окумуштуу В.И. Загвязинский [4, 231-б.].

Тарбия берүүнүн жана класстан сырткаркы тарбиялык ишмердүүлүктүн өз ара бири бирине өтүшүнүн биз сунуштаган принцибине ылайык, көңүл бурабыз, колледждин класстан сырткаркы ишмердүүлүгүнүн системасынын максаты адамдын чыгармачылык жөндөмдүүлүктөрүн жана өзүн өзү ишке ашыруусун, анын керектөөчүлүктөрүнүн гармонизациясын ачуу үчүн шарттарды түзүүгө инсанга багытталган билим берүүнүн жалпы максаттык багыттуулугуна баш ийет. Ошондуктан колледждин класстан сырткаркы ишмердүүлүгү бул - жаш адстин цивилизациялык социалдык калыптануусу жана өнүгүүсү үчүн шарттарды максатка багыттуу түзүү. Бул окуучуларды өздүк жана коомдук жашоонун субъектисине айлантуу менен, бош убактысында окуучулардын өздүк инновациялык ишмердүүлүгү үчүн жагымдуу атмосфераны талап кылат.

– Бул максаттарга жетүү үчүн колледждин класстан сырткаркы ишмердүүлүгүнүн программасы заманбап шарттарда колледждин класстан сырткаркы ишмердүүлүгүнүн системасынын калыптанышы, аракеттенүүсү жана өнүгүшү үчүн колледждин коллективи тарабынан топтолгон салттарды жана позитивдүү тажрыйбаларды пайдалануу, аларды жаңы формалар жана багыттар менен айкалыштыруу; класстан сырткаркы ишмердүүлүктү

пландоонун негизи катары окуучулардын баалуулук багыттарынын динамикасын, кызыкчылыктарын изилдөө (мониторинг); класстан сырткаркы ишмердүүлүктү пландоо жана аны бардык субъектилердин денгээлинде (колледждик, бөлүмдүк, жекече) жакшыртуу сыяктуу өз ара байланышкан маселелерди чечүү каралат [2, 26-б.].

Заманбап билим берүү мекемеси тарбиянын маанилүү коомдук институту катары каралат.

Изилдөө көрсөткөндөй, атайын орто окуу жайларында тарбиялык ишти уюштуруу тарбиялык ишмердүүлүктү жакшыртууга жардам берүүчү жалпы мүнөздүү белгилери белгиленет. Алар буларда турат:

– окуучулардын кесиптик инсандыгына мотивацияларды калыптандыруу (кошумча өнүктүрүүчүлүк билим берүү программаларын түзүү, тематикалык клубдардын ишин уюштуруу, предметтик олимпиадаларды, адистиктер боюнча илимий конференцияларды өткөрүү);

– иштелип чыккан аракеттеги структуралар боюнча орто атайын окуу жайларынын окуучуларынын өзүн өзү башкаруусун уюштурууда (педагогикалык кеңеш – окуу мекемесинин кеңеши – кызматташуунун координациялык кеңеши – жаш адистердин кеңеши – профсоюздук комитет - социалдык камсыздандыруу комиссиясы);

– орто атайын окуу жайларынын окуучуларынын чыгармачылык доминанттарын өнүктүрүүдө (кызыкчылыктар боюнча ийримдер, жалпы колледждик иш-чаралар, олимпиадалар, конференциялар, чыгармачылык кечелер, КВН өткөрүү ж.б.);

– орто атайын окуу жайларынын окуучуларын патриоттуулукка, адеп-ахлакка жана акыл-ойго тарбиялоо системасын өнүктүрүүдө (акын-жазуучулар, коомдуук ишмерлер, ардагерлер, маданият жана искусство кызматкерлери менен жолугушуулар, тарыхтын билермандары турнирин өткөрүү. Улуу Ата-мекендик согуштун ардагерлери менен жолугушуулар, этика жана эстетика боюнча маектер);

– “Ден соолук” программасын ишке ашырууда (жашоонун тартиби жагна стили тууралуу мониторинг өткөрүү, окуучулардын ден соолугунун абалын баалоо, окутуунун ден соолукту чыңдоочу технологияларын пайдалануу менен окуу процессин рационалдуу уюштуруу, дене тарбиялык-спорттук иштерди оптималдаштыруу);

– окуучу жпаштар арасында асоциалдык көрүнүштөр: чылым чегүү, ичимдик ичүү, наркомания ж.б. менен күрөшүүдө (лекцияларды жана аңгемелешүүлөрдү өткөрүү, окуучулар жана ата-энелер үчүн “ден соолук университеттерин” уюштуруу, медициналык темадагы маалыматтык бюллетендерди чыгаруу) [4, 23-б.].

Окутуунун тарбия берүүчүлүк ишмердүүлүгүн натыйжалуу уюштурууда билим берүү мекемесинин ролун күчөтүүнүн натыйжасында бул иштин мазмуну практикалык-багытталган мамилени эске алуу менен курулду. психологиялык илим заманбап шарттарда практикалык-багытталган мамилени абдан максатка багыттуу жана натыйжалуу деп эсептейт. Класстан сырткаркы тарбиялык ишмердүүлүктү уюштуруп коюу гана эмес, аны иш ордунда иш аракетке келтирүүгө даярдоо да абдан маанилүү.

– Бардык билим берүү мекемелериндеги комплекстеги тарбия берүүнүн өнүккөн программасы бул ишти жүргүзүүгө адистердин даярдыгын камсыздашы керек. Педагогикалык колледжде мугалимдерди даярдоонун теориялык концепцияларына анализ класстан сырткаркы тарбиялык ишке келечектеги мугалимдердин, тарбиячылардын, педагог-уюштуруучулардын даярдыгын калыптандыруу системасынын зарылдыгына ынандырат.

Класстан сырткаркы тарбиялык ишке даярдыкты биз инсанды, инсандык сапаттардын калыптануу денгээлин, мугалимдин, тарбиячынын билимдерин, көндүмдөрүн өнүктүрүүдөгү кызыкчылыктарды класстан сырткаркы тарбиялык ишти уюштурууга багыттаган, умтулууну, керектөөнү көрсөтүүчү интегрирленген, туруктуу, инсандык билим берүү катары карайбыз [6, 165-б.].

Класстан сырткаркы тарбиялык ишке даярдыктын структурасы мотивациялык-инсандык, мазмундук-процессуалдык жана баалоочу-текшерүүчү копоненттер аркылуу түзүлөт.

– Класстан сырткаркы тарбиялык ишке даярдыктын бул копоненттерин мүнөздөөчү критерийлер болуп инсандык, кесиптик жана рефлексивдик критерийлер саналат, анткени төмөнкү сапаттык көрсөткүчтөр жана мүнөздөмөлөр менен топтолгон: кесиптик-педагогикалык багыттуулук; класстан сырткаркы тарбиялык ишти ишке ашыруу үчүн зарыл инсандык сапаттардын калыптануу даражасы; мектепте класстан сырткаркы тарбиялык иштин өзгөчөлүктөрү жана шарттары жөнүндө кабардар болуу даражасы; класстан сырткаркы тарбиялык ишти ишке ашырууда жалпы педагогикалык ыкмаларынын жана көндүмдөрүнүн даярдыгы; класстан сырткаркы тарбиялык ишти чыгармачыл уюштируу жөндөмү [5, 77-б.].

Бул көрсөткүчтөрдүн айкалышынын негизинде класстан сырткаркы тарбиялык ишке даярдыктын түзүлүшүнө төмөнкү денгээлдерди бөлүп көрсөтөбүз: аткаруучулук, репродуктивдик, чыгармачылык. Класстан сырткаркы тарбиялык ишке даярдыктын негизги критерийлерине, албетте, аткаруучулук денгээлден репродуктивдикке, андан чыгармачылыкка өтүү саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Абишев Н.А. Орто мектептин педагогикалык жамаатынын чыгармачылык ишмердигине жетекчилик кылуу. – Минск, 1992. – 168 б.
2. Березняк Б.П. Заманбап мектептин жетекчилиги. – М.: Агартуу, 1983. – 208 б.
3. Генов Ф. Башкаруу психологиясы: негизги көйгөйлөр. – М.: Прогресс, 1982. – 422 б.
4. Загвязинский В.И. Мектепти башкаруудагы чыгармачылык. М.: Билим, 1991. – 61 б.
5. Монахов Н.И. Билим берүүнүн натыйжалуулугун изилдөө. Теория жана методдор. – М.: Педагогика, 1981. – 144 б.
6. Билим берүүдөгү менеджмент: көйгөйлөр жана ыкмалар. Практикалык колдонмо. – М.: Сентябрь, 1997. – 336 б.

References:

1. Abishev N.A. Management of the creative activity of the teaching staff of the secondary school. - Minsk, 1992. - 168 p.
2. Bereznyak B.P. Leadership of the modern school. – M.: Enlightenment, 1983. – 208 p.
3. Genov F. Management Psychology: Main Problems. – M.: Progress, 1982. – 422 p.
4. Zagvyazinsky V.I. Creativity in school management. M.: Knowledge, 1991. - 61 p.
5. Monakhov N.I. Studying the effectiveness of education. Theory and Methods. - M.: Pedagogy, 1981. - 144 p.
6. Management in education: problems and approaches. Practical guide. - M.: September, 1997. - 336 p.

УДК 213.08(145)005

DOI 10.33514/ ВК-1694-7711-2022-2(1)-88-93

Турдугулов Али Турдугулович

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, филология илимдеринин доктору,
профессор

Турдугуов Али Турдугулович

Кыргызский национальный университет им. Ж.Баласагына, доктор филологических наук,
профессор,

Turdugulov Ali Turdugulovich

Kyrgyz National University J. Balasagun, Doctor of Philology, Professor

**ТЕКСТТИ ОКУП ТҮШҮНҮҮ КӨНДҮМДӨРҮ
НАВЫКИ ЧТЕНИЯ И ОСВОЕНИЯ ТЕКСТА
READING AND TEXT SKILLS**

Аннотация: Мектеп окуучуларынын билимин, билгичтигин сыноочу эл аралык PIZA программасы (сынагы) текст менен иштөө көндүмдөрүн, текстти окуп түшүнүү, алар боюнча түзүлгөн суроолорго туура жооп издөө маселесине маани берет. Ошол себептен автор мында тексттин теориясы менен практикасын камтыган маселелер тууралуу ой бөлүшүүнү туура көрдү. Тилекке каршы, учурда кыргыз окумуштуулары мына ушул маселеге маани бербей келишет. Макала тексттерди киргизүү үчүн (тандоо) окуу китептеринин авторлоруна, мектеп мугалимдерине жана окуучуларга арналат.

Аннотация: Международная программа PIZA по оцениванию знаний и умений учащихся, придает большое значение умению читать и понять текст, а так же правильно ответить на вопросы, составленные по тексту. В связи с чем автор данной статьи намерен обсудить теорию и практику текста, которых мы предполагаем включить в учебники. К сожалению, ныне наши ученые не уделяют должного внимания на данные, казалось бы, на очень важные вопросы. Статья адресована на авторов учебников, в чьи компетенции входит включение текстов в учебники, учителям общеобразовательных школ и учащимся.

Annotation: The international PIZA program for assessing the knowledge and skills of students attaches great importance to the ability to read and understand the text, as well as to correctly answer questions drawn up in the text. In this connection, the author of this article intends to discuss the theory and practice of the text, which we propose to include in textbooks. Unfortunately, now our scientists do not pay due attention to the data, it would seem, to very important questions. The article is addressed to the authors of textbooks, whose competence includes the inclusion of texts in textbooks, teachers of general education schools and students.

Негизги сөздөр: Текст, баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү, лингвистика, тектология, речь, речтин биримдиги, оозеки жана жазуу речи, лексема, тексттин формалары, перифраз, синтаксистик конструкциядагы параллелизм.

Ключевые слова: Текст, повествование, описание, рассуждение, лингвистика, тектология, речь, целостность речи, устная и письменная речь, лексема, формы текста, перифраз, параллелизмы в синтаксических конструкциях.

Key words: Text, narration, description, reasoning, linguistics, textology, speech, integrity of speech, oral and written speech, lexeme, text forms, paraphrase, parallelisms in syntax constructions.

Текст – бири экинчиси менен мазмундук жактан тыгыз байланышта болгон сүйлөмдөрдүн жыйындысы. Тексттин функциясы – бул автордун белгилүү бир маалыматты берүүдө (жазууда) колдонгон баяндоонун каражаты же ык-амалдары. Тексттин үч тиби (түрү десек да болот) бар, алар:

- Баяндоочу текст (повествование) – тигил же бул окуя тууралуу баяндап берет, айтып берет же маалымат берет. Эмне? Кантип? Кайда? Окуя качан болгон?, - дегендей.
- Сүрөттөөчү текст (описание) – адамдын же жаныбардын сырткы көрүнүшү сүрөттөлөт, табият картинасы, көркөм чыгармалардын текстиндеги пейзаждык сүрөттөөлөр дейбизби. Бул кандай, тигил кандай?, - дегендей.
- Ой жүгүртүү (ой калчоо - рассуждение) текти – автор тигил же бул окуяны түшүндүрөт, далилдейт, окуянын, болмуштун себептерин чечмелейт, түшүндүрөт. Эмне үчүн?, - дегендей. Максаты – окурманды же угарманды белгилүү бир ой-корутундуларга жетелөө, шыкак берүү.

Изилдөөнүн максаты. Мектептин тогузунчу класстарынын окуучуларына жана аларга сабак берип жаткан мугалимдерге он беш жаш курактагы баланын билимин, билгичтигин сыноочу эл аралык PISA программасы (сынагы) текст менен иштөө көндүмдөрүн, текстти окуп түшүнүү, алар боюнча түзүлгөн суроолорго туура жооп көндүмдөрүн калыптандыруу.

Изилдөөнүн методдору. Текстке анализ жүргүзүү методу, аларды салыштырма – типологиялык метод, окуучунун билими менен билгичтиктерин мугалим тарабынан баалоо методдору колдонулду. Эл аралык PISA программасына карата даярдыктын базасы мектеп. Окумуштуу К.Добаевдин жазганына караганда “бүгүнкү мектеп билим берүүнүн кынтыксыз реликт катары билим алуунун индустриалдык парадигмалары катары мүнөзүн жогото элек” [3, 63 б.].

Негизги мазмун.

Текст (латын тилинен *textus* - кездеме; токуу, бириктирүү) деген маанини билдирип, адамдын (автордун) оюнун кандайдыр бир материалдык тиркемеде берилишин айтабыз, андагы сүйлөмдөр менен символдор бири – экинчиси менен маанилик жактан тыгыз байланышта болот.

Илимде “текст” түшүнүгүнүн эки негизги түшүндүрмөсү бар, алар: имманенттүү, философиялык маанидеги кенен түшүнүк. Репрезентативдүү текст – бул кыйла тар мааниде колдонулуп, жеке мүнөз күтөт. Текстке карата болгон имманенттүү мамиле анын ички структурасын изилдөө үчүн автономдук реалдуулуктан чыгып мамиле жасайт. Ал эми репрезентативдүү текстке карата жасалган мамиле - бул маалыматты сунуш кылуунун өзгөчө формасы болуп, негизги тексттен сырт окуяларды таспиеттейт.

Тил илиминде (лингвистикада) “текст” түшүнүгү кыйла кеңири мааниде колдонулуп, өзүнө оозеки жана жазуу речин камтыйт. Муну соңку мезгилдерде психоллингвистика илими да изилдеп баштады. Айталы, окумуштуу И. Р. Гальперин текстке карата мындай аныктама берет: “Текст – жазуу түрүндөгү билдирүү (оозеки речтин текстин да жокко чыгарууга болбойт), ал лексикалык, грамматикалык жана логикалык байланыштагы, белгилүү бир моралдык жоопкерчиликти күткөн, анан, албетте, адабияттык (көркөмдүк жактан) кайра иштелип чыккан сүйлөмдөрдүн бир мааниге баш ийдирилген жыйындысы” [5, 145 с.]. Мындагы негизги тезис ушул – текст эки же андан көп сүйлөмдөрдөн турат.

Тексттин маанилик бүтүндүгү. Тексттин маани – маңыздык бүтүндүгү анда баяндалып жаткан турмуштук окуянын өзүнүн (коомдук окуялар, табият көрүнүштөрү, мезгилдер, адам,

анын сырткы келбети менен жан дүйнө абалы, жансыз жаратылыштагы предметтердин абалы) биримдикте берилиши менен аныкталат.

Речтин биримдиги – бул айтыла турган же жазыла турган окуянын темасы. Тема - *тексттин ядролук борбору, ал тексттин мааниси аркылуу гана жалпылаштырылат.*

Көлөмү чоң тексттерде негизги тема бир нече подтемаларга бөлүнүп, ал эми подтемалар бир нече абзацтарга ажыратылган абалда болушу мүмкүн, аларды микротема деп да коюшат.

Ошентип, тексттин маанилик биримдигинен тексттин төмөнкү белгилери келип чыгат:

- Текст – бул тигил же бул тема боюнча айтылган ой же жазылган пикир.
- Текстте айтуучунун же жазуучунун ою, пикири реализацияланат.
- Ар кандай көлөмдөгү текст – бул салыштырмалуу автономдуу, аягына чыгарылган, бүткөн ой, оозеки же жазуу речи.
- Тексттеги сүйлөмдөр бири экинчиси менен логикалык байланышта, биримдикте болот.
- Оозеки, айрыкча жазуу текстине тема коюу шарт.
- Туура жасалган тексттин, адатта, башталышы жана аягы болот.

Окуу предметиндеги текст деген эмне?

Мындагы тексттин эмне экендигин түшүнүү үчүн төмөндө айтыла тургандарды салыштыралы.

1.Эртең менен күн чыгып, терebelди тегиз каптады. Элетте көчөгө мал чыкса, шаар ичинде автомашиналар жайнайт. Чымчыктар сайрап, жаз айы ордун жай мезгилине өткөрүп турган чагы.

2.Эртең менен таң заардан күн чыгып, анын нурлары терebelди тегиз каптады. Мындай маалда элет жеринде көчөгө мал чыкса, шаарда автомашиналар кумурскадай жайнайт. Турмуш – тиричилик шакардай кайнап, эл ар нерселер менен убара. Ошентип кеч кирет (апаларыбыз айткандай күн бир эле тутам). Мына шаар ичинде бийик орнотулган фонарлар күйдү. Автомобилдер дале токточудай эмес, алар кызарган чоң көздүү коңуздардай маңдай чырактарын (фары) жандырышты.

Мындагы чакан эки текстте тең күндүн чыгышы менен анын нурлары терebelге таркаганы тууралуу айтылды. Биринчи текстте сүйлөмдөр бири – экинчиси менен логикалык тыгыз байланышта болгон жок. Андагы ар бир сүйлөм өзүнүн гана маалыматын берип тынды. Муну толук кандуу текст деп айтууга эртелик кылат.

Ал эми экинчи текстте таң заардан башталган жашоо тиричилигинен тартып тээ кеч киргенге чейинки абалдын чакан болсо да маалыматы бар экен. Андагы ар бир сүйлөм өзүнөн мурдагысын логикалык жактан ээрчип да, толуктап да олтурат. Автор чыгармачылыгын пайдаланып салыштырууларды да ыктуу пайдаланган. Чоң көздүү коңуздардын көздөрү ошондой кызыл болот эмеспи. Грамматикалык жактан туура түзүлгөн сүйлөмдөр андагы маанини ачып бере алат. Бул чакан текстте тема бар, ошол темага баш ийдирилген ой бар. Аны “Элет менен шаар турмушу” деп атап коюуга да болот (албетте, бул шарттуу аталыш).

Корутунду.

Эми чакан корутунду чыгаралы, принцибинде, булардын экөөн тең “текст” деп атоого болот. Анткени “Текст” лексемасы, биз жогоруда айткандай латын тилинен келип, “кездеме”, “токуу”, “бириктирүү” деген маанини берип жатат, андыктан жогорудагы ар бир чакан текст мындай параметрлерге жооп берет.

Текст – бул эки же андан көп сүйлөмдөрдүн, абзацтардын ырааттуу жайгашкан абалы, алар бир темага баш ийдирилген болот да андагы негизги ой маанилик жактан бүткөн абалда болот. Кыргыз тилиндеги (бул башка тилдерге деле мүнөздүү) текст деген эмне экендигин, келгиле, билип алабы. Тексттин ички жана сырткы формаларынын биримдигин эмне камсыз кылаарын, андагы байланыштарды кайсыл каражаттар камсыз кылаарын карап көрөлү. Окуучунун ар кандай текстти түшүнүүсү анын көркөм ой жүгүртүүсү менен тыгыз байланышта болоору белгилүү. Окумуштуу В.Алексееванын түшүнүгүндө “баланын көркөм образдуу ой жүгүртүүсүнө, анын чыгармачылыгына искусство гана түрткү боло алат, искусство балага өнүгүүнүн ишенимдүү эки формасын сунуш кылат: ишмердүүлүк жана түшүнүү” [2, 149 б.].

Аныктама.

Текст – бул сүйлөмдөрдүн (абзацтардын) ырааттуу түрдө жайгашкан жыйындысы, алар маанилик жактан да грамматикалык, логикалык жактан да бири – экинчиси менен тыгыз байланышта болот. Белгилүү бир маанини берет.

Тексттен мисал:

Токойдун ичи түнкү тынчтыктан эми гана ойгонгондой. Терebel тынч, табият сүкүт тартып турду. Асман бүркөлүп, жерге майда жааган жаандын тамчылары себелейт. Токойчу карыя сары машкесин ээрчитип токойду көздөй бет алды. Коён, суур, тыйнчычкан, дагы башка жаныбарларга жем чачыш керек эле. Мына, бийик өскөн кары карагайдын жоон бутагына жапайы аарылар чыгышты, алар таң заардан ушинтип сыртка чыгышат. – Булар бал жыйнашты бекен?, - токойчу карыя ушуну ойлodu. Эгер бал жыйналган болсо, аарылар толук ойгоно электе, алар пассивдүү кезинде балынан алыш керек эле. Жапайы аарылардын балы өтө таттуу келет. Эрте мененки чайга кошуп ичсең, тимеле, бармагыңды жалайсың...

Тексттин ички жана сырткы формалары.

Бири – экинчиси менен тыгыз байланышкан сүйлөмдөрдүн курамы, же болбосо, текст ички жана сырткы формага ээ. Тексттин ички же сырткы формасы деген эмне? Ушуну карап көрөлү: Тексттин ички формасы – бул анын мазмуну (маңызы), темасы, автордук ой. Тексттин темасы – андагы сөз болуп жаткан нерсе (мында эмне тууралуу айтылды). Адатта, тексттин темасы анын башына коюлат, тил илиминде жана текстологияда муну заголовок деп коюшат.

Текстеги автордун ою – бул андагы негизги ой же идея, автор анысын ошол текстте бергенге аракет жасайт. Тексттин негизи ою – автор мында берейин деген (же берген) ой, окуган адамды эмнеге тартты, кандай ойго түртүп жатат, анын ошол текстти кандай максат менен жазылды. – мына ушуну текстология автордун ою деп түшүнөт.

Тексттин сырткы формасы – бул андагы композиция же болбосо, тилдик каражаттар, булардын көмөгү менен тексттеги автордук ой берилет, ишке ашырылат. Текстке карата мына ушул позициядан чыгып мамиле жасалса, анын ички жана сырткы формаларынын биримдигин эске алганда төмөнкүдө аныктама келип чыгат:

Текст – бул бир нече сүйлөмдөрдөн же абзацтардан туруп, грамматикалык, логикалык жактан бир темага баш ийдирилген чыгармачылыктын чакан түрү. Адатта, тексттин төмөнкүдөй түзүмү болот: муну биз анын композициясы деп түшүнөлү, Кириш бөлүмү, негизги бөлүк жана жыйынтык же корутунду.

Мындай түзүмдүн аткарган функциясына карап, үч типке бөлүүгө болот: баяндоочу, сүрөттөөчү жана ой жүгүртүүчү функциялары. Ошентсе да булардын ар бири өзүнчө курамга же түзүмгө ээ.

Тексттеги байланыштыргыч каражаттар.

Тексттеги сүйлөмдөр лексикалык жана грамматикалык каражаттардын көмөгү менен маанилик жактан бир бүтүндүккө баш ийдирилген болушу керек.

Лексикалык кайталанмалар

Жайдын күнү. Таң атып – атпай биз иним экөөбүз кой жайып чыктык. Аба таза, айлана тынч. Тээ тоо этектеринде коюу туман жатат.

Синонимдик алмаштыруулар

Анын ошондогу көз карашы аянычтуу эле, бир нерсе аны кыйнап турган, Анын эч нерсеге көңүлү чаппай, бир нерсе ал ойлогондой болбой калган окшойт.

Бир тутумдуу сүйлөмдөр

Эскилиги жеткен бул тамды өткөн кылымда эле биздин чоң атабыз курган экен. А ички жасалгалоосун чоң энебиз элден башкача бир кооздук менен жасаган экен. Чоң энебиз элге атагы чыккан тикмеч, колунан көөрү төгүлгөн уз болгон экен. Анын соккон таар, кийиз, килемдери үйдүн көркүнө көрк берип турчу экен.

Перифраз

Мына, жаз да келди. Жылдын бул мезгили табияттын жандынышы менен ар бир адамдын, жандыктын көңүлүн көтөрөт, жакшы иштерге бел байлатат. Эскинин баары эриген карлардай жок болуп, мезгил улам өткөн сайын унутта калат.

Синтаксиситик конструкциялардагы параллелизмдер

Меште күйгөн көмүр табы

жылытат

Сыртта жанган жарык

тынат.

Алыс жакта, көк деңизде

кеме чөксө

Суу үстүндө каркыралар

чурулдайт... (А.Блок, котормо биздики – А.Т.)

Ошентип, текст речтеги бирдиктүү бир маанини бериши үчүн андагы сүйлөмдөр менен абзацтардын аралыгында лексикалык жана грамматикалык каражаттар пайдаланылат.

Тексттин белгилери

Автордун ою жеткиликтүү болушу үчүн текстте тематикалык биримдик (бүтүндүк), ойдун түшүнүктүүлүгү менен кенендиги, ыраатуулугу, байланыштуулугу жана бүтүндүгү сакталышы шарт.

Келгиле, тексттин ички жана сырткы формаларын камсыз кылган анын негизги белгилерин карап чыгалы:

Тексттин негизги белгилерине кайсылар кирет?

1. Тематикалык бүтүндүк. Тексттин составындагы сүйлөмдөрдүн баары же алардын айрым абзацтары ал тексттин темасын же автордун оюн ачып бериши керек.

2. Ой чабытынын кенендиги. Тексттин темасы подтемалар же микротемалар аркылуу ачылат. Ал подтемалардын же микротемалардын биримдиги (бүтүндүгү) теманын толук кандуу ачылышын камсыз кылат. Көлөмү чоң (ири) тексттерде подтемалар микротемаларга ажырайт. Жалпы жонунан алар тексттеги негизги ойду берүүгө баш ийдирилиши керек.

3. Ырааттуулук – тексттин курамындагы ар бир сүйлөм жаңы бир маалыматты берип турушу абзел (мурунку сүйлөмдү кайталабай), мунун өзү тексттин маанисинин, мазмунунун өнүгүшүн камсыз кылат.

4. Биримдик (байланыштуулук) – тексттин маанилик (мазмундук) биримдигин камсыз кылып туруучу белгиси.

6. Тексттин бүтүндүгү – бул автордун берейин деген оюна каршы келген тилдин, речтеги лексикалык, грамматикалык же стилистикалык каражаттардын кошулуп кетпешин камсыз кылат.

7. Автордук ойдун жыйынтыкталышы – бул тексттин негизги белгилеринин бири катары анын аякталышын көрсөтүп, автордун айтайын деген оюн жыйынтыктайт, тема толугу менен ачылды дегенди билдирет.

Тапшырма.

Текстке карата теориялык анализ жүргүзүп жатып, мында биз чакан – чакан тектерди сунуш кылдык. Силер аларга карата суроолорду түзгүлө, аларга жооп издегиле. Суроолорго туура жооп берүү үчүн оболу текстти кунт коюп, түшүнүп окуп чыгуу шарт.

Колдонулган адабияттар:

1. Адабият таануу илимине киришүү: Текстология. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби. – Фрунзе, 1989. – 176 б.
2. Алексеева В. Творческая деятельность – как основа понимания текста. – Москва, 2001. 256 стр.
3. Добаев К., Супатаева Э. Азыркы мектеп: ал кандай болушу керек? //КББАнын Кабарлары, 2019. № 2(48). – 62 – 66 бб.
4. Тил илимине киришүү: Текстология. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби. – Фрунзе, 1990. – 217 б.
5. Гальперин И.Р. Информативность единиц языка. Учебное пособие. – Москва: Психология, 1987. – 176 стр.

References:

1. Introduction to Literary Studies: Tectology. Textbook for students of higher educational institutions. - Frunze, 1989. - 176 p.
2. Alekseeva V. Creative activity is the basis of understanding the text. - Moscow, 2001. 256 p.
3. Dobaev K., Supataeva E. Modern school: what should it be? //News of KBBA, 2019. No. 2(48). - 62 - 66 pp.
4. Introduction to Linguistics: Textology. Textbook for students of higher educational institutions. - Frunze, 1990. - 217 p.
5. Halperin I.R. Informativeness is a single language. Educational allowance. - Mosukva: Psychology, 1987. - 176 p.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 338.43

DOI 10.33514/ ВК-1694-7711-2022-2(1)-94-102

Беков Төрөгүл Ниязович

Агробизнесин атаандаштыкка жөндөмдүүлүк борбору, директор, экономика илимдеринин
кандидаты

Беков Торогул Ниязович

Центр конкурентоспособности агробизнеса, директор, кандидат экономических наук

Bekov Torogul Niyazovich

Agribusiness Competitiveness Center, Director, Candidate of Economic Sciences

**АЙЫЛ ЧАРБА ӨНДҮРҮМДҮҮЛҮГҮНҮН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУ
АЗЫК-ТҮЛҮК КООПСУЗДУГУН КАМСЫЗДООНУН НЕГИЗИ
ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО
ПРОИЗВОДСТВА КАК ОСНОВА РЕШЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ
INCREASING THE EFFICIENCY OF AGRICULTURAL PRODUCTION
AS THE BASIS FOR SOLVING FOOD SECURITY**

Аннотация: Ар бир өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууда агрардык сектор маанилүү ролду ойнойт. Айыл чарба өндүрүшүнүн негизги милдеттери сапаттуу тамак-аштын керектүү көлөмүн камсыз кылуу гана эмес, экономикалык өсүштү стимулдаштыруу, жумуш орундарын түзүү жана айыл тургундарынын кирешесин жогорулатуу болуп саналат. Кыргызстандын айыл чарбасы экономиканын эң маанилүү жана приоритеттүү тармактарынын бири болуп келген жана болуп кала берет. Бирок айыл чарба тармагы ийгиликтүү өнүгүп, жакшы киреше алып келиши үчүн, ал эффективдүү жана жогорку кирешелүү болушу керек. Бул макалада өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуунун эбегейсиз резерви катары өндүрүштүн эффективдүүлүгүнүн негизги факторлору болуп айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү, малдын продуктуулугу, өндүрүштү чебердүүлүк менен уюштуруусу көрсөтүлгөн.

Аннотация: Аграрный сектор играет важную роль в обеспечении продовольственной безопасности любой страны. Основными задачами сельскохозяйственного производства являются не только обеспечение нужного объема качественного продовольствия, но и стимулирование экономического роста, создание рабочих мест и повышение дохода сельских жителей. Сельское хозяйство Кыргызстана всегда было и остается одной из наиболее важных и приоритетных отраслей экономики. Но для того, чтобы сельскохозяйственная отрасль успешно развивалась и приносила хорошие доходы, она должна быть эффективной и высокопродуктивной. В данной статье показано, что ключевыми факторами эффективности производства являются урожайность с/х культур, продуктивность скота, и умелая организация производства, являющиеся колоссальными резервами в обеспечении продовольственной безопасности страны.

Annotation: The agricultural sector plays an important role in ensuring the food security of any country. The main tasks of agricultural production are not only to provide the necessary volume of quality food, but also to stimulate economic growth, create jobs and increase the income of rural

population. Agriculture in the Kyrgyz Republic has always been and remains one of the most important and priority sectors of the economy. However, the agricultural industry must be efficient and highly profitable in order to develop successfully and bring good income. This article shows that the key factors of production efficiency are crop yields, livestock productivity, and skillful organization of production, which are enormous reserves in ensuring the country's food security.

Негизги сөздөр: Агрардык сектор, азык-түлүк коопсуздугу, айыл чарба өндүрүшү, өсүмдүктөрдүн түшүмдүүлүгү, малдын продуктуулугу, калктын киши башына карата өндүрүш.

Ключевые слова: Аграрный сектор, продовольственная безопасность, сельскохозяйственное производство, урожайность культур, продуктивность с/х животных, производство продукции на душу населения.

Key words: Agrarian sector, food security, agricultural production, crop productivity, productivity of livestock, production per capita.

Согласно общей концепции национальной продовольственной безопасности, как минимум на 80%, основные стратегические продукты питания должны быть обеспечены за счет внутреннего производства, и только на 20% за счет импорта. Таким образом, сельское хозяйство является важным звеном в обеспечении продовольственной безопасности страны и основным источником продуктов питания.

Сельское хозяйство в Кыргызской Республике всегда было и остается одной из наиболее важных и приоритетных отраслей экономики. В сельской местности страны проживает 64% от общего населения страны, в котором почти треть взрослого населения страны занято в сельскохозяйственном производстве [1].

Но для того, чтобы сельскохозяйственная отрасль успешно развивалась и приносила хорошие доходы, она должна быть эффективной и высококорентабельной. В качестве интегрального показателя эффективности отрасли является производство продукции на единицу площади земли или единицу поголовья скота, а также соотношение валового производства на единицу вложенных финансовых материальных средств, что предопределяет ее прибыльность. То есть, ключевыми факторами эффективности производства являются урожайность с/х культур, продуктивность скота, и умелая организация производства.

Общеизвестно, что валовое производство сельскохозяйственных культур напрямую зависит от ее урожайности, которая в свою очередь зависит от вложенных материальных ресурсов на качественные семена, минеральные удобрения, средства защиты растений, соблюдение всех технологических режимов обработки полей, а также применение инновационных приемов и технических решений.

Теперь рассмотрим, насколько экономически эффективно аграрное производство в Кыргызстане на основе анализа урожайности основных видов сельскохозяйственных культур (таблица 1).

Таблица 1. Урожайность сельскохозяйственных культур по Кыргызской Республике (центнеров с одного гектара)

Наименование показателей	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Пшеница	21,4	16,8	23,7	16,9	23,7	24,5	24,1	24,3	25,1	25,5	14,5
Ячмень	19,2	14,5	21,1	12,7	21,3	22,5	22	22,4	22,7	23,5	12,5
Кукуруза на зерно	59,0	60,2	60,8	59,7	61,6	62,4	63,3	64,9	66,1	67,1	64,3
Сахарная свекла	197,1	192,3	191,6	238,7	363,0	623,2	411,6	475,4	514,8	533,9	358,3
Масличные культуры	10,4	10,7	11,0	10,3	11,1	10,5	11,5	11,8	11,9	12,2	10,5
Картофель	161	159	163,3	165,2	165,1	166,3	168	168,8	171,3	171,8	170,4
Овощи	182	181,1	186,8	190,2	192,3	194,4	194,8	197,6	198,7	200,1	193,3
Плодово-ягодные культуры	47,2	48,1	48	47,7	42,5	48,7	49,3	50,7	52,9	52,3	50,2

Источник: Данные Нацстаткома КР.

Как показывают табличные данные, в Кыргызстане наблюдается планомерный рост урожайности практически по всем возделываемым культурам. Средняя урожайность пшеницы по республике составила 21,4–25 ц/га. Низкие урожайности пшеницы была зафиксированы в 2012 и 2014 годах (16,8 и 16,9 ц/га), в основном из-за погодных условий, и в 2021 году (14,5 ц/га), из-за последствий пандемии коронавируса. Рост урожайности пшеницы за последние десять лет составил 17,2%. Аналогичная картина наблюдается и по другим зерновым культурам – ячменю и кукурузе. Ежегодный рост урожайности наблюдается по картофелю, овощам и фруктово-ягодным культурам, где отмечен рост в 5,8% по картофелю, 6,2% - по овощам, и 6,3% - по фруктам и ягодам. Также следует отметить, что начиная с 2016 года отмечено резкое повышение урожайности сахарной свеклы – от 13,4 до 71,6%.

Как показывает практика, урожайность культур в разных регионах Кыргызстана неодинаковая, что связано как с климатическими условиями, и уровнем ведения земледелия (таб. 2).

Таблица 2. Средняя урожайность сельскохозяйственных культур в период с 2011 по 2021 гг. по регионам страны, ц/га

Наименование	Баткен	Жалал-Абад	Иссык-Куль	Нарын	Ош	Талас	Чуй
Пшеница	17,7	24,9	21,4	19,9	20,9	23,8	22,6
Ячмень	12,8	18,5	20,6	19,5	16,1	17,2	20,5
Кукуруза	58	58,8	59,6	50,6	65,3	63,4	66,3
Масличные культуры	15,1	11,6	7,4	10,4	11,9	10,4	9,3
Картофель	142,4	143,7	182,6	145,6	154,4	173,1	167,1
Овощи	168,7	221,7	171,7	116,3	165,6	195	192,7
Плодово-	49,6	59,3	60,2	19,6	56,7	67,6	18,8

ягодные культуры							
Сахарная свекла	-	-	-	-	-	302	385,1

Источник: Данные Нацстаткома КР.

Как показывают данные таблицы 2, наиболее высокие урожаи пшеницы наблюдаются в Жалал-Абадской и Таласской областях, а наивысшие урожаи ячменя - в Иссык-Кульской, Чуйской и Нарынской областях. Кукуруза лучше всего произрастает в Чуйском, Ошском и Таласском регионах. Наивысшая урожайность картофеля отмечена в Иссык-Кульской, Таласской и Чуйской областях, и превышали среднее значение по стране на 5,5-15,2%. Безусловным лидером по урожайности овощей является Жалал-Абадская область – 221,7 ц/га, далее идут Таласская и Чуйская области. Также в Жалал-Абадской и Таласской областях были отмечены повышенные показатели урожайности плодово-ягодных культур в сравнении с другими областями.

В то же время, в Баткенской области, за исключение масличных культур, и в Нарынской области, за исключением ячменя, показатели урожайности по большинству культур были ниже средних значений. Это объясняется тем, что большая часть территории Нарынской области находится на высокогорье, где труднее добиться высоких урожаев. В Баткенской же области, относительно низкие показатели урожайности культур вызваны в большей степени сухим климатом и ограниченностью доступа к поливной воде.

Если рассматривать в целом, то наиболее высокая урожайность по большинству сельскохозяйственным культурам было выявлено в Чуйской, Таласской, Жалал-Абадской областях, что характеризуют их как зоны с повышенной интенсивностью земледелия. Но это утверждение носит больше условный характер, так как каждая область имеет свою многогранную рельефность и различия почвенной структуры, и, следовательно, в пределах одной области имеются множество зон с разными системами землепользования.

Известно, что повышение урожайности является одним из главных резервов в повышении объемов производства и решения проблемы продовольственного обеспечения, и имеются множество эффективных методов и приемов повышения урожайности культур даже в условиях рискованного и неблагоприятного земледелия.

Если сравнивать урожайность некоторых культур в Кыргызстане с аналогичными показателями зарубежных, или даже соседних стран, то сравнение будет далеко не в пользу отечественного земледелия. Например, в Новой Зеландии с 1 га пашни собирается до 99,3 центнеров пшеницы, в Бельгии - 89,5, в Нидерландах – 85,6, в Дании – 89,5, а в Германии – 78,2 центнеров [2]. И таких результатов там достигаются исключительно за счет соблюдения всех технологических процессов и применения современных точных и цифровых технологий. Относительно высокие показатели урожайности пшеницы отмечены в Узбекистане (47,9 ц/га), Белорусии (32,9 ц/га) и Таджикистане (30,8 ц/га). В Казахстане на орошаемых площадях собирают до 45 ц/га. Однако, при соблюдении всех норм и агротехнологий такие высокие результаты можно получать и в Кыргызстане, тем более что не редки случаи, когда отечественные фермеры получают 60 и более центнеров с одного гектара [3]. Помимо соблюдения всех агротехнологических норм и требований, немаловажное значение имеют использование высокоурожайных сортов и гибридов

сельскохозяйственных культур, устойчивых к различным климатическим факторам и болезням.

С точки зрения продовольственной безопасности, ключевым показателем является производство продукции в расчете на единицу населения. По данным информационной площадки AtlasBig, лидирующие позиции по этому показателю занимают Литва (1356 кг), Латвия (1071 кг), Австралия (889 кг), Казахстан (820 кг), Болгария (803 кг). В России в расчете на одного человека производится 499 кг, в Белоруссии – 247 кг, в Армении – 118 кг, а в Кыргызстане – всего 95 кг пшеницы.

Рассмотрим следующий важный стратегический продукт как картофель. Средневзвешенная за последние десять лет урожайность картофеля в Кыргызстане составляет 169 ц/га, в то время как урожайность в США составляет 490 ц/га, в Новой Зеландии – 489 ц/га, в Дании – 424 ц/га, в Нидерландах – 419 ц/га. По урожайности картофеля Кыргызстан отстает от многих стран-участниц ЕАЭС, где в урожайность в Беларуси составляет 204 ц/га, в Армении – 210 ц/га, а в Казахстане – 190 ц/га.

При достаточно невысокой урожайности, производство картофеля на душу населения в Кыргызстане составляет 220 кг, что превосходит внутренние потребности по данному продукту. Однако повышение урожайности позволит обеспечить необходимый объем картофеля для внутренних потребностей на значительно меньших посевных площадях, а высвободившиеся территории направить на выращивание других сельскохозяйственных культур, или нарастить экспорт картофеля. Здесь также необходимы соблюдение всех агротехнологий и применение инновационных методов.

Теперь рассмотрим отрасль животноводства, являющейся источником таких важных продуктов, как молоко и мясо.

В Кыргызстане, начиная с 1990 года, на протяжении длительного времени происходило снижение молочной продуктивности скота, и только начиная с 2001 года показатели надоя несколько стабилизировались, и даже наметился незначительный рост. Однако, средние показатели надоя молока по стране довольно низкие и находятся на отметке ± 2000 кг за лактацию (рис.1).

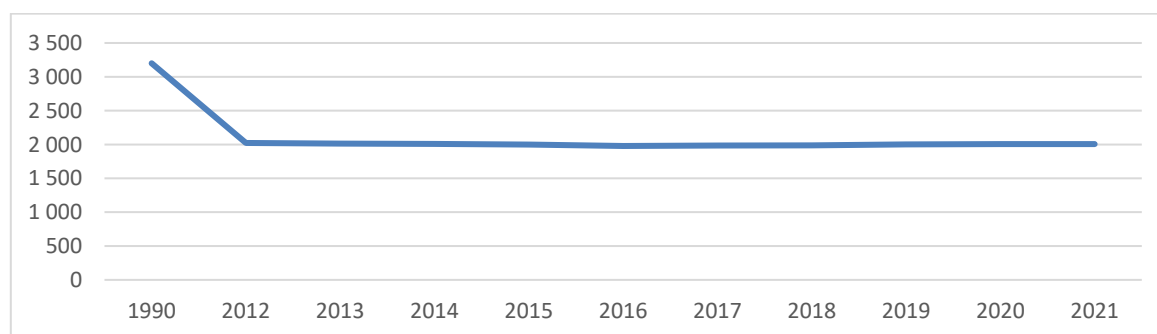

Рис.1. Изменение уровня молочной продуктивности скота в Кыргызстане, кг.

Согласно данным МСХ КР, в 1990 году средний удой молока на одну корову по стране составил 3210 кг, что был одним из лучших показателей среди республик бывшего Советского Союза [4].

Однако, переход к рыночным условиям повлек за собой, определенные негативные последствия, выраженные, главным образом, в резком сокращении племенного поголовья и нарушении всей системы селекционно-племенной работы в стране. Все

государственные племенные заводы и племенные хозяйства по разведению крупного рогатого скота были реформированы, а вновь образовавшиеся племенные субъекты не смогли должным образом обеспечить местных фермеров качественным племенным материалом. Все областные и районные племенные станции были ликвидированы, а функции по искусственному осеменению крупного рогатого скота переданы частным техникам осеменаторам.

Если в Союзное время уровень искусственного осеменения в молочном скотоводстве доходило до 75%, то в настоящее время искусственным методом осеменяется только 2,5 – 3% коров, а остальная часть маточного поголовья покрывается естественным образом низкопродуктивными быками. Единственный в стране племенной центр «Элита», в настоящее время в силу различных причин (финансовых, организационных, кадровых), не в состоянии в полной мере обеспечить потребности в недорогом и качественном семени. А стоимость импортного замороженного семени, которую завозят частные компании, и услуги по искусственному осеменению довольно дорогие и не всегда доступны простым фермерам.

В последние годы в Кыргызстан в частном порядке стали завозить молочных коров и телок из России и даже Европы. Такие породы скота как симментальская, швицкая, манбильярд, голшинская, стали разводиться во многих регионах страны. Однако численность породных животных крайне мала, и основной массив поголовья скота представлен отдаленными потомками алатауской породы скота, которая в союзное время была распространена по всему Кыргызстану. Отмечено, что не всегда завозной чистопородный скот чувствует себя в условиях Кыргызстана комфортно и дает ожидаемые надои молока. Поэтому, для развития молочного скотоводства в стране необходимо наладить систему селекционно-племенной работы, повысить уровень племенных субъектов, организовать качественное производство замороженного семени высокопродуктивных пород скота, широко использовать искусственное осеменение, повсеместно готовить штат квалифицированных специалистов осеменаторов.

Уровень молочной продуктивности в разрезе областей неодинаковый. Наиболее высокие показатели молочной продуктивности коров отмечены в Чуйской и Таласской областях. В Иссык-Кульской области надой молока на уровне средних показателей, а на юге страны и в Нарынской области надой молока значительно ниже средних значений.

Таблица 3. Средние надои молока по регионам Кыргызстана, кг.

Области	2017	2018	2019	2020	*Отклонение средних значений, ±
Баткен	1407	1394	1413	1392	- 594
Жалал-Абад	1839	1853	1835	1839	- 154
Иссык-Куль	2027	2016	1914	1933	- 23
Нарын	1608	1568	1518	1521	- 441
Ош	1717	1691	1700	1732	- 285
Талас	2315	2272	2261	2267	+ 284
Чуй	2978	2937	2949	2953	+ 959

*Среднее значение надоя молока по Кыргызстану за период с 2017 по 2020 гг. составило 1995 кг.

Источник. Таблица подготовлена автором на основании данных Нацстаткома КР

Высокие показатели молочной продуктивности в Чуйской и Таласской областях не случайны. Еще с союзных времен в этих областях была сосредоточена основная племенная база молочного скотоводства. Также, в этих регионах имелись крупные специализированные молочно-товарные хозяйства, и весь породистый молочный скот, который находился в них, после реформирования совхозов и колхозов перешел в частный сектор, генетические основы которого сохранились и в нынешнем поколении крупного рогатого скота. Развитию молочной отрасли в данных регионах способствовало наличие ряда крупных молокоперерабатывающих предприятий, а также близость к потребительским рынкам, включая Казахстан. Кроме этого, в Чуйской и Таласской областях имеется хорошая база для кормопроизводства за счет наличия обширных поливных площадей и благоприятных природно-климатических условий. Ведь общеизвестно, что помимо генетических факторов, на уровень продуктивности скота существенное влияние оказывают факторы кормления и содержания животных.

С переходом к мелкотоварному производству существенно поменялась и структура заготавливаемых кормов. До 90-х годов в хозяйствах страны помимо сена, соломы и концентрированных кормов, в больших объемах заготавливались сенаж, кукурузный силос, корнеплоды, которые положительно влияли на молочную продуктивность скота. В условиях же фермерско-крестьянского производства, резко сократилось производство питательных сочных кормов, и в рационе скота стал преобладать только грубый и фуражный корм (табл. 4).

Таблица 4. Заготовка кормов по Кыргызской Республики, тыс. тонн.

Виды кормов	1990	2000	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Грубые корма, всего	4144,5	2839,2	3260,3	3342,9	3239,7	3603,2	3874,9	4009,1	4023,9	4164,5	4316,6
Сено	1564,9	1850,7	2262,8	2266,6	2161,7	2391,8	2630,9	2741,0	2725,5	2816,7	2927,0
солома	891,0	888,2	955,1	1043,2	1046,3	1183,5	1215,3	616,2	615,5	632,8	661,1
Сенаж	1688,6	100,3	42,4	33,1	31,6	27,9	28,7	25,6	22,8	29,9	48,2
Силос	2417,5	120,8	50,7	50,4	39,6	42,0	41,8	38,5	41,1	45,5	43,1

Источник. Данные Нацстаткома КР.

Как показано в таблице 4, объемы производства грубых кормов (сена, соломы и сенажа) достигли уровня 1990 года лишь в 2017 году, т.е. в течение 27 лет местный скот не получал должного кормления. А производство такого ценного и молокогонного корма, как кукурузный силос, в стране упало в более чем 50 раз. В данное время кукурузный силос производится в основном в хозяйствах Чуйской области, и в отдельных зонах Таласской и Иссык-Кульской областей. По утверждению местных экспертов, такая картина происходит в основном из-за отсутствия специализированной техники, надлежащих ресурсов и навыков у фермеров.

Теперь рассмотрим мясную отрасль в Кыргызстане. Наличие обширных пастбищных угодий способствуют производству качественного и относительно дешевого мяса. Однако, несмотря на стабильный рост поголовья скота, и наличие пастбищных и кормовых ресурсов, Кыргызстан не обеспечивает себя мясом в нужном объеме, и для обеспечения населения в мясных продуктах, Кыргызстан вынужден регулярно импортировать мясо, в основном из

стран ЕАЭС и Китая. Импорт мяса почти в 3 раза превышает официальный экспорт. Кыргызстан в незначительных количествах экспортирует мясо баранины в Объединенные Арабские Эмираты, Иран, Кувейт и некоторые другие страны. Но больше всего экспортируются животные на мясо в живом виде, в основном в Узбекистан и Казахстан.

Обладая хорошим потенциалом для развития мясного производства, Кыргызстан по производству мяса на душу населения далеко позади от мировых стран лидеров. Так, по данным информационного портала Atlas Big [5], в Кыргызстане в расчете на одного человека производится всего 36,4 кг мяса, в то время как в Дании – 323,7 кг, в Новой Зеландии – 296,4 кг, Ирландии – 234,7 кг, Уругвае – 188,8 кг, и в Австралии – 185,9 кг. Даже в странах ЕАЭС на душу населения мяса производится больше, чем у нас. К примеру, в Белоруссии на одного человека производится 129,9 кг, в России – 72,3 кг, и в Казахстане - 57,5 кг.

Достичь повышения производства мяса можно несколькими путями:

Экстенсивным путем – через увеличение производства мяса за счет роста поголовья скота;

Интенсивным путем – через повышение объемов производства мяса за счет повышения мясной продуктивности скота и улучшения мясных свойств без увеличения численности поголовья, и интенсификации мясной индустрии в стране (мясного кластера);

Смешанным путем – через увеличение производства мяса за счет улучшения мясных свойств скота и частичным ростом поголовья скота в стране без превышения норм нагрузок на пастбищные и земельные ресурсы страны, а также правильной организации всех животноводческих и производственных процессов.

Известно, что на мясную продуктивность влияют количественные и качественные показатели, которые обуславливаются породными свойствами и индивидуальными особенностями животных. Если к количественным показателям относятся плодовитость животных, то к качественным показателям – убойный выход, высокая скорость роста или скороспелость, коэффициент мясности.

Доказано, что большое количество мяса хорошего качества можно получать от разведения специализированных мясных пород. Такие породы отличаются повышенной скороспелостью, что позволяет им достигать высокой живой массы в более раннем возрасте. Убойный выход у специализированных мясных пород крупного рогатого скота доходит до 65-70 %, у комбинированных мясомолочных пород - 55-60%, а у молочных - 45-50 % [6].

Многолетними исследованиями местных ученых доказано, что к условиям Кыргызстана наиболее подходят такие специализированные мясные породы как абердин-ангусская и герефордская, которые хорошо адаптируются к местным условиям и хорошо используют пастбищный корм. Эти породы по своим мясным характеристикам относятся к одним из лучших мировых пород мясного направления.

Естественно, что полный переход к специализированному мясному скотоводству у нас в стране вряд ли получится, т.к. для эффективного развития мясного скотоводства требуются определенные территории с богатым травостоем и прочной кормовой базой. А таких территорий в Кыргызстане не так уж и много. В то же время, прекрасными показателями мясной продуктивности характеризуются комбинированные мясомолочные породы скота – симментальская и швицкая, которые наряду с высокими показателями молочной продуктивности, обладают высокой живой массой и хорошо выраженными мясными формами. Эти породы скота одинаково хорошо чувствуют себя как в равнинной, так и в горной местности, и способны давать важную в плане продовольственной безопасности

двойную продукцию – молоко и мясо. И именно таких животных, необходимо разводить в стране как можно больше.

В Кыргызстане все еще низок уровень инвестирования в прогрессивные инновационные и точные технологии, которые обеспечивают прогресс аграрного сектора в передовых странах мира. Существенной проблемой развития аграрного сектора в стране на протяжении многих лет является слабая обеспеченность сельскохозяйственной техникой и производственным оборудованием. Действующая в стране лизинговая программа не способна полностью обновить изрядно изношенный парк сельскохозяйственной техники и оборудования. Высокая зависимость Кыргызстана от импорта дорогостоящей техники, энергоносителей, средств производства (семян, удобрений, средств защиты, вакцин) и других материалов существенно затормаживает производственные процессы и приводит к увеличению потерь. Имеются еще много других проблем, поэтому проблемы аграрного сектора необходимо решать комплексно, и при этом необходимо учитывать вопросы экологии и изменения климата.

Список использованной литературы:

1. Данные Нацстаткома. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.stat.kg/ru/statistics/naselenie/>.
2. Ведущие страны производители пшеницы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.atlasbig.com/ru/>
3. Фермеры из Кыргызстана ждут рекордный урожай зерновых и колосовых. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://mir24.tv/news/16515697/fermery-iz-kyrgyzstana-zhdut-rekordnyi-urozhai-zernovyh-i-kolosovyh>
4. Постановление ПКР от 31 января 2005 года № 45 Концепция развития племенного животноводства в Кыргызской Республике до 2010 года
5. Мировое производство мяса. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.atlasbig.com/ru/stran-po-proizvodstvu-myasa>
6. Шилова Е.П. Факторы, влияющие на мясную продуктивность и пути увеличения производства мяса [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mcx-consult.ru/factory,-vliyayuschie-na-myasnuyu-p>

References:

1. Data of the National Statistical Committee. [Electronic resource] – Access mode: <http://www.stat.kg/ru/statistics/naselenie/>.
2. Leading wheat producing countries. [electronic resource]. – Access mode: <https://www.atlasbig.com/ru/>
3. Farmers from Kyrgyzstan are waiting for a record harvest of grain and ear crops. [electronic resource]. – Access mode: <https://mir24.tv/news/16515697/fermery-iz-kyrgyzstana-zhdut-rekordnyi-urozhai-zernovyh-i-kolosovyh>
4. Resolution of the RCC of January 31, 2005 No. 45 Concept of development of livestock breeding in the Kyrgyz Republic until 2010
5. Global meat production. [electronic resource]. – Access mode: <https://www.atlasbig.com/ru/stran-po-proizvodstvu-myasa>
6. Shilova E.P. Factors affecting meat productivity and ways to increase meat production [Electronic resource]. – Access mode: <http://mcx-consult.ru/factory,-vliyayuschie-na-myasnuyu-p>

УДК 334

DOI 10.33514/ ВК-1694-7711-2022-2(1)-103-108

Касымбекова Жанара Байызбековна

М. Рыскулбеков атындагы КЭУ, Аспирант

Касымбекова Жанара Байызбековна

КЭУ им. М. Рыскулбекова, Аспирантка

Kasymbekova Zhanara Bayyzbekovna

KEU M. Ryskulbekov, Postgraduate student

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭРКИН ЭКОНОМИКАЛЫК ЗОНАЛАРЫНЫН
ПРОДУКЦИЯЛАРЫНЫН АТААНДАШТЫККА ЖӨНДӨМДҮҮЛҮГҮН
ОПТИМАЛДАШТЫРУУ
ОПТИМИЗАЦИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРОДУКЦИИ СВОБОДНЫХ
ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗОН КЫРГЫЗСТАНА
OPTIMIZATION OF COMPETITIVENESS OF PRODUCTS OF FREE ECONOMIC
ZONES OF KYRGYZSTAN**

Аннотация: экономиканы либералдаштыруу жана модернизациялоо шарттарында Кыргызстандын айыл чарба багытындагы эркин экономикалык зоналарынын экономикасынын өнүгүшүн талдоодо туруктуу өсүү жана продукциянын структурасын оптималдаштыруу тенденциясын белгилей кетүү керек. Бул макалада Айыл чарба продукциясын өндүргөн эркин экономикалык зоналардын субъекттеринин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн андан ары жакшыртуунун жолдору каралат - рынок шартында инновациялык ишмердүүлүктү өнүктүрүүнүн негизги фактору катары. Чет өлкөлүк жана ата мекендик адистер тарабынан атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатуу көйгөйүнө өзгөчө көңүл бурулганы менен бүгүнкү күнгө чейин атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн кабыл алынган түшүнүгү аныктала элек. Айыл чарба өндүрүшүнүн эркин экономикалык зоналарынын субъекттеринин ишинин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү кыргыз экономикасынын өнүгүү темпине олуттуу таасирин тийгизет.

Аннотация: Анализируя развитие экономики свободных экономических зон сельскохозяйственного направления Кыргызстана в условиях либерализации и модернизации экономики, следует отметить тенденцию на устойчивый рост и оптимизацию структуры продукции. В данной статье рассмотрены пути дальнейшего улучшения конкурентоспособности субъектов свободных экономических зон, производящих сельхозпродукцию - как основной фактор развития инновационной деятельности в условиях рынка. Хотя к проблеме повышения конкурентоспособности зарубежными и отечественными специалистами придается повышенное внимание, все же до сегодняшнего дня, принятого понятия конкурентоспособности еще не определено. Конкурентоспособность деятельности субъектов свободных экономических зон сельскохозяйственного производства существенно влияет на темпы развития кыргызской экономики.

Abstract: Analyzing the development of the economy of the free economic zones of the agricultural sector of Kyrgyzstan in the conditions of liberalization and modernization of the economy, it should be noted the trend towards sustainable growth and optimization of the structure of products. This article discusses ways to further improve the competitiveness of subjects of free economic zones producing agricultural products - as the main factor in the development of

innovative activities in market conditions. Although increased attention is paid to the problem of increasing competitiveness by foreign and domestic specialists, nevertheless, until today, the accepted concept of competitiveness has not yet been defined. The competitiveness of the activities of the subjects of free economic zones of agricultural production significantly affects the pace of development of the Kyrgyz economy.

Негизги сөздөр: эркин экономикалык зоналар, жалпы экономикалык аймактар, агрардык сектор, Айыл чарба, атаандаштыкка жөндөмдүүлүк, натыйжалуулук, башкаруу, инновация, оптималдаштыруу, сапат, Айыл чарба продукциясы.

Ключевые слова: Свободные экономические зоны, собые экономические территории, аграрный сектор, сельское хозяйство, конкурентоспособность, эффективность, управление, инновация, оптимизация, качество, сельхозпродукция.

Keywords: Free economic zones, own economic territories, agricultural sector, agriculture, competitiveness, efficiency, management, innovation, optimization, quality, agricultural products.

«Социально-экономическая эффективность повышения уровня качества и конкурентоспособности продукции свободных экономических зон Кыргызстана состоит в основном в том, что:

- высококачественная и конкурентоспособная продукция свободных экономических зон всегда в более полной мере удовлетворяет социально-экономические потребности в ней;
- конкурентоспособная продукция свободных экономических зон обеспечивает постоянную финансовую стабильность предприятия, а также получение ими максимально возможной прибыли.

Конкурентоспособность товаров свободных экономических зон определяется конкурентоспособностью национальной экономики. К факторам ее определяющим следует отнести наличие в свободных экономических зонах факторов производства, технический уровень производства и производительности труда. Анализируя развитие экономики сельского хозяйства Кыргызстана в условиях либерализации и модернизации экономики, следует отметить её устойчивый рост и оптимизацию структуры продукции. Хотя к проблеме повышения конкурентоспособности зарубежными и отечественными специалистами придается повышенное внимание, все же до сегодняшнего дня, принятого понятия конкурентоспособности еще не определено. «Конкурентоспособность сельскохозяйственного производства существенно влияет на темпы развития кыргызской экономики. Рассмотрим основные способы повышения качества конкурентоспособности продукции предприятия:

- внедрение прогрессивных форм и методов организации и управления производством;
- совершенствование методов контроля и развития массового самоконтроля на всех стадиях производства;
- расширение прямых хозяйственных связей между продуцентами и покупателями;
- освоение и применение прогрессивного отечественного и зарубежного накопленного опыта в сфере повышения конкурентоспособности продукции»[1, с.94].

Рассмотрим следующие две точки зрения анализа конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции свободных экономических зон. Если приверженцы одной точки зрения в основу угла анализа конкурентоспособности ставят сравнение качественных показателей, то сторонники второй точки зрения полагают, что все зависимо от

конкурентной ситуации на определенном рынке. Предполагается, что различия названных точек зрения по проблеме повышения конкурентоспособности возникают из-за отсутствия достаточной ясности в определении предмета исследования. На наш взгляд предметом исследования здесь является и достигнутое качество сельхозпродукции свободных экономических зон, конкурентоспособность которой мы хотим определить, и требования рынка. Необходимость производства конкурентоспособной сельхозпродукции свободных экономических зон в экономике любого государства провоцирует прежде всего какие-то изменения в структурных сдвигах произведенной продукции, ассортименте и номенклатуре. Это связано с особенностью производственного цикла, технологическими процессами, объемом производимой продукции и количеством заготавливаемой сельхозпродукции. Таким образом, вышеуказанные факторы оказывают определенное влияние на инновационную политику. В связи с этим, мы считаем, что необходимо увеличить денежные средства на научно-исследовательские разработки свободных экономических зон. Так, например, в Китае из государственного бюджета выделяется около половины средств на научно-исследовательские разработки свободных экономических зон. Эти средства также считаются нерезультативными[2].

Решение проблемы конкурентоспособности продукции обычно исходит из-за требования повышения качества всей заготавливаемой сельскохозяйственной продукции свободных экономических зон. Так как, ни одна страна не может занимать передовые позиции в науке по всем направлениям, решение проблемы равномерного повышения качества сельхозпродукции невозможно.

С целью оптимального развития экономики свободных экономических зон требуется максимальное стимулирование появления новой, опережающей мировой уровень продукции высокого качества, обеспечение резкого повышения объемов производства сельхозпродукции до полного насыщения внутреннего и внешнего рынков, способствовать эффективному ее использованию. Новые культуры в растениеводстве целесообразно разделить на приоритетные и неприоритетные. Для достижения конкурентоспособности продукции по ведущим направлениям необходимо обеспечивать опережение мирового уровня научных исследований, в сферах, которые являются определяющими конкурентоспособность рассматриваемой продукции, а технические исследования по перерабатывающим предприятиям заготавливают конкурентоспособную продукцию.

По нашему мнению, конкурентоспособной продукцией считается та, которая соответствует следующим требованиям:

- качество продукции должно быть выше аналогов;
- производство сельхозпродукции должно быть рентабельным.

Следовательно, крестьянские (фермерские) хозяйства, чтобы обеспечить конкурентоспособность своей продукции должны осуществлять контроль по двум группам параметров: по качеству и по затратам на производство и реализацию сельхозпродукции. Рассмотрим вопросы определения основных факторов, влияющих на конкурентоспособность продукции. Существуют различные классификации факторов: технический уровень и оснащенность предприятий и качество продукции, цена, сроки поставки, платежеспособный спрос населения, насыщенность рынка аналогичной продукцией, обеспечение запасными частями и т.д.[3].

Научный, технический, организационный и экономический уровни производства

сельскохозяйственной продукции свободных экономических зон существенно влияют на качество выпускаемой продукции. Основные факторы, которые определяют конкурентоспособность сельскохозяйственной продукции, распределяем на эндогенные и экзогенные. Эндогенные факторы характеризуют возможности сельхозпроизводства страны - экспортера и влияют на технический и экономический уровень экспортируемой продукции. По нашему мнению, экзогенные факторы определяются потребностями мирового рынка. Для сохранения уровня качества продукции требуется соответствие всем этим критериям. Стратегическое планирование качества считается настолько значимым, что оно стало элементом общего стратегического планирования деятельности крестьянских (фермерских) хозяйств. При разработке стратегии качества ставятся конкретные цели и сроки их выполнения. Государство создает широкие возможности планомерного повышения качества продукции среди которых:

- высокий материально-технический потенциал сельскохозяйственного производства, его фондооснащенность и энергонасыщенность свободных экономических зон;
- высокие темпы индустриализации свободных экономических зон и его интенсификации;
- развитие специализации и кооперации свободных экономических зон, усиление его концентрации;
- широкое развитие межотраслевых связей и межхозяйственной кооперации свободных экономических зон;
- возрастающий удельный вес высокоинтенсивных культур, служащих сырьем для перерабатывающей промышленности;
- возвышение биосоциальных потребностей населения, качественное совершенствование их структуры.

«С целью достижения конечных оптимальных результатов необходимо не только заготовить продукцию в заданном объеме, качестве и ассортименте, но и полностью реализовать ее потенциальный эффект в процессе удовлетворения потребностей общества. Улучшение качества продукции, качества работы трудовых коллективов является одной из главных задач экономической политики государства на современном этапе развития общества»[4, с.141].

По нашему мнению, с целью совершенствования оценки конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции свободных экономических зон, в частности, яблок, груш, вишни, технических культур т.д., следует использовать динамическую базу сравнения. Динамическая база сравнения представляет собой своеобразный способ оценки динамики качества данного вида сельхозпродукции на мировом рынке, в основе которого лежит обработка временных рядов. Для описания динамики мирового уровня качества оцениваемых изделий предлагается использовать следующие виды функций: а) линейную; б) кусочно-постоянную; в) кусочно-линейную; г) экспоненциальную; д) кусочно-экспоненциальную.

С помощью этих функций мы можем моделировать изменения на мировом рынке и найти, какая из указанных кривых описывает этот процесс точнее. Для рассматриваемого вида сельхозпродукции изменение мирового уровня ее качества является непрерывным процессом, который регистрируется в определенные моменты t_1, t_2, \dots, t_n и представляется упорядоченной во времени системой данных Y_1, Y_2, \dots, Y_n . При обработке экспериментальных

данных временного ряда выбранного показателя качества продукции необходимо проверить существование общей тенденции изменения данных. Уравнения для первых трех выбранных нами методов функций будут определяться методом наименьших квадратов. Вид функции задается линейным уравнением:

$$y = at + b \quad (1)$$

Величины коэффициентов определяются путем решения системы нормальных уравнений, полученной с применением методов наименьших квадратов. После нахождения коэффициентов a и b определяется критерий – среднеквадратическое отклонение эмпирических значений P_i от линии регрессии, по которой отыскивается наиболее подходящая прямая:

$$S_{iyt}^2 = [y_i - (at_i + b)]^2 \quad (2)$$

После нахождения S_{iyt}^2 находим средне-квадратическое отклонение значения от прямой:

$$S_{yt} = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^n S_{iyt}^2}{n}} \quad (15)$$

Величина S_{yt} характеризует надежность оценок, полученных по уравнению прямой, наименьшее значение которой определяет выбор наиболее подходящей прямой. Экономическое развитие сельского хозяйства зависит от активного освоения достижений научно-технического прогресса. Результатом совершенствования и увеличения технических средств по назначению в сельском хозяйстве становится увеличение уровня механизации растениеводства и животноводства во много раз, и это является одним из ключевых факторов роста производительности труда.

«В настоящее время инновационный потенциал в Кыргызстане используется на 2,5-3%, но в развитых странах, таких как, например, в США этот показатель составляет 50%, а в России - в пределах 4-5%. Доля наукоемкой продукции в Кыргызстана не превышает 0,15% от общего объема, а в развитых странах составляет более 20%. В государственной программе по научному обеспечению Кыргызской Республики до 2025 года рассматриваются проблемы развития сельского хозяйства не только через производство сельскохозяйственной продукции, отмечена невозможность повышения уровня без внедрения высоких технологий в сельских местностях»[5, с.91].

Таким образом, важнейшим направлением повышения эффективности научно-технического потенциала на современном этапе является совершенствование инновационной деятельности путем интенсификации научного труда, оптимизации структуры научных учреждений при условии полной обеспеченности важнейших направлений научными, научно-вспомогательными кадрами, а также оптимизации использования ресурсов, ускорения внедрения научных достижений в аграрном секторе экономики Кыргызской Республики. «Основными факторами ускорения развития агросектора являются следующие основные направления инноваций в сфере сельского хозяйства: селекционно-генетические, производственно-технологические, организационно-управленческие. Среднегодовые темпы роста населения в республике составляют 1,03-1,3%. Для сокращения числа голодающих и

стабильного продовольственного снабжения рост производства продуктов питания должен составлять более 2% в год. Обосновано, что при переходе к инновационной модели развития такие темпы вполне достижимы»[5, с.93].

При научно-технических разработках для инновационного развития важной задачей является заимствование прогрессивных идей других стран мира в области биотехнологий, генетики и селекции растений и животных. Инновационный процесс применительно к производству может быть определен как процесс последовательного превращения идеи в товар через этапы фундаментальных и прикладных исследований, маркетинга, производства, сбыта. Исследование по моделированию экономики состоит из следующего:

- теоретико-методологических проблем планирования и управления экономикой;
- решения практических задач планирования и управления;
- создания новых инструментов для научной и практической деятельности экономистов, плановиков, управленцев;
- моделирования социально-экономического механизма.

Список использованной литературы:

1. Мусакожоев Ш.М. Государственное регулирование национальной экономики. – Б.: 2009.- 228с.
2. Антология экономической классики: В 2т. / Предисловие., сост. И.А. Столяров. -М.: Эконом. - Т. 1. -1993. - 475 с.
3. Шеремет А.Д. Комплексный анализ хозяйственной деятельности. Учебник для ВУЗов. Изд дополн. –М: ИНФРА-М, 2009 г. -416 с
4. Арзыбаев А.А. “Современная система учета и анализа эффективности использования капитала”. Монография. Б.: “Электронная библиотека” 2018 г. 260 с.
5. Отчет Национального статистического комитета Кыргызской Республики. Сборник Нацстаткома КР. Бишкек: 2011 - 2019гг.\

References:

1. Musakozhoyev Sh.M. State regulation of the national economy. – B.: 2009.-228s.
2. Anthology of economic classics: In 2 volumes. / Preface., comp. I.A. Stolyarov. -M.: Ekonov. - T. 1. -1993. - 475 p.
3. Sheremet A.D. Comprehensive analysis of economic activity. Textbook for universities. Supplementary ed. -M: INFRA-M, 2009 -416 s
4. Arzybaev A.A. “Modern system of accounting and analysis of the efficiency of capital use”. Monograph. B.: “Electronic Library” 2018. 260 p.
5. Report of the National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic. Collection of the National Statistical Committee of the Kyrgyz Republic. Bishkek: 2011 - 2019

УДК 334

DOI 10.33514/ ВК-1694-7711-2022-2(1)-109-114

Касымбекова Жанара Байызбековна

М. Рыскулбеков атындагы КЭУ, Аспирант

Касымбекова Жанара Байызбековна

КЭУ им. М. Рыскулбекова, Аспирантка

Kasymbekova Zhanara Bayyzbekovna

KEU M. Ryskulbekov, Postgraduate student

**КЫРГЫЗСТАНДЫН "НАРЫН" ЭРКИН ЭКОНОМИКАЛЫК ЗОНАСЫНЫН
ЖАРАТЫЛЫШ РЕСУРСТАРЫНЫН АБАЛЫН ТАЛДОО ЖАНА БААЛОО
АНАЛИЗ И ОЦЕНКА СОСТОЯНИЯ ПРИРОДНЫХ РЕСУРСОВ СВОБОДНОЙ
ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЗОНЫ «НАРЫН» КЫРГЫЗСТАНА
ANALYSIS AND ASSESSMENT OF THE STATE OF NATURAL RESOURCES OF THE
NARYN FREE ECONOMIC ZONE OF KYRGYZSTAN**

Аннотация: Макалада Кыргызстандын "Нарын" эркин экономикалык зонасынын жаратылыш ресурстарын пайдалануунун натыйжалуулугунун азыркы абалын талдоо жана баалоо менен байланышкан маселелер камтылган, ошондой эле инвестициялардын келиши жана финансылык ресурстардын жеткиликтүүлүгүн камсыздоосуз мүмкүн болбогон "Нарын" ЭЭЗин туруктуу өнүктүрүү көйгөйлөрүнө арналган. Рынокто жер участкарунун абалы аларды баалоонун конкреттүү ыкмасын аныктайт. Алардын баары жалпы кабыл алынган методикалык ыкмалардын алкагында түзүлгөн: салыштырмалуу, киреше жана наркы. Баалоонун үч ыкмасынын ар бири өзүнө наркты аныктоонун бир нече ар кандай методикаларын камтыйт, алар баалоо максатына жана нарктын түрүнө, объекттин менчик ээси жана/же баалоо тапшырыкчысы тарабынан берилген баштапкы маалыматка, баалануучу объекттин техникалык параметрлерине, баалоо объектисинин арналышына жана учурдагы пайдаланылышына, баалоо объектиси жайгашкан региондун учурдагы рыноктук абалына жараша колдонулат.

Аннотация: Статья включает вопросы связанные с анализом и оценкой современного состояния эффективности использования природных ресурсов свободной экономической зоны "Нарын" Кыргызстана, а также посвящена проблемам устойчивого развития СЭЗ «Нарын», которое невозможно без притока инвестиций и обеспечения доступности финансовых ресурсов. Положение земельных участков на рынке определяет конкретный метод их оценки. Все они сложились в рамках общепринятых методических подходов: сравнительного, доходного и затратного. Каждый из трех подходов оценки включает в себя несколько различных методик определения стоимости, которые применяются в зависимости от цели оценки и вида стоимости, исходной информации, представленной собственником объекта и/или заказчиком оценки, технических параметров оцениваемого объекта, назначения и текущего использования объекта оценки, текущей рыночной ситуацией региона, где расположен объект оценки.

Abstract: The article includes issues related to the analysis and assessment of the current state of the efficiency of the use of natural resources of the free economic zone "Naryn" Kyrgyzstan, and is also devoted to the problems of sustainable development of the FEZ "Naryn", which is impossible without the inflow of investments and ensuring the availability of financial

resources. The position of land plots on the market determines the specific method of their assessment. All of them have developed within the framework of generally accepted methodological approaches: comparative, profitable and costly. Each of the three evaluation approaches includes several different methods of determining the value, which are applied depending on the purpose of the evaluation and the type of value, the initial information provided by the owner of the object and /or the customer of the evaluation, the technical parameters of the object being evaluated, the purpose and current use of the object of evaluation, the current market situation of the region where the object of evaluation is located.

Негизги сөздөр: эркин экономикалык зоналар, атайын экономикалык зоналар, инвестиция, экономика, анализ, агрардык сектор, пайда, соода, жаратылыш ресурстары.

Ключевые слова: Свободные экономические зоны, особые экономические зоны, инвестиция, экономика, анализ, аграрный сектор, прибыль, коммерция, природные ресурсы.

Keywords: Free economic zones, special economic zones, investment, economy, analysis, agricultural sector, profit, commerce, natural resources.

Положение земельных участков на рынке определяет конкретный метод их оценки. Все они сложились в рамках общепринятых методических подходов: сравнительного, доходного и затратного. Каждый из трех подходов оценки включает в себя несколько различных методик определения стоимости, которые применяются в зависимости от цели оценки и вида стоимости, исходной информации, представленной собственником объекта и/или заказчиком оценки, технических параметров оцениваемого объекта, назначения и текущего использования объекта оценки, текущей рыночной ситуацией региона, где расположен объект оценки. Рыночный подход предполагает существование достаточно развитого рынка земли, где ее цена формируется под воздействием спроса и предложения. В свою очередь, этот рынок требует наличия четко определенных и надежно защищенных прав частной собственности на землю, которые можно передавать другим владельцам на платной или безвозмездной основе. Положение земельных участков на рынке определяет конкретный метод их оценки. Все они сложились в рамках общепринятых методических подходов: сравнительного, доходного и затратного. Каждый из трех подходов оценки включает в себя несколько различных методик определения стоимости, которые применяются в зависимости от цели оценки и вида стоимости, исходной информации, представленной собственником объекта и/или заказчиком оценки, технических параметров оцениваемого объекта, назначения и текущего использования объекта оценки, текущей рыночной ситуацией региона, где расположен объект оценки[2; 3]:

Сравнительный подход применяется для определения стоимости оцениваемого участка путем сопоставления цен недавних продаж аналогичных земельных участков на эффективном функционирующем свободном рынке, где покупают и продают сопоставимую собственность добровольные продавцы, принимая при этом независимые решения. Подход основан на принципе замещения: разумный покупатель не заплатит за оцениваемый участок большую сумму, чем ту, за которую можно приобрести на рынке аналогичный по качеству и полезности земельный участок. Имея достаточное количество достоверной информации о продаже участков за определенный период того же вида использования, что и оцениваемый, подход сравнения рыночных продаж позволяет получить максимально точную рыночную стоимость участка на конкретном рынке. При определении стоимости свободных от улучшений земельных участков традиционно используются методы:

Сравнительного подхода – метод сопоставления продаж.

Доходный подход применяется для определения стоимости оцениваемого участка, способного приносить доход в будущем на протяжении определенного срока его использования. Стоимость представляет собой сумму приведенных к текущему моменту ожидаемых будущих доходов и выручки от перепродажи объекта оценки. Подход основывается на принципе ожидания, т.е. разумный покупатель (инвестор) приобретает земельный участок в ожидании будущих доходов или выгод. Применение доходного подхода требует тщательного анализа экономических условий и тенденций, влияющих на уровень доходности недвижимости в районе размещения объекта оценки, а также использования таких процедур как дисконтирование и капитализация.

Затратный подход применяется лишь для определения стоимости земельных улучшений и не имеет самостоятельного значения для оценки земли. Он основывается на предпосылке, что затраты на приобретение земельного участка и его улучшение не превысят цену на конкретном рынке за уже улучшенный земельный участок с аналогичными по назначению и качеству земельными улучшениями. Затратный подход приводит к объективным результатам, если возможно точно оценить величины стоимости воспроизводства или замещения земельных улучшений и износа при условии относительного равновесия спроса и предложения на рынке недвижимости. Затратный подход практически не применяется для самостоятельной оценки земельного участка. При оценке земельных участков под коммерческой застройкой элементы затратного подхода в части расчета стоимости воспроизводства или замещения улучшений земельного участка используются в качестве вспомогательных инструментов в рамках сравнительного и доходного подходов.

Учет природных ресурсов должен вестись в соответствии с международными стандартами финансовой отчетности. В случае возникновения недоразумений или неясностей предприятие самостоятельно или через профессиональные организации должны получать соответствующие разъяснения. Следует отметить очень важный факт, особенно для тех, кто живет иллюзией по поводу перехода на МСФО. В настоящее время механизма получения разъяснений, когда возникают недоразумения или неясности в условиях работы с оригиналом МСФО, не существует, стоимость консалтинговых услуг довольно высока, а создание разъяснений требует дополнительных затрат, причем немалых[1].

МСФО – это система для субъектов, работающих в условиях развитых рыночных отношений, а в кыргызской практике учета природных ресурсов пока отсутствуют такие субъекты. Для наших предприятий типичны хозяйственные операции, регистрация и регулирования которых недостаточно разработаны в МСФО. Еще одна проблема – отсутствие квалифицированных специалистов, которые могут понимать и применять МСФО. Экономическим субъектам по учету природных ресурсов, переходящим на МСФО, понадобятся на это значительные средства. Также требуются затраты, связанные с приобретением новых программных продуктов, проведением переоценки и т.п.

Опыт стран, которые применяют МСФО показывает, что отчетность, составленная при этой системе содержит искаженную информацию о рентабельности вложенного собственного и заемного капитала, вследствие этого практически невозможно выявить действительное финансовое состояние экономических субъектов, ибо подчиняя формирование бухгалтерской информации специфическим требованиям налогового законодательства, составляется односторонне ориентированная финансовая отчетность.

Какие бы решения в отношении применения МСФО ни принимались, экономические субъекты вынуждены постоянно оглядываться на налоговые органы, вести учет и составлять финансовую отчетность по той методике, которая приемлема или привычна для налогового ведомства.

Переход на МСФО очень сложный процесс. Мы все забываем о том, что это зависит, прежде всего, от качества существующей системы бухгалтерского учета. К сожалению, за время независимости, мы успели полностью разрушить систему бухгалтерского учета в Республике. Кыргызские стандарты бухгалтерского учета войдут в историю становления и развития учета, контроля и анализа хозяйственной деятельности хозяйствующих субъектов Кыргызской Республики как один из самых неудачных экспериментов, которые отбросили развитие учетной системы на многие годы назад.

Мы согласны, что переход на МСФО – это веление времени, ибо ни одна национальная система учета не сможет развиваться в отрыве от международной системы в условиях рынка. Глобальная стандартизация бухгалтерского учета на международном уровне имеет сторонников и противников. Объективными ее преимуществами перед национальными стандартами отдельных стран являются: четкая экономическая логика; обобщение лучшей современной мировой практики в области учета; простота восприятия для пользователей финансовой информации во всем мире. МСФО позволяют сократить расходы компаний по подготовке своей отчетности, в частности, в условиях консолидации финансовой отчетности предприятий, работающих в разных странах, и снизить затраты по привлечению капитала. Рыночная цена капитала определяется перспективной отдачей и рисками. Бесспорно, риски характерны для деятельности компаний, однако присутствуют и такие, которые вызваны недостатком информации, отсутствием точных сведений об отдаче капиталовложений. Одной из причин информационной недостаточности является отсутствие стандартизированной финансовой отчетности, которая позволяет сохранять капитал и приумножать его. Зачастую инвесторы согласны получать более низкие доходы, зная, что обеспечение прозрачности информации снижает их риски. Совокупность данных преимуществ во многом обеспечивает стремление различных стран к использованию МСФО в национальной практике учета[4;5].

Обладая несомненными преимуществами, МСФО также не лишены недостатков: это обобщенный характер, предусматривающий большое разнообразие в методах учета, отсутствие подробных интерпретаций и примеров использования МСФО в конкретных ситуациях. Поэтому активная подготовка интерпретаций, позволяющих конкретизировать отдельные положения МСФО в практической деятельности, – одно из приоритетных направлений деятельности КМСФО.

Некоторые специалисты считают, что масштабы гармонизации ограничены, в частности, действием таких факторов, как национальное налоговое законодательство, различия уровней экономического развития и образования. По мнению других, международные стандарты бесполезны, а их создание – это дорогостоящее копирование национальных стандартов; отсюда сомнительна необходимость распространения стандартов, которые невозможно применить. Высказывается суждение, что необходимость в МСФО в будущем отпадет благодаря деятельности финансового рынка: он сам будет заказывать и получать необходимую финансовую информацию, сводя на нет функции международной бухгалтерской организации. Критики ставят под сомнение необходимость применения МСФО, полагая, что они дорогостоящи и сложны в применении[6].

Однако главным аргументом против международных бухгалтерских стандартов остается уникальность каждой общественной среды. Гармонизация учета на общемировом уровне постоянно сталкивается с многообразием традиций и тенденций развития бухгалтерского учета различных стран. Безусловно, бухгалтерский учет является продуктом социально-экономических условий, и поэтому для каждой страны важно наличие системы бухгалтерских стандартов, совместимых с той средой, в которой они применяются.

При формировании системы бухгалтерского учета и отчетности каждая страна в той или иной степени опирается на законодательные акты. Влияние профессиональных организаций на создание системы бухгалтерского учета различно. Документы законодательных органов включают Закон о деятельности компаний (Великобритания), Закон о бухгалтерском учете и отчетности (Швеция), а в тех странах, где на первое место ставится налоговое законодательство, - Закон о налогах (Германия). В ряде стран нормы бухгалтерского учета и отчетности разрабатывают специально создаваемые для этого правительственные организации. Например, в Испании регулирование бухгалтерского учета находится в ведении Министерства экономики и финансов, которое создало для координации деятельности Институт бухгалтеров и аудиторов. Деятельность коммерческих организаций в стране регламентируется нормами Торгового кодекса и Законом о деятельности компаний. Это законодательство устанавливает бухгалтерские принципы, правила составления бухгалтерских отчетов и проведения аудиторских проверок, а также опубликования бухгалтерских отчетов. Подробно основные бухгалтерские процедуры изложены в Общем плане бухгалтерского дела, который включает основную и дополнительную части, где представлены принципы, методы оценки, правила ведения бухгалтерской документации. Институт бухгалтеров и аудиторов периодически публикует Бюллетень, где излагаются комментарии, а также изменения действующего законодательства по бухгалтерскому учету[1].

В США регулирование системы бухгалтерского учета компаний, зарегистрированных на фондовых биржах, осуществляет Комиссия по ценным бумагам и биржам, назначаемая правительством страны. Полномочия Комиссии определяет Конгресс США. Нормативные документы выпускают также профессиональные бухгалтерские организации, например стандарты финансового учета в США (FAS) и стандарты финансовой отчетности (FRS) в Великобритании. Во Франции профессиональные организации влияют на установление стандартов в основном путем оказания консультаций законодательным органам. В Швейцарии профессиональные организации выпускают рекомендации по ведению бухгалтерского учета, которые не являются обязательными, но оказывают существенную помощь при организации бухгалтерского учета. В Германии профессиональные организации в большей степени контролируют выполнение соответствия учетной практики действующему законодательству, нежели разрабатывают учетные процедуры. Профессиональные организации стараются добиться признания у пользователей своих разработок, что возможно только при высоком уровне их качества или наличии монополии на назначение аудиторов, которые могут указать в аудиторских отчетах на невыполнение проверяемой организацией установленных требований[6].

При исследовании национальных моделей регулирования бухгалтерского учета учеными выявлены факторы, оказывающие существенное воздействие на развитие бухгалтерского учета. Отмечается роль государства как властно-контролирующей системы, действующей в каждой стране. Наличие конкуренции приводит в действие рыночные силы,

регулирующие практику бухгалтерского учета в соответствии с потребностями рынка. Наконец, общественное мнение практикующих бухгалтеров также оказывает влияние на формирование системы бухгалтерского учета.

Список использованной литературы:

1. Арзыбаев А.А., и др. Международные стандарты финансовой отчетности. Бишкек 2016 г. Изд. Максспринт 320 стр.
2. Мусакожоев, Ш. Современные проблемы экономики [Текст] : Сборник научных трудов / Ш. Мусакожоев; Кыргызский экономический университет. - Бишкек : 2014. - 156 б.
3. Экономика Кыргызстана: Проблемы рационального использования природных ресурсов/ Отв. ред. акад. Т. Койчуев. -Бишкек: Илим, 2012. -221 с. -(Серия изданий НАН КР по проблемам общественного развития суверенного Кыргызстана)
4. «О бухгалтерском учете». Закон Кыргызской Республики от 29 апреля 2002 года №76.
5. «О Международных стандартах финансовой отчетности в Кыргызской Республике» Постановление Правительства КР от 28 сентября 2001 года № 593.
6. «О дополнительных мерах по реформированию системы бухгалтерского учета и финансовой отчетности в Кыргызской Республике» Постановление Правительства КР от 18 марта 2005 года № 137.

References:

1. Arzybayev A.A., et al. International Financial Reporting Standards. Bishkek 2016 Ed. Max print 320 pages.
2. Musakozhоеv, Sh. Modern problems of economics [Text] : Collection of scientific papers / Sh. Musakozhоеv; Kyrgyz Economic University. - Bishkek: 2014. - 156 b.
3. Economy of Kyrgyzstan: Problems of rational use of natural resources/ Ed. akad. T. Koichuev. - Bishkek: Pim, 2012. -221 p. -(A series of publications of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic on the problems of social development of sovereign Kyrgyzstan)
4. "About accounting". Law of the Kyrgyz Republic No. 76 of April 29, 2002.
5. "On International Financial Reporting Standards in the Kyrgyz Republic" Resolution of the Government of the Kyrgyz Republic of September 28, 2001 No. 593.
6. "On additional measures to reform the accounting and financial reporting system in the Kyrgyz Republic" Resolution of the Government of the Kyrgyz Republic of March 18, 2005 No. 137.

УДК: 332

DOI 10.33514/ ВК-1694-7711-2022-2(1)-114-118

Кожошева Рахат Абайевна

М. Рыскулбеков атындагы КЭУ, Аспирант

Кожошева Рахат Абайевна

КЭУ им. М. Рыскулбекова, Аспирантка

Kozhosheva Rahat Abayevna

KEU M. Ryskulbekov, Postgraduate student

**КУРУЛУШ КОМПАНИЯСЫНЫН ИНВЕСТИЦИЯЛЫК ДОЛБООРЛОРУН
НАТЫЙЖАЛУУ БАШКАРУУНУН ФОРМАЛАРЫ ЖАНА ЫКМАЛАРЫ**

**ФОРМЫ И МЕТОДЫ ЭФФЕКТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫМИ
ПРОЕКТАМИ СТРОИТЕЛЬНОЙ КОМПАНИИ**
**FORMS AND METHODS OF EFFECTIVE MANAGEMENT OF INVESTMENT
PROJECTS OF THE CONSTRUCTION COMPANY**

Аннотация: Инвестициялык жана курулуш долбоорлорун башкаруу проблемасынын актуалдуулугу эл чарбасында инвестициялык жана курулуш долбоорлорун башкаруунун жогорку эффективдүү формаларына жана методдоруна суроо-талаптын жана жетишсиз өнүккөндүгүнөн гана эмес, ошондой эле инвестициялык жана курулуш долбоорлорун башкаруунун методологиялык иштеп чыгууларынын жоктугу менен шартталган. Инвестициялык жана курулуш долбоорлорун аларды ишке ашыруунун бүткүлүндө – инвестицияга чейинки этаптан баштап ишке ашырууга жана эксплуатациялоого чейин баалоого мүмкүндүк берет.

Аннотация: Актуальность проблемы управления инвестиционно-строительными проектами обусловлена не только востребованностью и недостаточной проработкой в национальном хозяйстве высокоэффективных форм и методов управления инвестиционно-строительными проектами, но и тем, что отсутствуют методические разработки, позволяющие проводить оценку инвестиционно-строительных проектов на всем протяжении их осуществления - от предынвестиционной стадии до реализации и эксплуатации.

Abstract: The relevance of the problem of managing investment and construction projects is due not only to the demand and insufficient development of highly effective forms and methods of managing investment and construction projects in the national economy, but also to the fact that there are no methodological developments that allow assessing investment and construction projects throughout their implementation - from the pre-investment stage to implementation and operation.

Негизги сөздөр: инвестиция, инвестор, долбоор, рынок экономикасы, жашоо цикли, курулуш иши, курулуш долбоору, кыймылсыз мүлк, курулуш компаниясы.

Ключевые слова: инвестиция, инвестор, проект, рыночная экономика, жизненный цикл, строительная деятельность, строительный проект, недвижимость, строительная компания.

Keywords: investment, investor, project, market economy, life cycle, construction activity, construction project, real estate, construction company.

Переход к рыночным отношениям и, соответственно, структурная перестройка экономики страны привели к коренным изменениям в инвестиционно-строительном комплексе. Одним из наиболее существенных отражений этих изменений стала такая интенсивно развивающаяся система, как управление инвестиционно-строительными проектами, получивший признание во всем мире, а с переходом к рыночной экономике - и в нашей стране.

Методы управления инвестиционно-строительными проектами, направленные на поиск путей обеспечения эффективного инвестиционно-строительного процесса, претерпевают постоянные изменения. Методология и средства управления строительным проектом широко используются в мировой практике во всех сферах проектно-ориентированной деятельности. Любой проект в процессе своей реализации проходит различные стадии (фазы), составляющие в совокупности жизненный цикл проекта. Для реализации различных функций каждого этапа жизненного цикла в процессе управления инвестиционно-

строительным проектом необходимы действия, направленные на повышение эффективности проекта в целом. Одним из таких методов можно считать управление инвестиционно-строительными проектами на разных стадиях их жизненного цикла.

Несмотря на исследования, проведенные в последние годы в этой области, остаются недостаточно изученными современные проблемы управления инвестиционно-строительными проектами на всех стадиях их жизненного цикла, что тормозит их внедрение как в проектно-строительной деятельности при выборе целесообразных вариантов проектов, так и в оценочной практике объектов недвижимости. Принятие решений по итоговым результатам хотя и приближает оценку на предварительной стадии проекта к фактическим результатам, но в то же время затрудняет корректировку на промежуточных циклах инвестиционно-строительной деятельности.

В любой стране с развитой рыночной экономикой жилая недвижимость и частные земельные участки, занятые этим жильем, являются важнейшими составными элементами национального богатства, а вложения граждан в недвижимость представляют собой едва ли не большую часть материальных активов семейного капитала. Высокий и постоянно растущий уровень жизни населения, повышающиеся требования к качеству жизни, в том числе величине и комфортности жилища, делают жилищное строительство одной из приоритетных отраслей для различных форм инвестирования и кредитной деятельности.

В КР строительная отрасль еще не занимает такого значительного места в экономике страны, до сих пор являясь в большинстве случаев нерентабельным бизнесом.

Проблема состоит не только в том, что на сегодняшний день еще не сложились юридические и экономические условия нормального функционирования этой сферы, но также в экономическом наследии нашей страны.

Процесс развития рыночной экономики вызывает качественные изменения всей системы экономических отношений между участниками инвестиционного строительного процесса. Появляются новые участники этого процесса (лизинговые компании, инвестиционные фонды и т.п.), изменяются функции и задачи прежних участников. Эти причины обуславливают потребность в таких действиях, которые в условиях плановой экономики не осуществлялись в достаточной мере: управление проектами, проведение маркетинговых исследований, управление рисками, обеспечение финансирования и качества проектов, заключение контрактов на конкурсной основе и др. Многие исследователи занимались разработкой тех или иных аспектов системы реализации инвестиционных строительных проектов, вместе с тем в этой сфере существует ряд проблем, которые остаются недостаточно исследованными.

Отсутствие четкого представления об объекте управления, схемах финансирования и организационно-экономическом механизме, позволяющем строительной компании реализовывать проекты в условиях быстро меняющейся внешней и внутренней среды, стало одной из причин того, что темпы жилищного строительства стали снижаться, а жилищная проблема стала одной из самых острых социальных проблем страны. Развитие строительной отрасли стимулирует рост производства в смежных отраслях, способствует созданию дополнительных рабочих мест, расширению базы налогообложения и, в конечном счете, финансовой стабильности страны. Таким образом, потребность в исследованиях, направленных на совершенствование системы реализации инвестиционных проектов в сфере жилищного строительства посредством создания эффективной методики подготовки, управления и реализации инвестиционных строительных проектов, велика. Решение этих

проблем позволит повысить эффективность, надежность и, соответственно, привлекательность строительной отрасли для потенциальных инвесторов, что, в свою очередь, будет способствовать росту объемов жилищного строительства в стране.

Большое разнообразие видов строительных проектов порождает специфические черты их реализации и главную составляющую - финансирование. Экономическую науку интересуют, прежде всего, такие этапы этого процесса, как финансовое планирование, источники финансирования, оценка рисков, механизмы и схемы финансирования, управление рисками, распределение экономического результата, эффективность. Для четкого представления об экономическом и финансовом будущем проекта (или строительной компании) и конечном результате необходимо ясно понимать специфику интересующего вида инвестиционных строительных проектов.

Основным и фундаментальным источником финансирования жилищного строительства в мире являются собственные средства строительных компаний. Одна из особенностей строительной отрасли - значительная стоимость возводимого объекта - ограничивает возможности строительных организаций в использовании собственного капитала, основу которого составляет акционерное финансирование. Рост собственного капитала происходит в основном за счет получаемой чистой прибыли.

Преимущества использования собственного капитала в строительстве очевидны. Однако, как показывает практика, собственных средств достаточно лишь для возведения фундамента дома. Для существенного роста капитала строительных компаний потребуются годы, а может быть, и десятилетия.

Рисунок 1. Источники финансирования проектов комплексного освоения территорий

В итоге в условиях постоянного дефицита собственных оборотных средств все более актуальным становится поиск альтернативных источников финансовых ресурсов, в качестве которых выступают привлеченные и заемные средства, а также государственная поддержка.

Для простоты понимания внешние финансовые ресурсы, на наш взгляд, следует разбить на три вида:

- привлеченные средства инвесторов – юридических лиц (партнеров);
- привлеченные средства долевых участников (физических или юридических лиц);
- заемные средства финансово-кредитных учреждений;
- эмиссия ценных бумаг.

Альтернативой наращиванию неэффективных бюджетных инвестиций может быть только рациональная инвестиционная политика, основанная на новых современных формах организации инвестиционно-строительной деятельности в регионах.

Новые формы инвестиционно-строительной деятельности позволяют объединить возможности государственного регулирования и саморегулирования инвестиций, оптимизировать привлечение источников финансирования в капитальное строительство, используя специфику экономики каждого региона, в том числе и выгодные конъюнктурные особенности текущих периодов.

Таким образом, мы обозначили три основных вида финансовых ресурсов, за счет которых финансируются инвестиционные строительные проекты. Каждый из них имеет свои преимущества и недостатки и оказывает непосредственное влияние на строительный процесс в стране.

Методы управления инвестиционно-строительным проектом на стадиях его жизненного цикла экономически выгодны для:

- а) инвестора, поскольку позволяют максимально реалистично использовать выделенные средства с минимальным риском и без нарушения договорных сроков осуществления проекта;
- б) строителей, поскольку в случае продажи незаконченного строительством проекта (фазы) появляется возможность перейти на другой проект, реинвестируя в него полученные средства;
- в) для населения, поскольку стоимость квартиры на предварительных стадиях дешевле, чем при завершении проекта;
- г) города, поскольку ускоряется процесс решения жилищной проблемы.

Список использованной литературы:

1. Абрамов, А.Е. Основы анализа финансовой, хозяйственной и инвестиционной деятельности предприятия: учебное пособие / А.Е. Абрамов, - М.: Экономика и финансы АКДИ, 2010,- 212с.
2. Бовтеев С. В. Основы управления инвестиционно-строительными проектами: учеб. пособие / С. В. Бовтеев. – СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2013. – 197 с.
3. 2013. – 197 с.
4. www.sti.gov.kg - сайт Журнала «Нормативные акты КР»
5. www.minfin.kg - сайт Министерства Экономики и Финансов КР

References:

1. Abramov, A.E. Fundamentals of the analysis of financial, economic and investment activities of the enterprise: study guide / A.E. Abramov, - M.: Economics and finances of ACDI, 2010, - 212s.
2. Bovteev S. V. Fundamentals of management of investment and construction projects: textbook. allowance / S. V. Bovteev. - St. Petersburg: Publishing House of the Polytechnic. university, 2013. - 197 p.
3. 2013. - 197 p.
4. www.sti.gov.kg - website of the Journal "Regulatory acts of the Kyrgyz Republic"
5. www.minfin.kg - website of the Ministry of Economy and Finance of the Kyrgyz Republic

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

УДК: 796:796.5

DOI 10.33514/ ВК-1694-7711-2022-2(1)-119-123

Курманбеков Каныбек

И. Раззаков атындагы КМТУ, окутуучу

Курманбеков К.

КГТУ им. И.Раззакова, преподаватель

Kurmanbekov K.

I.Razzakov KSTU, teacher

**ЧҮЙ, КЕМИН ӨРӨӨНДӨРҮНДӨГҮ РЕКРЕАЦИЯЛЫК ЧАРБАЛАР: ТАРЫХЫЙ
МАДАНИЙ ЭСТЕЛИКТЕР
РЕКРЕАЦИОННЫЕ ХОЗЯЙСТВА ЧУЙСКОЙ И КЕМИНСКОЙ ДОЛИНЫ
ИСТОРИЧЕСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ
RECREATIONAL FARMS OF THE CHUI AND KEMIN VALLEY**

Аннотация: Бул макалада Чүй, Кемин өрөөнүндөгү рекреациялык чарбалар катары тарыхый, маданий эстеликтер жана алардын туризмге тийгизген таасири жөнүндө айтылат. Мында Бурана шаар чалдыбары, Байтик күмбөзү, Шамшы байыркы көрүстөнүнүн жайгашкан жери, маданий эстеликтердин тарыхый мааниси жөнүндө баяндалат.

Аннотация: В статье разъясняется значение исторических, культурных памятников как рекреационные хозяйства Чуйского, Кеминского региона и влияние их туризму. Здесь говорится о руинах города Бурана, надмогильном сооружении Байтик, место расположения доевнего кладбища Шамши и еще повествуется о исторических значения культурных памятников.

Abstract: The article explains the importance of historical and cultural monuments as recreational farms of the Chui, Kemin region and the impact of their tourism. Here we talk about the ruins of the city of Burana, the burial structure of Baytik, the location of the ancient cemetery of Shamshi and also tells about the historical significance of cultural monuments.

Негизги сөздөр: Бурана, байыркы, маданий эстеликтер, мунара, туристтик, объект, Өзүбектин күмбөзү, Байтиктин күмбөзү, Баласагын, Шиш – Дөбө, Шамшы байыркы көрүстөнү, Ак -Бешим шаар чалдыбары.

Ключевые слова: Бурана, древний, культурные памятники, башня, туристический, объект, надгробие Өзүбека, надгробие Байтика, Баласагын, Шиш-Дөбө, древнее кладбище Шамши, руины города Ак-Бешим.

Key words: Burana, ancient, cultural monuments, tower, tourist, object, tombstone of Ozubek, tombstone of Baytik, Balasagyn, Shish-Dobo, ancient cemetery of Shamshi, ruins of the city of Ak-Beshim.

Чүй жана Кемин өрөөндөрүндө рекреациялык чарбанын бири катары тарыхый, маданий эстеликтер туризмде маани бере турган объектилерден болуп саналат. Бул маданий эстеликтердин бир нечесин мисалга алабыз.

Бурана шаар чалдыбары орто кылымга таандык. Токмок шаарынан 10 км түштүктө, Ак-Бешим шаар чалдыбарынан 3 км түштүк чыгышта жайгашкан. Айланта дубал менен курчалган шаар чалдыбарлар тибине кирет. Борбордун бөлүгүндө жана айланасында өзүнчө

чоң чептери болгон. Шаардын борборунда өлчөмү 570 x 600 м келген шахристан жайгашкан. Шахристандын ички бөлүгүнө бүт бойдон үйлөр курулган. Мындагы адам тиричилигинин изи калган катмардын калыңдыгы 1,5 - 3,5 м. Шахристандын чыгыш бөлүгүндө мунара, мечит, үч мавзолейден турган архитектуралык комплекс жайгашкан. Мунарадан 100 м түндүк батышта бийиктиги 10 м келген дөбөнүн эки жагы тең бирдей - 100 x 100 м. Бул дөбөнү казууда X-XII кылымда курулган үйлөр, XIII-XIV кылымдарга таандык мүрзөлөр табылган. Шаардагы мусулман жана христиан мүрзөлөрүнүн үстүнөн араб жана сирия алфавитинде жазуулары бар таштар табылган [1, 183]. Изилдөөлөргө караганда Шаар X - кылымдарда пайда болгон. Шаар пайда болгонго чейин байыркы түрк жана усундардын жашаганы жана алардын көптөгөн эстеликтери да табылган. Булар Бурана шаар чалдыбарынын аймагынан табылган табылгалар болгон.

“Бул жерди жакшылап карасаң, анда адамдын жан дүйнөсү аркылуу өткөн, тагдырдын, сулуулуктун, түбөлүктүүлүктүн изинен басылып, оюм-чийимди көрөсүң. Жашыл адырлардын, алыскы тоолордун фонунда Бурана мунарасы өткөндүн улуу арбагындай, замандын эсиндей, өмүрдүн түбөлүктүүлүгүн, алсыздыгын эске салгандай бийиктейт” – деп, окумуштуу өзүнүн эмгегинде туура баа берген [2,151-6]. Чындыгында Бурана шаар чалдыбары өткөн заманды эскерген эстелик сыяктуу таасир берет.

Бурана Архитектуралык комплекси Бурана мунарасы жана үч күмбөздөн турат. Мунаранын сакталган бийиктиги 24 м, адеп курулгандагысы - 42-44 м. Мунаранын пайдубалы (тереңдиги 5,5 м жактары 10x10 м) таштан курулуп, бийиктиги 1,2 жактары 12x12 м келген подиум менен табылган. Анын үстүндө бышкан кыш менен сегиз кырдуу цоколь тургузулуп, андан өйдө жумуру мунара (бийиктеген сайын ичкерет) чыгарылган. Мунаранын сырты оймо-чиймеленип кооздолгон. Ичинде буралма шатысы бар. Шатыга кирчү эшик 5 м бийиктикте болгондуктан ага мунаранын батыш капталында жайгашкан мечиттин чатыры аркылуу киришкен [1, 183-6]. Мунара Орто кылымга (XI к.) таандык архитектуралык курулуш. Ал заманда Мунара мусулман динин туткандарды милдеттүү түрдө беш маал намазга чакыруу үчүн пайдалануучу архитектуралык курулуш болгондугун эскертет.

Мунаранын чыгыш каптал жагында XI-XII кылымдарга таандык үч күмбөз болгон. Биринчи күмбөз сегиз кырдуу салынып, диаметри 11 м, дубалынын калыңдыгы 1,7 м келип, 4 адамдын сөөгү, экинчи жана үчүнчү күмбөздөр жумуру болуп, диаметри 13,6 м, дубалынын калыңдыгы 1,8 м келип, 11 адамдын, үчүнчү күмбөзгө 28 адамдын сөөгү коюлган. 1974-75-жылдары мунара менен күмбөздөр реставрацияланган [1,183-6]. Көрүнгөн Күмбөздөрдүн бет маңдайы чыгыш капталдарында жайгашып, ал жагында кыштар араб алфавитиндеги жазуулар менен өтө кооздолуп, ар түркүн коюлуп оймо-чиймеленгенин көрүүгө болот.

Бурана Археология - Архитектуралык музей комплекси. Бурана шаар чалдыбарынын базасында 1967-жылы уюшулган. Музей талкаланган шахристандын борбордук бөлүгү, мунара, үч күмбөздөн жана башка эстеликтерден тышкары Чүй өрөөнүнүн ар кайсы аймактарынан табылган экспонаттар (талкаланып жок болуу коркунучунда турган) да коюлган [1, 183-6]. Ал жердегилер: балбалдар, аска сүрөттөрү, жазма эстеликтер, тегирмен ташы жана башка бир топторун көрүүгө болот. Мындан тышкары, Бурана шаар чалдыбарынан, кооз асем буюмдар, айнек идиштер, карапа суу курлары, шам, жаргылчак, несториан жазуулары бар таш эстеликтер, тыйындар табылып, музейдин эки залына коюлган. Бул жерге жылына чет мамлекеттен жана шериктеш мамлекеттерден 25-30 миңден ашык турист келип музейди көрүп кетишет.

Өзүбектин күмбөзү. Чүй өрөөнүндөгү Байтик айылынан 1 км түн тараптагы көрүстөндүн аймагындагы күмбөз 1911-жылы каза болгон кыргыздын белгилүү манабы Өзүбек Бошкой уулунун бейитине тургузулган. Орто кылымдагы Орто Азия архитектурасынын үлгүсүндө (кутуча, сегиз кырдуу, кумпалуу, боз үй сымал) ичке жумуру металлдардан жасалган. Кооз оймо-чиймелүү адыракай тор сымал, темир сымал такталардан жасалып, алар бири бирине бөрктөлүп кадалган; оймо-чиймелери, шакекчелер менен байланыштырылып бекитилген.

Майда тешиктүү тор сымал күмбөз таш пайдубалдын үстүндөгү калыңдыгы 96 см келген төрт чарчы гранит түпкүчкө орнотулган. Күмбөздүн жалпы бийиктиги 11,25 м. Күмбөздүн эшиги чыгышты карай, кире беришине араб ариби менен жазылган жазуусу бар бийиктиги 1,6 м гранит түркүк орнотулган [1, 304-б]. Демек, Өзүбектин күмбөзүн жасалгасын жана оймо-чиймелеринин түрдүүлүгүн жакшы реклама кылып туристерди тосуп алуучу, көргөзмө куралга айландырса болот тургандай. Бул күмбөздүн архитектурасы кийинки гана заманды чагылдырат. Байтиктин күмбөзү. Чүй өрөөнүндөгү Байтик айылынан 1 км түндүк тараптагы көрүстөндүн аймагында Бишкек шаарынан 18 км түштүк тарапта. XIX кылымдын аягында курлган. Сегиз кырдуу күмбөз бийик түпкүчкө орнотулган. Оозу (эшиги) чыгышты карайт. Төбөсү кош кабат, кумпа менен бүтөт. Ички кумпасы күмбөздүн керегесинин үстүнө орнотулган сегиз кырдуу таянычка коюлган, ал эми үстүңкүсү (сакталган эмес) цилиндр түрүндөгү барабанга орнотулган. Сырты боюнча диаметри 5,5 м, ичи боюнча 4,6 м. Жактардын бийиктиги 4,5 м, керегесинин калыңдыгы 78 см күмбөздү ким курганы белгисиз [1, 166-б]. Күмбөздүн ар бир жагы арка менен кооздолгон. Оймо-чиймеленген алгачкы шыбак крегенин үстүңкү бийик жагында, барабанда жана кумпада гана сакталган. Күмбөз бышырылган кыштан тургузулган.

Баласагун - орто кылымга таандык шаар; жазма даректерге жана археологиялык табылгаларга караганда ал азыркы Токмок шаарынын түштүк жагындагы Бурана аймагында жайгашкан. Адегенде караханийлер, андан кийин кара кытайлар мамлекетинин борбору болгон.

Алгачкы маалымат араб саякатчысы жана географы Аль - Мукадасинин (XX к) эмгегинде кездешет. Ал Баласагундун башка шаарлардан чоң жана эли көп болгондугун баяндайт [1, 168-б]. Махмуд Кашгаринин (XII к) сөздүгүнө караганда шаардын үч аты болгон: Баласагун, Куз - Орду, Куз - Улуш. Баласагун X-XII кылымда гүлдөп өскөн. В. В. Бальддун ою боюнча Баласагун XIV кылымда ич ара узакка созулган согуштардын натыйжасында кыйраса керек. Бул шаардын урандысы азыркы учурга чейин сакталып калганына күбө болобуз. Орто кылымга таандык Баласагун шаарында илимпоз, ойчул Жусуп Баласагын туулганын эскеришет.

Шиш - Дөбө шаар чалдыбары VI-XV к таандык. Кара-Балта шаарынын түндүк тарабында. Шаардын борбордук бүлүгүндө сепил менен шахристан курулуп, алар 1 км² аянтты ээлеген. Анын сыртындагы кеңири аянты эки катар дубал менен курчалган. Ички дубалдын узундугу периметр боюнча 12 км, сырткы дубалыныкы 28 км. Шаар чалдыбарынын жалпы аянты 6000 гектардай. VI-XII к Чүй дарыясынын сол жээгиндеги эң ири шаар болгон. Чеп төрт чарчы салынган. А. Н. Бернштан менен П. М. Кожемяко тарабынан археологиялык казуулар жүргүзүлүп, көптөгөн буюм тайымдар (карапа идиштер, айнектен, металлдан, сөөктөн, таштан жасалган ар кандай буюмдар) табылган [1, 394-б]. Шиш-Дөбө шаар чалдыбарынын аймагынан XI-XII кылымдарга таандык эки ири тыйын чогуңдусу (5000 дей жез, күмүш тыйын) табылган. Шиш-Дөбө шаар чалдыбарын IX-XII

кылымдардагы жазмаларда кээ бир изилдөөчүлөр Нускет шаарына окшош экенин эскеришкен.

Ак - Бешим шаар чалдыбары - VI-XII кылымга таандык. Токмок шаарынан 6 км түштүк-батыш тарапта. Түзүлүшү жагынан алгачкы орто кылымдагы түндүк Кыргызстан үчүн мүнөздүү шаар. Шаардын борбордук бөлүгү сепил менен шахристандан турган, алардын дубалдары калың келип, мунаралар менен чындалган. Шаардын борборуна туташ жайгашкан аймакта кол өнөрчүлүк, айыл чарба менен кесипчилик кылган шаардыктардын үйлөрү болгон. Бул аймак жалпы узундугу 16 км келген дубал менен курчалган. Археологиялык казууларды А. Н. Бернштам (1938 - 39) М. Кожемяко (1953), Л. Р. Кызласов (1953-55, 1958) жүргүзүшкөн. Негизинен турак жай имараттарынын калдыктары, тиричилик шаймандары, тыйындар, искусство буюмдары (айкел, алтын жалатып көрктөлгөн буюмдар) архитектуралык тетиктер табылган. Шахристандын түштүк тарабында жайгашкан VI-VIII кылымдарга таандык эки будда храмынан архитектура, скульптура, живопись, курулуш техникасына тиешелүү бай материалдар табылган. Ак - Бешим шаар чалдыбарында Орто Азия менен Чыгыш Түркстандын маданиятына окшоштуктар болуп, бул Улуу Жибек-Жолунун ролун айкындайт. Изилдөөчүлөрдүн көбү Ак-Бешим шаар чалдыбарын VI-X кылымда батыш түрк, түргөш, карлук-кагандыктарынын борбору болгон Суйаб шаарынын калдыгы деп айтышат. XI-XII кк Суйаб шаары бөлүнүп, Баласагун шаары саясий борборго айланган [1, 140-б]. Түндүк кыргыздар үчүн мүнөздүү шаар. Шаардын обочо курулган коргонуу чеби, борбордук бөлүгү, удаалаш чогуу-чогуу жайгашкан курулуштары болгон. Археологиялык казуулардан (1941-56) турак жай курулуштарынын калдыктары (V-VIII к), тиричилик шаймандары, тыйындар, искусство буюмдары (скульптура, алтын жалатып, көрктөлгөн металл буюмдары), архитек. тетиктер табылган. (VI -XII к-да) Караханийлер мамилекетинин борбору Баласагун шаары болгон деп болжолдошот [4,11-б]. Тарыхый архитектуралык бул шаар азыркы учурда сырттан келген көптөгөн туристтердин кызыгуусун арттырып, жылдан –жылга туристтердин көбүрөөк келүүсүн шарттады.

Шамшы байыркы көрүстөнү, дөбө мүрзөсү Токмок шаарынын түштүк чыгышындагы Шамшы коктусунда жайгашкан. Сак урууларыныкы. Диаметри 20 м, 1958-жылы П.Н.Кожемяко, Ы.Кожомбердиев изилдеген. Казанактын ичинде калың арча кулунун үстүнө табытка салынган аялдын сөөгү табылган [3.442-б]. Шамшы байыркы көрүстөнү - IV-V кылымдарга таандык мүрзөлөр. Токмок шаарынын түштүгүндөгү Шамшы капчыгайында, суунун оң жээгинде. 1950-жылы коргон дөбөлөрдүн көбү түзөтүлүп, айдоо аянтына айлантылган. 1958-жылы бул жерди айдоо учурунда бир мүрзө ачылып аны археологдор келип изилдеп, мүрзөнүн диаметри 20 м, бийиктиги 2 м, экендиги аныкталган. Бул төрт чарчы жөнөкөй мүрзөнүн түбүнөн жука тактайдан жасалган, төрт бурчу тең жез зым менен бекитилген табытта башы батышты каратылып, чалкасынан жаткырылган аялдын сөөгү табылган. Аялдын бети алтындан каңылтыр бет кап менен жабылган. Мындан тышкары, мүрзөдөн асыл таш чөгөрүлүп кооздолгон, кыргагына алтын менен кооздолгон седептер илинген аялдын тажысы, ак нефриттен жасалган төрт жуп билерик, асыл таштар чөгөрүлгөн кооз эки алтын шакек, кооз эки алтын сөйкө, чач учтуктар, моюнга тагылуучу алтын жалатылган жана кара кочкул асыл таштан жасалган аялдын бедизи, күмүш чаптырылган эки беш эли кемер, алтын чөйчөк, күмүш кутуча, шайы кездеменин үзүндүлөрү, булардан тышкары мүрзөдөн коло казан, чоң карапа идиш, алтынга буулантылып, асыл таш чөгөртүлүп кооздолгон жүгөн, ээрдин сыныгы, ат жабдыктарына керектүү буюмдар табылган [1, 392-б]. Шамшы байыркы көрүстөнүнөн табылган буюм-тайымдардын Кара

деңиз калаасы, Волга бою, Орто Азия, Казакстандагы байыркы көрүстөндөрдөн чыккан буюмдарга окшош болушу IV-V кылымдарда Кыргызстан менен жогоруда аталган региондор ортосунда бир кыйла тыгыз тарыхый-маданий байланыш болгонун айгинелейт. Бул буюмдар Кыргызстандын аймагындагы көчмөн элдерде кол өнөрчүлүктүн, зергерчилик өнөрүнүн мурдатан кеңири өөрчүгөнүн далилдейт.

Жогорудагы Чүй жана Кемин өрөөндөрүндө рекреациялык чарбаларынын бири катары каралган бул тарыхый, маданий эстеликтер: Бурана шаар чалдыбары, Баласагун, Ак-Бешим шаар чалдыбары, Шиш-Дөбө шаар чалдыбары, Байтик, Өзүбектин күмбөздөрү, Шамшы байыркы күмбөз, азыркы учурдагы жана келечектеги туризмде маани бере турган объектилерден болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Чүй облусу: Энциклопедия / Башкы ред. А.Карыпкулов; Ред.колл: И.Айтматов ж.б.; Ред. кеңеш: А.Жумагулов ж.б.; -Б.: КЭ Башкы ред., 1994. - 720 б.
2. Дудашвили С.Д. Туристские ресурсы Кыргызстана. –Б. Раритет Инфо, 2004. -278 с.
3. Кыргыз Совет Энциклопедиясы: 6 томдук /Башкы ред. Б.Ө Орузбаева. –Ф.: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1980. Т.6
4. Кыргыз жергеси (жер-суу аттары), энциклопедия / Башк ред. М.Б.Борбугулов; Баш. Ред.мүчөлөрү: Ч.Т.Айтматов, ж.б., Кыргыз Совет Энциклопедиясынын башкы ред., 1990. 368 б.

References:

1. Chui region: Encyclopedia / Chief editor. A. Karypkulov; Editor-in-chief: I. Aitmatov, etc.; Ed. advice: A. Zhumagulov, etc.; - B.: KE Chief Ed., 1994. - 720 p.
2. Dudashvili S.D. Tourist resources for Kyrgyzstan. -B. Rarity Info, 2004. -278 p.
3. Kyrgyz Soviet Encyclopedia: 6 volumes / Chief editor. B. Oruzbaeva. -F.: The main reaction of the Kyrgyz Soviet Encyclopedia, 1980. T.6
4. Kyrgyz land (place names), encyclopedia / General editor. M. B. Borbugulov; Head. Editorial members: Ch. T. Aitmatov, etc., chief editor of the Kyrgyz Soviet Encyclopedia, 1990. 368 p.

УДК: 796:796.5

DOI 10.33514/ ВК-1694-7711-2022-2(1)-123-126

Курманбеков Каныбек

И. Раззаков атындагы КМТУ, окутуучу

Курманбеков К.

КГТУ им. И.Раззакова, преподаватель

Kurmanbekov K.

I.Razzakov KSTU, teacher

**ЧҮЙ ОБЛУСУНУН ӨСҮМДҮКТӨР МЕНЕН ЖАНЫБАРЛАР ДҮЙНӨСҮНҮН
ТУРИЗМГЕ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ
ВЛИЯНИЕ РАСТИТЕЛЬНОГО И ЖИВОТНОГО МИРА НА ТУРИЗМ ЧУЙСКОЙ
ОБЛАСТИ
THE INFLUENCE OF FLORA AND FAUNA TOURISM IN THE CHUI REGION**

Аннотация: Бул макалада Чүй, Кемин өрөөнүндөгү өсүмдүктөр менен жаныбарлардын туризмге тийгизген таасири тууралуу баяндалат. Өсүмдүктөрдүн, жаныбарлардын түрлөрү, алардын жашаган аймактагы өзгөчөлүгү, өнүгүшү тууралуу айтылат.

Аннотация: В данной статье говорится о влиянии растительного и животного мира туризму в Чуйской и Кеминской долине. Раскрываются виды растений, животных и особенности развития существующих на их территории.

Abstract: This article talks about the influence of flora and fauna on tourism in the Chui and Kemin Valley. The types of plants, animals and features of the development of existing on their territory are revealed.

Негизги сөздөр: Чүй, Кемин, өсүмдүктөр, жаныбарлар, түрлөр, туризм, жаратылыш.

Ключевые слова: Чуй, Кемин, растения, животные, виды, туризм, природа.

Key words: Chui, Kemin, plants, animals, species, tourism, nature.

Негизинен ар бир жаратылыш шарттарынын өзүнчө мааниси жана табигатта аны менен кошо эс алуу адам баласына жакшы таасир берет. Өсүмдүктөрдү алсак; Чүй облусундагы өсүмдүктөр чөл зонасынан баштап, нивалдык алкакка чейинки аралыкта ар түрдүү таралып, ар бири өзүнүн өзгөчөлүгүн көрсөтүп турат.

Чүй аймагында тараган өсүмдүктөр Түндүк Теңир-Тоо провинциясынын Чүй жана Кемин округдарына кирет. Рекреациялык ресурс катары төмөнкүдөй мааниге ээ. 1500 м ге чейинки аралыкта жаз эрте келип ысыкты сүйүүчү өсүмдүктөр өсөт, анын ичинен «кызгалдак гүлү» май айында талааларда жайылып өсүп ачылган мезгилде көз жоосун алып өзүнө тарткан табигаттын эң сулуу мезгилин чагылдырат. Бул учур менен биз өзүбүздүн аймактын кооздугун айкындоо үчүн ар түрдүү открыткаларды, рекламалык жарнамаларды чыгарсак табигаттын туристерди чакыруудагы чоң салымы болоор эле. Чүй областы тоолуу болгондуктан рекреациялык ресурс катары өсүмдүктөрдү тоолуу аймактардан да жакшы пайдаланууга болот. Мисалы: рекреациялык ресурс кылып биз жаратылыш парктарын алсак болот. Ала-Арча паркында айланадагы арча, кайың, карагай, гүлдөрдүн түрлөрү, чөптөрү: анын ичинен даары чөптөр да адамдын ден-соолугун чындап, эс алуусун жакшыртса келген туристердин көңүлүн ачып өзүнө тартып туруусу биз үчүн өтө маанилүү жана келечектүү деп эсептейбиз. Ошондой эле Чоң-Кемин улуттук паркын алсак: мунун мурдагы түзүлүшү «Лесхоз» деген эле чарба болсо азыркы учурда Чоң-Кемин Кыргыз улуттук жаратылыш паркы болуп анда бир гана карагай эмес өсүмдүктөрдүн бардык (ошол жерде өскөн) түрлөрү коргоого алынып, ал жер ошону менен бирге эле азыркы учурда Чүй областындагы эң чоң рекреациялык аймактын бири болуп саналат.

Бадалдарды алсак; четин, бөрү карагат, ит мурун, табылгы жана башкалар бар. Бул аталган бадалдар жаратылыштын көркүн ачуу гана эмес адам баласынын ден-соолугуна да чоң жардам берүүчү өсүмдүктөр, ал эми карагай токойлору Сокулук, Ала-Арча, Аламүдүн, Ысык-Ата, Кегети, Шамшы, Карагайдын орточо бийиктиги 25-30 м дей, орточо диаметри 50-70 см.

Облустун аймагындагы тоо капталдардагы токой жана бадалдуу аянттар ным топтоп, суу пайда болууда зор мааниге ээ болгондуктан алар корголот. Акыркы 50-60 жылдын ичинде облустун аймагындагы табигый токойлордун аянты айрым маалыматтарга караганда 1,5 - 2 эсе азайып кеткен [1, 16]. Азыркы учурда карагайларды кайрадан сактоо колго алынууда.

Облустун аймагындагы өсүмдүктөр цезондук, флоралык өзгөчөлүктөрүнө, өсүмдүктөрдүн таралуу тибине, бийиктик алкактуулуктун ар түрдүүлүгүнө карата 2 округка (Чүй жана Кемин) бөлүнөт.

Кемин геоботаникалык округу Чоң жана Кичи-Кемин өрөөндөрүн камтып, өз ичинен төмөндөгүдөй 3 районго бөлүнөт:

- 1) бадал токой шалбалуу Кичи-Кемин району;
- 2) шалбалуу талаа фрагментери бар Чоң Кемин токой шалбалуу району;
- 3) бийик тоолуусаздардын жана сейрек карагай токойлорунун фрагмента бар Көк-Ойрок шалбалуу району [2, 29].

Жандуу дүйнө дегендей өсүмдүгүнө жараша жаныбарлары болот эмеспи. Чүй облусу жаныбарлар дүйнөсүн өтө эле бай. Мында омурткалуулардын гана 360 тан ашык түрү бар.

Чүй өрөөнүнүн эл көп жайгашкан түзөң бөлүктөрү чарбалык жактан дээрлик өздөштүрүлүп, табигый жактан ландшафтары өтө көп өзгөрүп жаныбарлар жылдан жылга азайууда.

XIX кылымдын аягында өрөөндүн бул бөлүгүндө камыш арасында жолборс, доңуз жашаган, ал эми 40 - 50 жыл мурун тоодак, безбелдек, карабоор, каркыралар мекендеп турган, азыр булардын бири да калган эмес. Чарбалык жактын өнүгүүсү бул эле жаныбар эмес ушул чөлкөмдөгү көптөгөн жаныбарларды жокко учураткан. Азыркы учурда көптөгөн жаныбарлар коргоого алынууда, алар СССР учурунда жок болуп бара жаткан жаныбарлар: мисалга алсак; илбирс, аркар, кулжа, кызыл карышкыр, сүлөөсүн, чөл түлкүсү, тоо эчки ж.б.

Булардын ичинде кызыл китепке кирип, китеп аркылуу туризмге өз салымын кошуп турган дүйнөдө жок болуп бара жаткан азыркы учурдагы чет элдиктерди кызыктырып турган жаныбар бул - «Аркар». Аркар азыркы учурдагы эң аз кездешүүчү жаныбарлардын бири, чет мамлекеттиктер муну Марко - Поло деп аташат. Бирок Марко - Поло менен Тянь-Шань аркарынын айрымасы бар.

Аркарга кызыккандар дүйнөдөгү бай адамдар жана мергенчилик кызыккандар. Мамлекеттин аймагынан жылына 10-15 гана аркар атууга уруксат бар. Мунун баасы АКШ доллары менен 25 миң турат. Негизги кызыктыруучу аркардын мүйүзү болуп саналат. Чүй областынын аймагында аркарды браканерлерден сактап жана мергенчилик боюнча тур фирмалар түзүлсө туризмге Аркар чоң салым кошот. Ошондой эле жылдан жылга кардарлар да көбөйүшү мүмкүн.

Дагы бир биз сыймыктана турган дүйнөдө чанда кездешкен биздин мамлекетти мекендеген жаныбар бул - «Ак Илбирс». Азыркы учурда 250-300 гана илбирс калган, жок болуу коркунучунда турган жаныбарлардын бири. Илбирс өзүнүн кооздугу, баалуулугу жана сейрек кезиккендиги менен дүйнө элин өзүнө тартып турат. Ошонун натыйжасында чет өлкөлөрдөн илбирске көптөгөн кардарлар чыгууда, бирок бул илбирсти кармоо жана атууга таптакыр тыюу салынган. Ошого ылайык жылда рейд өткөрүлүп турууда.

Аркар туризмге мергенчилик боюнча өз салымын кошуп турса, илбирс туризмге башкача салым кошууда. Мисалы: жылда илбирстин тукумун жок кылбай аны сактап калуу үчүн дүйнө жүзүнөн адистердин келүүсү менен конференциялар өтүүдө. 2016-жылы Ала-Арча улуттук жаратылыш паркында «Ак Илбирстин тукумун сактоо» деген эл аралык семинар өткөн. Илбирс Чүй облусунун бийик тоолуу аймактарында кезигип бул аймакта 80 дей илбирс бар. Илбирстин тукумун жакшы сактасак келечекте тоо туризмине да өз салымын кошот. Чүй аймагы негизинен эле чарбалык жактан жакшы өнүккөн ошонун кесепетинен көптөгөн жаныбарлар, (өрөөндүү жерлерди жердеген) жок болуп же тоону

көздөй кетишкен.

Чоң жана Кичи Кемин сууларынын жээктерин, суу бойлогон жаратылыштын кооздугуна келген туристерге эс алуу базаларын ачып, жакшы иштетсек андан жогоруку арча токойлоруна алып чыгып арчанын дарылык жана экологияда чоң салым кошо турган өсүмдүк экенин айтып берсек, келген туристерге Чүй областынын өсүмдүктөрү аркылуу өзүбүздүн туристик базаны чыңдасак келечектеги Швейцариядан да алдыга чыга турган мүмкүнчүлүк бар экенин эстен чыгарбасак.

Республиканын Кызыл китебине облустун аймагындагы сейректеп бара жаткан өсүмдүктөрдөн Калпаковский мандалагы, Зинаида мандалагы, бийик сарындыз, Калпаковский приододиктуму; ири чөйчөктүү примуа капталып, алардын ареалдарын коргоо жана сактоо максатында ботаникалык заказниктер уюштурулган.

Кийинки мезгилдерде жаратылыш парктары көп уюшулуп өсүмдүк менен жаныбарлардын санын кайра көбөйтүү башталды десек болот. Чүй областына келген туристерге өсүмдүктөр, жаныбарлар аркылуу өзүбүздүн туристик базаны чыңдасак келечектеги алдыга чыга турган мүмкүнчүлүк бар экенин белгилеп кетмекчибиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Азыкова Э. К., Крижицкая Р. Р. «Ландшафты Киргизии и задачи их дальнейшего изучения»// «Развития географических наук». Фрунзе, 1980. – С. 34-37.
2. Байгуттиев С. Б., Кулматова Т. Н. «Ландшафты Чуйской долины» // «Динамика ландшафтов Чуйской долины». Фрунзе 1985.

References:

1. Azykova E. K., Krizhitskaya R. R. "Landscape Input and Tasks." further studies"// "Development of geographic sciences" Frunze, 1980. - S. 34-37.
2. Baiguttiev S. B., Kulmatova T. N. "Landscape of the Chuyskoy Valley" // "Dynamics of landscapes of the Chuyskoy Valley". Frunze 1985.

УДК 372.854

DOI 10.33514/ ВК-1694-7711-2022-2(1)-126-131

Сатывалдиев Абдураим Сатывалдиевич, Бакенов Жолдошбек Бекбоевич, Тюгельбаева Жазгул Байзаковна

И. Арабаев атындагы КМУ, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасы, химия илимдеринин доктору, профессор,

И. Арабаев атындагы КМУ, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасы, химия илимдеринин кандидаты, доценттин м.а.,

И. Арабаев атындагы КМУ, химия жана аны окутуунун технологиясы кафедрасы, магистрант

Сатывалдиев Абдураим Сатывалдиевич, Бакенов Жолдошбек Бекбоевич, Тюгельбаева Жазгул Байзаковна

КГУ им. И. Арабаева, кафедра химии и технологии ее обучения, доктор химических наук, профессор,

КГУ им. И. Арабаева, кафедра химии и технологии ее обучения, кандидат химических наук,
и.о. доцента,

КГУ им. И. Арабаева, кафедра химии и технологии ее обучения, магистрантка
**Satyvaldiev Abduraim Satyvaldievich, Bakenov Zholdoshbek Bekboevich, Tyugelbayeva
Zhazgul Bayzakovna,**

I. Arabaev KSU, Department of Chemistry and Technology of its Training, Doctor of Chemical
Sciences, Professor,

I. Arabaev KSU, Department of Chemistry and Technology of its Training, Candidate of Chemical
Sciences, Acting Associate Professor,

I. Arabaev KSU, Department of Chemistry and Technology of its Training, graduate student

**ОРТО МЕКТЕПТЕ ХИМИЯНЫ ОКУТУУДА ДИДАКТИКАЛЫК ОЮНДАРДЫ
КОЛДОНУУ
ПРИМЕНЕНИЕ ДИДАКТИЧЕСКОЙ ИГРЫ ПРИ ОБУЧЕНИИ ХИМИИ В СРЕДНЕЙ
ШКОЛЕ
THE USE OF DIDACTIC GAMES IN TEACHING CHEMISTRY IN HIGH SCHOOL**

Аннотация: Мугалимдин кесиптик ишмердуулугу окууну уюштуруунун ар кандай ыкмаларын жана формаларын колдонуу менен окуу-тарбия процессин өркүндөтүүгө жана окуучулардын таанып билүү активдүүлүгүн жогорулатууга багытталган. Бул маселелер химия сабагында оюн технологиясын колдонуу менен ийгиликтүү чечилет. Химияны окутуунун интерактивдүү технологиялары катарында оюн методдорун билим берүү процессинде кеңири жана системалуу колдонуу керек. Ар түрдүү оюн методдорун системалуу жана максаттуу багытта колдонуу баланын негизги инсандык сапаттарын өзгөртүүгө, ошондой эле окуу ишмердүүлүгүндө жана жалпы окутуу боюнча натыйжалуу жыйынтыктарга жетишүүгө мүмкүндүк берет.

Аннотация: Профессиональная деятельность учителя направлена на совершенствование образовательного процесса и активизации познавательной деятельности учащихся за счет использования разнообразных методов и форм организации обучения. Решение этих задач будет успешным при применении технологии игровой деятельности на уроках химии. Игровые методы как интерактивные технологии обучения химии следует шире и систематически применять в образовательном процессе. Систематическое целенаправленное использование различных игровых методов может дать определенные результаты как в изменении основных качеств личности ребенка, так и в результативности учебной деятельности и в обучении в целом.

Abstract: The professional activity of a teacher is aimed at improving the educational process and enhancing the cognitive activity of students through the use of various methods and forms of organizing learning. The solution of these problems will be successful when using the technology of gaming activities in chemistry lessons. Game methods as interactive chemistry learning technology should be more widely and systematically used in the educational process. Systematic targeting use of various game techniques can give some results as in change of the basic qualities of the child's personality, and the impact of learning activities, and learning in general.

Негизги сөздөр: дидактикалык оюндар, окутуунун интерактивдүү технологиялары, химия, окутуунун эффективдүүлүгү.

Ключевые слова: дидактические игры, интерактивные технологии обучения, химия, эффективность обучения.

Key words: educational games, interactive learning technology, chemistry, learning efficiency.

Педагогический процесс это совокупность урочных занятий внеклассной и внешкольной воспитательной работы, проводимых педагогическим и ученическим коллективом по одному плану. В обучении применяются в основном уроки-семинары, практические и лабораторные работы, на которых используются различные методы и средства [1].

Возрастающий объем информации, непрерывное пополнение и обновление содержания школьных предметов, перегруженность некоторых новых учебников и программ теоретическим материалом требуют от школьников усвоения все большего количества теорий, законов и понятий. В то же время интерес учащихся к изучаемым предметам, в частности к химии, падает. Таким образом, возникает противоречие между возрастающими требованиями общества к уровню знаний выпускников общеобразовательных школ и возможностью, а порой и желанием учащихся следовать этим требованиям. Основная тенденция развития этого противоречия заключается в том, что требования общества к процессу обучения постоянно расширяются, а результаты обучения отстают от этих требований. В определенной степени это противоречие вызвано тем, что зачастую ученики не проявляют интереса, желания, стремления к учению и познанию чего-то нового. У многих школьников отсутствуют мотив обучения, потребность к самосовершенствованию, слабо сформированы компоненты учебной деятельности [1].

В связи с этим в педагогике и частных методиках обучения возникает проблема разработки методов, средств и приемов более эффективного и плодотворного учебно-воспитательного процесса, одновременно не допускающих перегрузок учащихся, которые не только вызывают отрицательное отношение к учебе, но и пагубно сказываются на здоровье детей.

Эту проблему можно решить, используя в процессе обучения, наряду с традиционными методами и приемами, такое средство обучения, как дидактическая игра. Игровой метод на уроках химии используется учителями лишь эпизодически. Это вызвано отсутствием в методической литературе разработанной системы составления и применения дидактических игр. Один из эффективных методов обучения в современных условиях — дидактическая игра.

Включение в обучение элементов игры делает процесс усвоения и закрепления изучаемого материала более интересным и эмоциональным. Дидактическая игра это действенный методический приём, произвольно включающий ученика в творческую учебную деятельность [2].

В разработке теории и методики использования дидактических игр при изучении химии в общеобразовательной школе наиболее существенны следующие вопросы: определение понятия дидактическая игра и её роли; определение места дидактических игр в общей системе обучения химии; классификация дидактических игр; разработка методики проведения дидактических игр; организация игровой деятельности учащихся при проведении дидактических игр; разработка дидактических игр по химии в соответствии с

программой средней школы; обобщение опыта применения дидактических игр; психолого-педагогические аспекты дидактических игр [2].

В дидактической игре, с одной стороны, сохраняется элемент забавы это игровые приёмы и правила, определенный эмоциональный настрой и условность игровой ситуации, элементы удовольствия, занимательности и соревнования, наличие победителей и побежденных, т.е. присутствуют все основные признаки обычной игры. С другой стороны в дидактической игре важен результат: усвоение тех или иных знаний и умений, развитие мыслительных и речевых качеств, воспитание социальной культуры и других элементов личности учащихся (дидактические факторы).

Естественно, что в любых играх присутствуют элементы познавательности, но в дидактической игре эти элементы становятся определяющимися. Дидактические игры - целенаправленно вводят в процесс обучения, чтобы получить соответствующие результаты в этом процессе.

Таким образом, дидактическая игра-это специальный методический приём или метод обучения в виде игровой ситуации, направленный на достижение определённых дидактических целей в процессе обучения.

Главный момент организации дидактических игр - умелое и разумное сочетание в них элементов забавы и дидактических факторов. При этом элементы забавы служат средством возбуждения интереса к изучаемому вопросу и стимулирования устойчивой деятельности учащихся в ходе всей игры.

Игра наиболее доступный вид деятельности, способ переработки полученных из окружающего мира впечатлений. В игре ярко проявляются особенности мышления и воображения ученика, его эмоциональность, активность, развивающая потребность в общении. Интересная игра повышает умственную активность ребенка, и он может решить более трудную задачу, чем на обычном занятии. Играя, дети учатся применять свои знания и умения на практике, пользоваться ими в разных условиях. Игра это самостоятельная деятельность, в которой дети вступают в общение со сверстниками. Их объединяет общая цель, совместные усилия к ее достижению, общие переживания.

Кроме интереса к учёбе у школьников вырабатываются умение сосредоточиться, преодолевать трудности, самостоятельно и быстро принимать решения, а также развиваются фантазия, внимание, речь и память, легче усваиваются и запоминаются сложные химические понятия.

Даже самые пассивные дети прилагают все усилия, чтобы не подвести своих товарищей в групповых играх. В игре ученики, приобретая новые знания и умения, расширяют свой кругозор, наиболее успевающие, используя свой прошлый опыт, активно помогают менее успевающим школьникам. Здесь раскрывается особое значение дидактических игр в качестве средства воспитания воли, взаимовыручки, товарищества и социальной адаптации ребёнка в целом [3].

Интерактивные упражнения и задания, данные в игровой форме, усиливают мотивацию обучения и желание идти на урок. Игровое обучение – это форма учебного процесса в условных ситуациях, направленная на воссоздание и усвоение общественного опыта во всех его проявлениях: знаниях, навыках, умениях, эмоционально – оценочной деятельности. Высокий уровень активности учащихся достигается почти всегда добровольно, без принуждения и очень быстро.

Для каждого вида игр существует своя технология. Обучающие игры бывают: ролевые, имитационные, образовательные, дидактические, деловые.

Практика показывает, что уроки химии с использованием игровых ситуаций, делая увлекательным учебный процесс, способствуют появлению активного познавательного интереса школьников. На таких занятиях складывается особая атмосфера, где есть элементы творчества и свободного выбора. Развивается умение работать в группе: её победа зависит от личных усилий каждого. Достаточно часто это требует от ученика преодоления собственной застенчивости и нерешительности, неверия в свои силы. Таким образом, реализуется принцип развития, который выражается не только в развитии интеллекта, но и в обогащении эмоциональной сферы и становлению волевых качеств личности.

Игра – вид деятельности, который присущи детям, и взрослым, поэтому использование данного вида деятельности в образовательном процессе известно давно, однако важным является применение такого аспекта этой деятельности, который способствует появлению непроизвольного интереса к познанию основ естественных наук. При этом должно происходить серьезное и глубинное восприятие изучаемого материала. Игра не должна привести к неправильному пониманию той или иной проблемы, обучающиеся должны проникнуться сложностью изучаемого материала и понимать, что процесс учения является не только интересной игрой. Использование разных типов игр – деловых, ролевых, дидактических для разрешения учебных проблем вносит разнообразие в течение предметного образовательного процесса, вызывает формирование положительной мотивации изучения данного предмета. Игра стимулирует активное участие обучающихся в учебном процессе и вовлекает даже наиболее пассивных [4].

Практика подтвердила эффективность применения игровых ситуаций на завершающем этапе (по завершению изучения темы, раздела, курса) обучения химии. Ролевая игра, например, может быть проведена в виде конференции «Источники загрязнения природных вод и способы их устранения». Для проведения конференции из числа обучающихся выделяется председатель конференции – ведущий, технолог с цементного завода, группы экспертов от экологов и общественности. По результатам обсуждения обозначенной проблемы вырабатывается решение конференции. При этом происходит освоение участниками игры нового опыта, новых ролей, формируются коммуникативные компетенции, способности применять приобретенные знания в различных областях, умения решать проблемы, толерантность, ответственность [4].

Дидактическая игра также является средством, стимулирующим процесс обучения химии. Под влиянием увлеченности, которую создает игровая ситуация, прежде неинтересный и труднопонимаемый материал усваивается легче и успешней, так как в игре присутствует главный фактор обучения – активность учащихся. Безразличие к учебе в игровой ситуации исчезает потому, что появляется азарт, желание быть первым, в игровую деятельность включаются даже самые пассивные ученики. Но чтобы победить, необходимы знания изучаемого материала, а также сообразительность, умение сопоставлять, анализировать, делать выводы. Например, для победы в игре «Двойняшки» надо хорошо выучить и усвоить знаки химических элементов [4].

Еще одним фактором формирования познавательного интереса в ходе дидактической игры служит проблемная ситуация, когда ученики, например совершая путешествие в страну «Химия», должны объяснить с научной точки зрения сущность химических процессов, происходящих в природе. Необходимо отметить, что знания в такой игре ученики получают

не только от учителя, они сами являются участниками их поиска, обмениваясь между собой информацией [4].

Выучить необходимый материал ученика можно, либо заставив, либо заинтересовав его. Игра предполагает участие всех учеников в той мере, на какую они способны. Учебный материал в игре усваивается через все органы приема информации, причем делается это непринужденно, как бы само собой, при этом деятельность учащихся носит творческий, практический характер.

Если традиционный образовательный процесс связан с передачей - получением информации, обработкой репродуктивных навыков и познавательным творчеством, то в игре участник сам ставит себе цель, ищет способы её достижения, отбирает материал, при этом он ответственен не только за свое поведение и результаты, но и за успех всей группы.

Профессиональная деятельность учителя направлена на совершенствование образовательного процесса путем привития интереса учащихся к знаниям и активизации познавательной деятельности учащихся за счет использования разнообразных методов и форм организации обучения посредством включения их в активную познавательную деятельность. Решение этих задач будет успешным при применении технологии игровой деятельности на уроках химии.

В целом процесс усвоения знаний по химии для учащихся является нелегким и напряженным трудом, постоянно требующим внимания, хорошо развитой памяти, максимальной интеллектуальной работы. Поэтому для успешного обучения химии необходимо тренировать эти психические свойства.

Таким образом, игровой метод как интерактивные технологии обучения химии следует шире применять в образовательном процессе, причем систематически, а не от случая к случаю. Лишь систематическое целенаправленное использование различных игровых ситуаций может дать определенные результаты как в изменении основных качеств личности ребенка, так и в результативности учебной деятельности и в обучении в целом.

Список использованной литературы:

1. Штремплер Г.И., Пичугина Г.А. Дидактические игры при обучении химии. –М.: Дрофа, 2003. – 93 с.
2. Павлова Н.С. Обучающие игры на уроках химии //Химия в школе», 2000, № 6. – С.35-37.
3. Шукайло А.Д. Тематические игры по химии.. - М.: ТЦ Сфера, 2003.- 90 с.
4. Ширикова О.И., Коробейникова Л.А. Ролевые игры на уроках химии. // Химия в школе. – 1991. - №3. – стр. 31-36.

References:

1. Strempler G.I., Pichugina G.A. Didactic games for learning chemistry. - M.: Drofa, 2003. - 93 p.
2. Pavlova N.S. Educational games for chemistry classes //Chemistry in school", 2000, No. 6. - P.35-37.
3. Shukaylo A.D. Thematic games on chemistry.. - M.: TC Sfera, 2003.- 90 p.
4. Shirikova O.I., Korobeinikova L.A. Role-playing games in chemistry lessons. // Chemistry at school. – 1991. - No. 3. - str. 31-36.

Оглавление

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	3
Акматалиева Нурзат Замирбековна	3
ЭССЕ ЖАНРЫНЫН ПОЛУФУНКЦИОНАЛДУУЛУГУ	3
ПОЛИФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ ЖАНРА ЭССЕ.....	3
POLYFUNCTIONALITY OF THE GENRE ESSAY.....	3
Байтова Фарид, Асем Идаева	11
«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ «ЭР ЖИГИТ» ИДЕАЛДАРЫ	11
ИДЕАЛЫ «ДЖИГИТА» В ЭПОСЕ «МАНАС»	11
IDEALS OF «DJIGIT» IN THE EPIC «MANAS»	11
Дөөлөтбекова Гүлжамал Султанбековна	18
“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ СӨЗ ТҮРКҮМДӨРГӨ БАЙЛАНЫШКАН ДИАЛЕКТИЗМДЕР (С.ОРОЗБАКОВДУН ВАРИАНТЫ БОЮНЧА)	18
ДИАЛЕКТИЗМЫ, СВЯЗАННЫЕ С ЧАСТЯМИ РЕЧИ В ЭПОСЕ «МАНАС» (ВЕРСИЯ, РАССКАЗАННАЯ С. ОРОЗБАКОВЫМ).....	18
DIALECTISMS ASSOCIATED WITH PARTS OF SPEECH IN THE EPIC "MANAS" (ACCORDING TO S. OROZBAKOV)	19
Дүйшөнбаев Папан Эргешович	26
ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ДИНИЙ КӨЗ КАРАШТАРЫ	26
ВЗГЛЯДЫ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА НА РЕЛИГИИ.....	26
CHINGIZ AITMATOV'S VIEWS ON RELIGION	26
Молдасламова Айнура Калназаровна	35
РАБГУЗИ "ОРМИСАС АЛЬ-АНБИЯ" ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ КИЙИМДИН АТАЛЫШЫ (XIV КЫЛЫМ).....	35
РАБГУЗИДИҢ «ҚЫСАС ӘЛ-ӘНБИЙА» (XIV Ғ.) ЕҢБЕГІНДЕГІ КИІМ-КЕШЕК АТАУЛАРЫ.....	35
НАЗВАНИЯ ОДЕЖДЫ В ПРОИЗВЕДЕНИИ РАБГУЗИ "ҚЫСАС АЛ-АНБИЙА" (XIV век)	35
NAMES OF CLOTHES IN THE WORK OF RABGUZI "KYSAS AL-ANBIYA" (XIV century).....	36
Нусубалиева Гуля Бектуровна	44
Ч.АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА ЖАРАТЫЛЫШ МЕНЕН АДАМДЫН БИРИМДИГИ	44
ЕДИНЕНИЕ ЧЕЛОВЕКА С ПРИРОДОЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Ч.АЙТМАТОВА	44
THE UNITY OF MAN WITH NATURE IN THE WORKS OF CH.AITMATOV	44
Турдугулов Али Турдугулович	47
"МАНАС" ЭПОСУ ЖАНА ТҮРК ЭЛДЕРИНИН БАШКА ЭПОСТОРУ ЭТНОМАДАНИЙ БААЛУУЛУК КАТАРЫ (каада-салттардын жана үрп-адаттардын призмасы аркылуу).....	47
ЭПОС «МАНАС» И ДРУГИЕ ЭПОСЫ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ КАК ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ ЦЕННОСТЬ (через призму традиции и обычаев)	47

EPOS "MANAS" AND OTHER EPOS OF THE TURKIC PEOPLES AS ETHNOCULTURAL VALUE (through the prism of traditions and customs).....	47
Эсенова Нуска Маматкуловна	53
ЖАЙ КОНЦЕПТИНДЕГИ СУБСТАНТИВДИК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН МИКРОКОНЦЕПТЕРИ (лингвомаданий көз карашта)	53
МИКРОКОНЦЕПТЫ СУБСТАНТИВНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В КОНЦЕПТЕ «ЖАЙ» (с лингвокультурологической точки зрения).....	53
MICROCONCEPTS OF SUBSTANTIVE PHRASEOLOGISMS IN THE CONCEPT OF "ZHAI" (from a linguoculturological point of view)	53
Эсенова Нуска Маматкуловна	57
“КӨЧМӨНДӨР КАГЫЛЫШЫ” РОМАНЫНЫН НЕГИЗИНДЕ АНЫКТАЛГАН “ЖАЙ” КОНЦЕПТИНИН КОГНИТИВДИК БЕЛГИЛЕРИ.....	57
КОГНИТИВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОНЦЕПТА “ЖАЙ”, ОПРЕДЕЛЁННЫЕ НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА “ВРАЖДА КОЧЕВНИКОВ”	57
COGNITIVE CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT “ZHAI” DEFINED ON THE BASIS OF THE NOVEL “NOMADIC CONFLICT”	57
ИСТОРИЯ	63
Токтакун кызы Гулнура	63
1916-ЖЫЛДАГЫ УЛУТТУК-БОШТОНДУК КӨТӨРҮЛҮШТҮН НЕГИЗГИ СЕБЕПТЕРИ ЖАНА АНЫН ТАРЫХЫЙ МААНИСИ.....	63
ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ВОССТАНИЯ 1916 ГОДА И ЕГО ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ.....	63
THE MAIN CAUSES OF THE NATIONAL LIBERATION UPRISING OF 1916 AND ITS HISTORICAL SIGNIFICANCE.....	63
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	68
Керимбаев Элчибек Аманбекович	68
ДИСТАНТТЫК САБАК УЧУРУНДАГЫ ОЮНДАР	68
ИГРЫ НА ДИСТАНЦИОННОМ ОБУЧЕНИИ	68
CLASS-ROOM GAMES AT ONLINE LESSONS	68
Керимбаев Элчибек Аманбекович	72
ФИЗИКА ПРЕДМЕТИН ОРТО МЕКТЕПТЕРДЕ КОМПЬЮТЕРДИК СИМУЛЯЦИЯЛАРДЫН НЕГИЗИНДЕ ОКУТУУ	72
ПРЕПОДОВАНИЕ ПРЕДМЕТА ФИЗИКИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ НА ОСНОВЕ КОМПЬЮТЕРНОЙ СИМУЛЯЦИИ	72
TEACHING PHYSICS AT HIGH SCHOOLS BY COMPUTER SIMULATIONS.....	72
Өмүрзакова Гүлкайыр	78
БАШТАЛГЫЧ КЛАССТЫН ОКУУЧУЛАРЫНДА УЛУТТАР АРАЛЫК МАДАНИЯТКА ТАРБИЯЛООНУН ПЕДАГОГИКАЛЫК ШАРТТАРЫ	78

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ВОСПИТАНИЯ МЕЖНАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ У ШКОЛЬНИКОВ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ	78
PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR EDUCATION OF INTERNATIONAL CULTURE IN PRIMARY SCHOOL CHILDREN	78
Өмүрзакова Гүлкайыр	84
КЛАССТАН СЫРТКАРКЫ ТАРБИЯЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮКТҮ УЮШТУРУУ КОМПОНЕНТТЕРИ.....	84
КОМПОНЕНТЫ ОРГАНИЗАЦИИ ВНЕУЧЕБНОЙ ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	84
COMPONENTS OF THE ORGANIZATION OF OUT OF STUDENT EDUCATIONAL ACTIVITIES	84
Турдугулов Али Турдугулович.....	88
ТЕКСТТИ ОКУП ТҮШҮНҮҮ КӨНДҮМДӨРҮ.....	88
НАВЫКИ ЧТЕНИЯ И ОСВОЕНИЯ ТЕКСТА	88
READING AND TEXT SKILLS	88
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ	94
Беков Төрөгүл Ниязович	94
АЙЫЛ ЧАРБА ӨНДҮРҮМДҮҮЛҮГҮНҮН НАТЫЙЖАЛУУЛУГҮН ЖОГОРУЛАТУУ АЗЫК-ТҮЛҮК КООПСУЗДУГҮН КАМСЫЗДООНУН НЕГИЗИ.....	94
ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА КАК ОСНОВА РЕШЕНИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	94
INCREASING THE EFFICIENCY OF AGRICULTURAL PRODUCTION AS THE BASIS FOR SOLVING FOOD SECURITY	94
Касымбекова Жанара Байызбековна.....	103
КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭРКИН ЭКОНОМИКАЛЫК ЗОНАЛАРЫНЫН ПРОДУКЦИЯЛАРЫНЫН АТААНДАШТЫККА ЖӨНДӨМДҮҮЛҮГҮН ОПТИМАЛДАШТЫРУУ	103
ОПТИМИЗАЦИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРОДУКЦИИ СВОБОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЗОН КЫРГЫЗСТАНА	103
OPTIMIZATION OF COMPETITIVENESS OF PRODUCTS OF FREE ECONOMIC ZONES OF KYRGYZSTAN.....	103
Касымбекова Жанара Байызбековна.....	109
КЫРГЫЗСТАНДЫН "НАРЫН" ЭРКИН ЭКОНОМИКАЛЫК ЗОНАСЫНЫН ЖАРАТЫЛЫШ РЕСУРСТАРЫНЫН АБАЛЫН ТАЛДОО ЖАНА БААЛОО	109
АНАЛИЗ И ОЦЕНКА СОСТОЯНИЯ ПРИРОДНЫХ РЕСУРСОВ СВОБОДНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЗОНЫ «НАРЫН» КЫРГЫЗСТАНА	109
ANALYSIS AND ASSESSMENT OF THE STATE OF NATURAL RESOURCES OF THE NARYN FREE ECONOMIC ZONE OF KYRGYZSTAN	109
Кожошева Рахат Абайевна	114
КУРУЛУШ КОМПАНИЯСЫНЫН ИНВЕСТИЦИЯЛЫК ДОЛБООРЛОРУН НАТЫЙЖАЛУУ БАШКАРУУНУН ФОРМАЛАРЫ ЖАНА ЫКМАЛАРЫ.....	114

ФОРМЫ И МЕТОДЫ ЭФФЕКТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННЫМИ ПРОЕКТАМИ СТРОИТЕЛЬНОЙ КОМПАНИИ	115
FORMS AND METHODS OF EFFECTIVE MANAGEMENT OF INVESTMENT PROJECTS OF THE CONSTRUCTION COMPANY	115
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ	119
Курманбеков Каныбек	119
ЧҮЙ, КЕМИН ӨРӨӨНДӨРҮНДӨГҮ РЕКРЕАЦИЯЛЫК ЧАРБАЛАР: ТАРЫХЫЙ МАДАНИЙ ЭСТЕЛИКТЕР.....	119
РЕКРЕАЦИОННЫЕ ХОЗЯЙСТВА ЧУЙСКОЙ И КЕМИНСКОЙ ДОЛИНЫ ИСТОРИЧЕСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ.....	119
RECREATIONAL FARMS OF THE CHUI AND KEMIN VALLEY.....	119
Курманбеков Каныбек	123
ЧҮЙ ОБЛУСУНУН ӨСҮМДҮКТӨР МЕНЕН ЖАНЫБАРЛАР ДҮЙНӨСҮНҮН ТУРИЗМГЕ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ	123
ВЛИЯНИЕ РАСТИТЕЛЬНОГО И ЖИВОТНОГО МИРА НА ТУРИЗМ ЧУЙСКОЙ ОБЛАСТИ... ..	123
THE INFLUENCE OF FLORA AND FAUNA TOURISM IN THE CHUI REGION.....	123
Сатывалдиев Абдураим Сатывалдиевич, Бакенов Жолдошбек Бекбоевич, Тюгельбаева Жазгул Байзаковна	126
ОРТО МЕКТЕПТЕ ХИМИЯНЫ ОКУТУУДА ДИДАКТИКАЛЫК ОҮНДАРДЫ КОЛДОНУУ ..	127
ПРИМЕНЕНИЕ ДИДАКТИЧЕСКОЙ ИГРЫ ПРИ ОБУЧЕНИИ ХИМИИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ	127
THE USE OF DIDACTIC GAMES IN TEACHING CHEMISTRY IN HIGH SCHOOL	127